

LACKOVITS EMŐKE
LUKÁCS LÁSZLÓ-VARRÓ ÁGNES

ÍME AZ ÉN NÉPEM



IME AZ ÉN NÉPEM

MEGJELENT

AZ

ERDÉLYI SZÖVETSÉG (BUDAPEST)

A

FEJÉR MEGYEI MŰVELŐDÉSI KÖZPONT

A

FEJÉR MEGYEI PEDAGÓGIAI SZOLGÁLTATÓ INTÉZET

A

NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

A

VESZPRÉM MEGYEI PEDAGÓGIAI INTÉZET

ÉS

SZÉKESFEHÉRVÁR MEGYEI JOGÚ VÁROS ÖNKORMÁNYZATA

TÁMOGATÁSÁVAL

ÍME AZ ÉN NÉPEM

Lackovits Emőke,

Lukács László

és

Varró Ágnes

előadásai a Magyar Rádió

"Kis magyar néprajz" sorozatából

(1984-1990)

1995

Székesfehérvár

A SZENT ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI
BULLETIN DU MUSÉE ROI SAINT - ETIENNE
B sorozat, 40. szám - Serie B, nr. 40

HU ISSN 1216-7975
HU ISBN 963 7390 38 3

Szerkesztő - Redacteur
Fülöp Gyula

Szerkesztette
Lukács László

Szövegszerkesztés
Karvaly Gyuláné
Oravecz Dezsőné
Szívósné Csorba Erzsébet

Címlapterv
Branczeiz Zsuzsa

A címlapon: Haj liliomozás Vigántpetenden (Veszprém m.).
Nagyvári Ildikó felvétele, 1988
A hátsó borítón: Pusztinai idős asszony (Moldva) .
Varró Ágnes felvétele, 1994

Felelős kiadó: Dr. Fülöp Gyula megyei múzeumigazgató

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: Dr. Naszályi Gábor

TARTALOM

Előszó (Kósa László)	9
I. Házasság, gyermek	11
„Jaj pártám, jaj pártám...”	
17. századi kismemesi párták Kéttornyúlaokról (<i>Lackovits Emőke</i>).....	11
Házasság-jóslások a Bakony vidékén (<i>Lackovits Emőke</i>).....	12
Szerelmi varázslások (<i>Lackovits Emőke</i>).....	14
Tutyiztatás a Balaton-felvidéken (<i>Lackovits Emőke</i>).....	15
„Jegyváltás, kézfogás megvala köztetek.”	
Kalotaszegi kézfogó (<i>Lackovits Emőke</i>).....	16
Kelengysládák (<i>Lackovits Emőke</i>).....	18
A lakodalmi szakácsné (<i>Varró Ágnes</i>).....	19
„Patyolat korona van fejedre téve.”	
Menyasszonykontyolás Kalotaszentkirályon (<i>Lackovits Emőke</i>).....	20
A széki selyemrojtú keszkenyő (<i>Lackovits Emőke</i>).....	21
Lakodalmi hajnaltűz Kőhídgyarmaton (<i>Lackovits Emőke</i>).....	23
A kalotaszegi szőlés (<i>Lackovits Emőke</i>).....	24
A szentkirályszabadjai nászebéd (<i>Lackovits Emőke</i>).....	25
Pártaváltás Széken (<i>Lackovits Emőke</i>).....	26
A kászoni bubakérés (<i>Lackovits Emőke</i>).....	27
Komaedények, komaebéd (<i>Lackovits Emőke</i>).....	29
Kicsi radina és nagy radina Háromszéken (<i>Lackovits Emőke</i>).....	30
Paszita a Káli-medencében (<i>Lackovits Emőke</i>).....	32
Keresztelő Gernyeszegen (<i>Lackovits Emőke</i>).....	33
Asztaladás Kászonaltízen (<i>Lackovits Emőke</i>).....	34
Kisgyermek a családban Veszprém megye falvaiban (<i>Lackovits Emőke</i>).....	36
Gyermeknevelés a bakonyi falvakban (<i>Lackovits Emőke</i>).....	37
Játszó gyermekek Veszprém megye falvaiban (<i>Lackovits Emőke</i>).....	39
Babák a Balaton-felvidékről (<i>Lackovits Emőke</i>).....	40
II. Gazdálkodás, árucseré, vándoralakok	42
A hagyományos területi munkamegosztás Kelet-Dunántúlon (<i>Lukács László</i>).....	42
Székesfehérvár híres vásárai (<i>Lukács László</i>).....	43
Hajóvontatók, halászok, vízimolnárok Kelet-Dunántúlon (<i>Lukács László</i>).....	44
Bor- és gyümölcskereskedelem Kelet-Dunántúlon (<i>Lukács László</i>).....	46
Termékek cseréje a Balaton két partján (<i>Lackovits Emőke</i>).....	47
A felső-őrségi deszkások (<i>Lukács László</i>).....	48
Vendekek (<i>Lukács László</i>).....	49
Egy jellegzetes vándoralak: a koldus (<i>Varró Ágnes</i>).....	51
A batyuzás (<i>Varró Ágnes</i>).....	52
Aratás a Mezőföldön (<i>Lukács László</i>).....	53
Múlt századi naplóíró székelly nemes Felső-Háromszéken (<i>Lackovits Emőke</i>).....	54
Egy földműves gazdasági naplója Lajoskomáromból (<i>Lukács László</i>).....	57
A Velencei-tó néprajza (<i>Lukács László</i>).....	58
A kővágóórsi Tanár-kapu (<i>Lukács László</i>).....	59
Három falu sóskútja Erdélyben (<i>Lackovits Emőke</i>).....	60

Csángók tanyája a havason (<i>Lackovits Emőke</i>)	62
--	----

III. Mesterségek 64

A székesfehérvári vastuskó (<i>Lukács László</i>)	64
Tímárok, vargák, tobakok mestersége (<i>Lukács László</i>)	65
A szűcsipar hagyományai Székesfehérváron (<i>Lukács László</i>)	67
Csapók és szűrszabók a székesfehérvári Palotavárosban (<i>Lukács László</i>)	68
A takácmesterség hagyományai Fejér megyében (<i>Lukács László</i>)	69
Üveghuták a Bakonyban (<i>Lackovits Emőke</i>)	70
A somhegyi üveg (<i>Lackovits Emőke</i>)	72
Haraji kádárok 1900-1945 között (<i>Lackovits Emőke</i>)	73

IV. Építkezés 74

Tornácos házak a Káli-medencében (<i>Lukács László</i>)	74
Népi műemlékek Magyarpolányban (<i>Lackovits Emőke</i>)	75
Előkamrás házak a Dunántúlon (<i>Lukács László</i>)	77
Korombíró és társai (<i>Lukács László</i>)	78
Udvarházak Háromszéken (<i>Lackovits Emőke</i>)	79

V. Jeles napi szokások, mulatságok 82

Téli népszokások Székesfehérváron (<i>Lukács László</i>)	82
Lucaszék (<i>Lukács László</i>)	83
Luca napi tyúkkurkálás (<i>Lukács László</i>)	84
Karácsonyi ünnepkör a Bakony vidékén (<i>Lackovits Emőke</i>)	85
A karácsonyfa hazai történetéhez (<i>Lukács László</i>)	87
Karácsonyi hiedelmek, varázslások (<i>Lukács László</i>)	88
A pásztorok megajándékozása ünnepek alkalmával (<i>Lukács László</i>)	89
Aprószentekelés Esztelneken (<i>Lackovits Emőke</i>)	90
Újév napja – az esztendő tüköre (<i>Lukács László</i>)	92
Közös munkák és mulatságok Szentkirályszabadján (<i>Lackovits Emőke</i>)	93
A tamázás (<i>Lackovits Emőke</i>)	95
A kalotaszegi fonóház (<i>Lackovits Emőke</i>)	96
Egy húshagyókeddi népszokás: a mohai tikverőzés (<i>Lukács László</i>)	97
Farsangi kakas-ütés a Káli-medencében (<i>Lukács László</i>)	99
Tuskóhúzás (<i>Lukács László</i>)	100
Farsangi batyubálok (<i>Lukács László</i>)	101
Szőlőhegyi mulatságok (<i>Lukács László</i>)	102
Asszonyfarsang a Balaton-felvidéken (<i>Lackovits Emőke</i>)	104
Farsangi tojásgyűjtés a burgenlandi Felső-Őrségben (<i>Lukács László</i>)	105
Farsangi fahúzás a burgenlandi Felső-Őrségben (<i>Lukács László</i>)	106
A gergyóditrói farsangtemetés (<i>Lackovits Emőke</i>)	107
Húsvéti tojásjátékok (<i>Lukács László</i>)	108
Húsvéti korbácsolás (<i>Lukács László</i>)	110
Határkerülés, futtatás Felső-Háromszéken (<i>Lackovits Emőke</i>)	111
Komatálat hoztam (<i>Lukács László</i>)	112
A zöld ág a magyar népszokásokban (<i>Varró Ágnes</i>)	114
Zöldágjárás a Balaton-felvidéken (<i>Lackovits Emőke</i>)	115

Pünkösdi zöldágghordás (<i>Lukács László</i>)	117
Gyalogos búcsújárás Kismáriacellbe (<i>Varró Ágnes</i>)	118
Megitta Orbán! (<i>Lukács László</i>)	120
A szászrégeni kosaras bálok (<i>Lackovits Emőke</i>)	121

VI. Népköltészet 122

Történeti mondák az ozorai diadalról (<i>Lukács László</i>)	122
A harangok szaváról (<i>Lukács László</i>)	123

VII. Néphit, népi gyógyászat, halál 125

Sajószentendrési hiedelemalakok (<i>Lackovits Emőke</i>)	125
„Szem ártott neki...” (<i>Varró Ágnes</i>)	126
Házi orvosságos könyv 1795-ből (<i>Varró Ágnes</i>)	127
„Különbféle nyavalyák orvoslása...”	
Házi gyógyászat a múlt században Felső-Háromszéken (<i>Lackovits Emőke</i>)	128
Specialisták a népi orvoslásban (<i>Varró Ágnes</i>)	129
A fogaknak fájásáról (<i>Varró Ágnes</i>)	131
A mezőségi gyászház (<i>Lackovits Emőke</i>)	132
A halott lakodalma Kővágóörsön (<i>Lackovits Emőke</i>)	134
Az isztiméri szent asszony (<i>Varró Ágnes</i>)	135
Fejfák, lábfák Háromszék református temetőiben (<i>Lackovits Emőke</i>)	135

VIII. A népi kultúra szolgálatában 137

Néprajzi kutatás a székesfehérvári Palotavárosban (<i>Lukács László</i>)	137
Néprajzi gyűjtőúton a Garam mentén (<i>Lukács László</i>)	138
A sukorói Néprajzi Ház (<i>Lukács László</i>)	140
A Sárréti Tájház Fülén (<i>Lukács László</i>)	141
A Palotavárosi Skanzen Székesfehérváron (<i>Lukács László</i>)	142
„Ime az én népem...” –	
Néprajzi fotókiállítás Veszprémbe (<i>Lukács László</i>)	144
A Balaton néprajzi felfedezése – Kiállítás Tihanyban (<i>Lackovits Emőke</i>)	147
Kiállítás népi szakrális emlékekből (<i>Lackovits Emőke</i>)	148
Türelművegek a veszprémi Bakonyi Múzeumban (<i>Lackovits Emőke</i>)	150
Orisekné Farsang Erzsébet naiv festő kiállítása a	
Néprajzi Múzeumban (<i>Lukács László</i>)	151
Sebestyén Gyula születésének 125. évfordulóján (<i>Lackovits Emőke</i>)	152
Bátty Zsigmond és Kelet-Dunántúl (<i>Lukács László</i>)	154
A tatái vízimalmok – Körmenyi Géza könyve (<i>Lukács László</i>)	155
Egy széki asszony vallomásai (<i>Lackovits Emőke</i>)	157
Irodalom	159

Előszó

Két évtizeden át, 1970-től 1990-ig hetente kétszer, majd háromszor öt percben jelentkezett a Magyar Rádióban a „Kis magyar néprajz” címet viselő műsor. Mintegy háromezer előadás hangzott el, néhány híján másfélszáz szerzőtől. Közülük hárman, Lackovits Emőke, Lukács László és Varró Ágnes ebben a kötetben száznolc szöveget tesznek közzé, hogy érvenyt szerezzenek a régi közmondásnak: a szó elszáll, az írás megmarad.

A rádiós sorozat a maga szerény eszközeivel vett részt a néprajz körül fölvi-rágzó társadalmi érdeklődés kielégítésében. Az előadások tehát mindenekelőtt a nagyközönségnek szóltak, és újraolvasva őket, örömmel tapasztalom, hogy esztendőnk múltán sem vesztek értékükből, megállják helyüket a tudományos ismeretterjesztés mezején. S bár eredetileg a *föl* számára készültek, most a *szemnek* is kedvesek lehetnek. Nemcsak az veheti kézbe ezt a könyvet haszonnal, aki régóta a néprajz barátjának vallja magát, hanem bizvást mindannyian, akikben most támadt föl a kíváncsiság a népi kultúra tudománya iránt, sőt a kötetben fölhalmozott ismeretek akár az iskolai oktatásban is fölhasználhatók, mert segíthetnek tanítani és megtanulni múltunk egy darabját, elsüllyedt életformákat, tudnivalókat, melyek nélkül a nemzeti művelődés elsajátítása és megbecsülése elképzelhetetlen.

De nemcsak ismeretterjesztő ez az előadagyűjtemény, hanem tisztán tudományos értéke is van. Temészetesen nem értekezésekre vagy szaktanulmányokra gondolok, a rádiós műfaj ilyesmit különben sem tett volna lehetővé, hanem arra, hogy a szerzők nagyon sokszor ezekben a rövid előadásokban számoltak be először új kutatási eredményeikről, legyenek azok néprajzi gyűjtés során előkerült adatok vagy elemző következtetések. Találunk azonban itt más elgondolások alapján született frásokat is, olyanokat, amelyekben szerzőink mások korábbi munkáihoz a maguk tapasztalatát vagy véleményét hozzáadva, tájékoztatták a hallgatóságot egy-egy tárgyról vagy jelenségről. Sőt sor került néprajzi könyvek és kiállítások ismertetésére is.

Elegendő egy pillantást vetni a hosszú tartalomjegyzékre, azonnal látjuk, hogy földrajzilag milyen hatalmas térséget, tematikailag pedig mennyi ágazatot fog át a kötet. Az előadások jelentékeny része dunántúli kötődésű, főként a mai Fejér és Veszprém megye hagyományaiban kalauzolja az olvasót, hiszen a múzeológus szerzőknek munkahelyük szerint ezek a kutatási területeik. Ám ők nem álltak meg sem a megyék, sem a Dunántúl határainál, kutatóútjaik során eljutottak az Erdélyben, Szlovákiában és Ausztriában lakó magyarok közé is. Ez ma már természetesnek tűnik föl, az írások jó részének keletkezésekor „hivatalosan” nem volt az. Úgy kell rájuk tekinteni, hogy annak idején az illetékesek olykor rászóltak a szerkesztőre: mérsékelje a Magyarország határain túlnyúló témák számát.

Ezt a könyvet ne azzal a várákozással forgassa az olvasó, hogy a magyar népi kultúráról összefüggő képet kap! Ha ilyen ismeretre vágyik, kézikönyvekhez, össze-

foglaló munkákhoz kell folyamodnia. Az előadások nem előzetes terv alapján készültek, hanem alkalmanként, kinek-kinek a munkaritmusához igazodva, a kötet belső tagolódása a sajtó alá rendezés során alakult ki. A tematika azonban így is gazdagra sikeredett. Érzékelteti a népi műveltség sokféleségét, a népi és nemzeti kultúra kapcsolatát, magyarok és szomszédaik néprajzi érintkezéseit, és minden szöveg az eredeti műfajnak megfelelően kerek egész, külön-külön, keveset-többet lapozva olvashatóan nyújt mégis egységes élményt. Ezért találó és kifejező a kötet címe, mely Illyés Gyula 1930-ban frott verscímének kölcsönzése: „Ime az én népem. .”.

Mint a rádiós sorozat hajdani szerkesztője örömmel és szeretettel aláírom az érdeklődőknek az éter hullámain elszállt, de most könyv alakban mégis megmaradó előadásokat.

Budapest, 1993. március 15-én

KÓSA LÁSZLÓ

I. HÁZASSÁG, GYERMEK

„JAJ PÁRTÁM, JAJ PÁRTÁM. . .”

17. SZÁZADI KISNEMESI PÁRTÁK KÉTTORNYÚLAKRÓL

A régészeti kutatások jóvoltából a honfoglalás korától ismert a női fejviseletnek az a tartozéka, amelyet pártának neveznek. Ez a fejet övező, kevésbé vagy gazdagon díszített pánt lányoknál a tisztaság, a szüzesség jelképe volt, szűzkoszorúnak is mondták. A történeti források tanulmányozása során ismertté vált, hogy a 15-18. században nemcsak lányok, hanem asszonyok is viseltek pártát, amit kontyra helyeztek. Ez volt a *kontypárta*.

A párták formája és viselési módja alapján megkülönböztetjük a keskeny, abroncsszerű, homlokon vízszintesen viselt karika-, koszorú-, homlok- vagy abroncs-pártákat és a fejtetőre helyezett előpártákat.

Az abroncspárták esetében a fejék vázát vaspánt, kéregpapír, vagy faháncs alkotta, amelyet finom textíliával vontak be. Erre került aztán a párta díszítése: a gyöngyök, boglárok, fémsodronyok, islógok, csipkék.

A párták a 15-17. században, egészen a 18. századig a nemesi viselet részei voltak. A paraszti viseletben csak a 18. századtól jelentek meg. A 16-17. században nemcsak a fő- és köznemesség, hanem a nagy számú, gyakran paraszti szinten élő kismemesség viseletében is fellelhetők. Ilyen 17. századi pártákat őriz a Pápai Helytörténeti Múzeum, amelyek a kéttornyúlaki református templom körül húzódó hajdani temetőből kerültek elő.

Kéttornyúlak Pápától 6 km-re fekvő, ma 520 lelkes község. Lakosai a 16. században protestánsokká lettek. Első ismert lelkésze Szelei Gergely volt 1618-ban. A 17. század végén, s a 18. század első felében 322 lakosából 28 nemes, a többi jobbágy, de zsellér is megtalálható közöttük. Az összlakosságból akkor mindössze 74 a katolikus, a többi református. 1836-ban 250 református, 9 evangélikus és 176 katolikus lakja. Nemesi családjai ez időben: Barthalos, Barta, Baranyai, Göndöts, Kőszegi, Soós, Tatai családok. A pártákat minden bizonnyal a családok valamelyikének gyermekleány tagjai viselték, akiket fejdíszükkel együtt temettek el.

Az egyik párta 2-2,5 cm széles, papírral borított faháncs pánt, amit kékes-zöld szövettel vontak be. Felső részén sötétkék apró gyöngyökből álló gyöngysor, alul azonos gyöngyökből hullám alakban kiképzett gyöngyfüzér díszíti. A hullámok találkozásánál fémszálas sodrott fonalon kis fémkarika és háromszög alakú fémlapocskacsung le, amely 1,5-2 cm hosszúságú és homlokra simuló.

A másik párta az előzővel azonos szélességű, merev váza bőrből készült, amit minden oldalán fonadékos fémszál keretez. Az általuk közrefogott mezőben hat kör alakúra kiképzett fémfonadék sorakozik. E fémfoglalatok között valóságos kosárkákat alkotnak újabb, láncszerű fonadékok, számszerint hat, amelyekben papírgömb köré fehér, sárga, kék, zöld gyöngyből boglárokat képeztek. E boglárok 17 színes gyöngyből állnak, alsó részükön apró, arany-ezüst színű kerek islógokkal díszesek.

Mindkét párta két végén láncfonadékkal körülvett, sodrott fémszálas fonallal

csüng alá 4-5 cm hosszan. Itt lehetett a pártafelerősítő szalag, zsinór.

A két párta, s a velük együtt előkerült töredékek a korabeli kismemesi viseletek megrajzolását teszik lehetővé, ugyanakkor Veszprém megye tájainak: a Bakonynak és a Balaton-felvidéknek viselettörténetéhez járulnak hozzá fontos adalékokkal.

Ezek a párták egyszerűbb anyagból, egyszerűbb kivitelben készültek. Szélességük viselőjük életkorával állt összefüggésben: gyermek- és fiatal lányok keskeny pártát viseltek, amit udvarlópártának, mindennapi pártának is neveztek. Díszítési módjuk is jellegzetes: fémspirálból alakítottak ki rajtuk díszítő csfkokat, körformákat. Legdíszesebbek a gyöngyökkel kirakott gyöngyös párták voltak, amelyeken a gyöngyök fémszálal, fémsodronyos díszítőelemekkel, islógokkal együtt alkották az ékítményt. A fej hátsó részén, tarkón fogták össze őket egyszerű szalagokkal vagy franciakapoccsal.

A kéttornyúlaki pártákhoz hasonló került elő Balatonszőlősről, Nagylózsáról, Kaszaperről, a burgenlandi Óriszigetről, Kecskemét környékéről és Debrecenből is. Utóbbiról tudjuk, hogy városi polgárlányok viselték, míg a többi általában kismemes. Ezek a párták jellegzetes darabjai voltak a nemesi viseletnek, a korabeli fejdíszeknek, de ugyanakkor beletartoztak a középkori fejdíszek európai sorába is. A Bakony és Balaton-felvidék hajdani viseletéről tudósítanak. Hiánypótlóak, segítségükkel e táj 16-18. századi női fejviselete is beilleszthető abba a sorba, amely a Felső-Órségtől Erdély keleti részéig jellemezte a magyar női viseletet, s amelynek kései, 19-20. századi változatait a magyar nyelvterület más településein: elsősorban Dél-Dunántúlon, a Sárközben, Erdélyben Kalotaszegen és Széken a földműves lakosság őrizte meg.

LACKOVITS EMÓKE

HÁZASSÁG-JÓSLÁSOK A BAKONY VIDÉKÉN

Az eladósorban lévő lányok mindenkor kedvelt szórakozása volt a házasság idejének és a majdani házastárs személyének megjóvendölése. E jósló cselekedetek, azaz szerelmi, házassági jóslások az esetek többségében a naptári ünnepek naptárreform előtti vagy utáni évnegyedkezdő napjaihoz kapcsolódtak, elsősorban a téli évnegyedben: így *Katalin* (november 25.), *András* (november 30.), *Borbála* (december 4.) *Luca* (december 13.) *Tamás* (december 21.) napokhoz, valamint *karácsony vigíliájához* (december 24.), *Szilveszter éjszakájához* (december 31.), *újév reggeléhez* (január 1.).

A 14 segítőszent két alakját, Katalint és Borbálát vőlegényszerző szentekként tisztelték. Jeles napjukon cseresznye- vagy meggyfaágat vágtak, amelyet a szőlőtra helyeztek. Ha karácsonyig kivirágzott, a lány az újesztendőben férjhezmenetelre számíthatott. Tihanyban a lány saját és barátnői nevét kötözte fel az ágra. Akinek a neve alatt kivirágzott, az várhatta a kérőt. Szentgálon az ágat meztláb vitték be a szobába, s ha párosat virágzott, csak akkor számíhattak a lakodalomra. Veszprémvársányban e napok egyikén a lányok elfordított fedőt gurítottak el, gurulása irányából várva a vőlegényt.

Házassági jóslásokban rendkívül gazdag volt András napja, amikor is kenyéren és vizen bőjtölve álmodták meg a lányok jövődöbelijüket. Tihanyban és a Somló

vidékén 9 szem búza és 9 korty víz volt e napon a kíváncsi lányok elege. Éjszakára fejük alá férfigatyát téve, álmukban megjelent az, aki majd feleségül kéri őket. Padragon e napon a lányok az ágy lábához térdelve mondták: „Szent András mondd meg nekem, ki lesz a férjem!”, vagy „Kelep, kelep Szent András, mondd meg nekem, ki lesz az én párom!” Ugodon az ágyat átlépve mondogatták: „András kérlek, ágyaláb léplek, mondd meg nekem, ki lesz az én férjem!” De ha e napon a lányok kezüket végighúzták a zsúptető szélén, s onnan sok törmelék hullott kötényükbe, akkor egy hónapon belül várhatták a kérő jelentkezését.

A magyar nyelvterület egészéhez hasonlóan vidékünkön is házassági jóslásokban leggazdagabb Luca napja volt. Legáltalánosabb szokásként Luca-cédulákat készítettek: egy üres és 12 fiúnévvel ellátott papírdarabkát köcsögbe vagy a szalmazsákba téve naponta egyet elégettek, az utolsót karácsony vigíliáján az éjféli mise előtt megnézték, belőle a jövődöbelit meghatározták. A Somló vidékén a nevek mellé falunevet és foglalkozást is írtak. Ugodon a reggeli mise előtti első harangszótól beharangozásig 13 névvel ellátott gombócot tettek forró vízbe, közülük az először feljövőben rejtőzött a vőlegény neve. De ezen a napon választották ki azt a piros almát is, amelyet karácsony napjáig falatonként fogyasztottak. Templomból hazamenet az utolsó falatnál szembejövő férfi nevéből a jövődö férj nevét is meghatározták. Hasonló jósló szokások fűződnek Tamás napjához is.

Karácsony vigíliáján különösen az éjféli mise előtti és utáni időszakasz volt gazdag házasságijóslásokban. Ilyenkor egy öl fát vittek be a lányok a favágótól, s megszámlálták: ha páros volt, lehetett várni a lakodalmat. De ugyanezt jelentette, ha a disznót szólították, vagy az ólat megrúgták, s az állat párosat rőfentett. Ha templombamenetel előtt a lányok az eresz alatt fészülködtek, nem maradtak pártában az újesztendőben. Szentgálon ez éjszaka egy tál vizet tettek ki az udvarra. Reggelre a vízbefagyott ábra megmutatta a jövődöbeli foglalkozását. A várvavárt házastárs arcmaása tűnt fel akkor, ha a lány éjszaka egy marék meggyűjtött szalma lángjába nézett bele, mondván: „Lángba gyűjjön létre, az uramnak képe!” De biztosra vehette férjhezmenetelét az is, aki az éjféli misére hívó harangszókor hozománya egyik lepedőjét az ablak alatt megrázva mondta: „Jöjj párom, alig várom, lepedőmet azért rázom!” A Somló-vidéki lányoknak az éjféli mise után lerúgott cipő állása is megmutatta, hogy lesz-e lakodalom farsangkor: ha orrával kifelé állt, biztos volt a kérő jövelete.

Szilveszter éjjelén, újév reggelén Tihanyban egy cső kukoricát morzsoltak le, s ha páros volt, bíztak a férjhezmenetelben. Kisdörgicsén a levesbe főtt, s lánynevekkel ellátott orjacsontokat a tornácre tették. Amelyiket először elvitte a kutya, az a lány farsangban készülhetett a lakodalomra. Általános volt a nyírágseprűn át történő ólomöntés is, a megszilárdult formában a jövődöbelit látva. De ezen a napon lezárult a jóslások sora, hisz a hamarosan kezdődő farsangban elvált, hogy a kívánságok, jövődölések valóra válnak-e.

LACKOVITS EMŐKE

SZERELMI VARÁZSLÁSOK

Az Erdély-trilógiában írja Móricz Zsigmond, hogy Imreffyné Iffjú Kata dajkája egy alkalommal bájoló szavak kíséretében Báthory Gábor fejedelem valamely ruhadarabját főzte. Másutt pedig az özvegy Dengeleghyné Török Kata levágott körmeit varázsló igék mormolása közben egy pogácsába tette, majd a készítményt megetette a fejedelemmel.

Mindkét cselekedet célja a szeretett férfi megnyerése volt, praktikájukkal az asszonyok örökre magukhoz akarván láncolni őt. Az író által leírt cselekmények néphagyománybeli élő előképekkel rendelkeztek. Ezt a hajdan egész Európában, főként titokban gyakorolt mágikus eljárást a néprajz szerelmi varázslásnak nevezi. E varázslások alapja az a hit, hogy ha valakinek olyan tárgy vagy anyag jut birtokába, amely a másik személlyel testi kapcsolatban állott, akkor varázserővel megrontva magához kötheti a dolog tulajdonosát. Bőségesen olvashatók ilyen jellegű adatok a boszorkányperekben és a különféle tanúvallomásokban.

E varázslások egyik fajtájában szerelmet ébresztő szerekkel etették meg az áldozatot. Másik fajtájában pedig az áhított szerelmet a kiszemelttel testi kapcsolatban álló tárgyak vagy dolgok megszerzésével és ezek megrontásával érték el.

A varázslatokat a szerelmes nő, vagy a nő anyja, férfinak mindig az anyja végezte. Bár akadtak oldani-kötni tudó, boszorkány hírében álló asszonyok is, akik szívesen segítettek praktikájukkal a hozzájuk fordulóknak.

Amikor valakit *megétettek*, akkor ételébe vagy italába olyan szert kevertek, amelytől szerelemre gyulladt. Ez a szer lehetett a szerelmet áhító személy testéből származó dolog, például haj, vér, köröm, de lehetett hatásos növényi főzet is. A Balaton-felvidéki Kisdörgicsén, vagy a kisalföldi Téten ha a lány véreből a legény italába, borába vagy pálinkájába cseppentett, a legény többet nem tudott elmaradni tőle. A Beszterce-Naszód megyei Sajószentandrásan még a legutóbbi időkben is megneveztek olyan asszonyokat, akik ily módon mentek férjhez. De felbonthatatlan szerelmet eredményezett a leány pogácsába belesütött körme, apróra darabolt hajszála, vagy hajának hamuja is. Általánosan alkalmazták ez utóbbi eljárást a legény szerelmének megszerzésére Göcsejben, a már említett Kisdörgicsén, de az erdélyi Kalotaszegen is. Emellett élt a megetetésnek egy szelídőbb változata is, amikor *tűzliliom* (*Lilium bulbiferum*), *kankalin* (*Primula vulgaris*), *gyöngyvirág* (*Convallaria maialis*), vagy *szerelmafű* (*Lychnis chalcidonica*=égő szerlem) főzetét öntötték a legény italába. Utóbbi alkalmazták a Bakony-széli Veszprémvarsányban is. De a *fehérliliom* (*Lilium candidum*) *megszárlított, porrá tört, majd levesbe tett gyökere* is biztos szerelemre csábító volt.

A szeretett személy tulajdonát képező tárgy vagy egyéb dolog titkon megszerzve és megrontva az előzőhöz hasonló sikert eredményezett. Ha ruhadarabot sikerült megkaparintani, akkor úgy megfőzték, hogy az áldozatnak nem volt többet maradása. Ez a ruhadarab lehetett az illető inge, kapcája, de elegendő volt ruhájának egy részecskéje is. Pl. a Balaton-felvidék néhány falujában vagy Göcsejben a kapcát főzték meg. Utóbbi vidéken a kapca egy darabkáját kicsi vizes edénybe téve a tűzhelybe besározták, ahol állandóan főtt. E cselekményekkel kapcsolatban a Balaton-felvidéken az a szólás, hogy: „főzik már a kapcáját, nincs maradása!” Sajószentandrásan a legényt ingének megszerzésével, a lányt pedig ruhája föltnyi darabjának ellopásával kényszerítették nem kívánt házasságba. Az ilyen varázslat megszüntetéséhez a

boszorkányos asszony segítséget tudott nyújtani. Kalotaszegen a „néző” (rontó) úgy „megcsinálta” a legénynek a lány által ellopott ingkötőjét, hogy a legény nyomban szerelemre gyulladt.

Ezt az egyoldalúan áhított szerelmet érték el akkor is, ha a férjnek vagy feleségnek kiszemeltek haját, körmét megszerezték, s elásták, vagy a kemencébe besározták. Mire ezek az enyészeté lettek, a szerelem is fellobbant. Kalotaszegen e rontással kapcsolatban a múlt század végén Jankó János a következőt jegyezte le: ha egy lány erősen szeretett egy legényt, akkor az a mondás járta, hogy: „elásták a szöszét.” Azaz a legény a lány észrevétlenül ellopott hajszálait a keresztútra ásta, s ezzel magához kötötte őt. A Balaton-felvidéken a megszerzett hajszálakat besározták a kemencébe, így a praktikát elkövető és áldozata többet nem tudtak elválni egymástól.

A bakonyi Szentgálon szelídebb változatban élt e cselekmény: újévkor a lányos házhoz menő legénynek megszerezték az inggombját és a küszöb alá ásták, így biztosítottak tudták a kívánt házasság létrejöttét.

LACKOVITS EMŐKE

TUTYIZTATÁS A BALATON-FELVIDÉKEN

Az egész magyar nyelvterületen ismert a párválasztásban és a fiatalok házasságának létrejöttében segítséget nyújtó személy, a házasságszerző vagy kommandáló alakja. Mivel a párválasztásban döntő volt a vagyoni helyzet, azazonos társadalmi csoporthoz és felekezethez tartozás, ezért a megfelelő személyek összehozásában rendkívül jelentős szerep jutott a közvetítőknek. A házasságszerzés szokását az egyes faluközösségek igénye a legutóbbi időkig éllette.

A szerzők elnevezése nagyon változatos volt. A Dunántúlon: *susogó, kullogó, csoszogó, szörző, köszköpü, pokolpemér*; a palócoknál: *códórásszony*; a matyóknál: *tudatóasszony*; az Alföldön: *gyalogszarka, gyalogsátán, pemetasszony, követasszony, gyűgyű*; Erdélyben: *nanás*; a zsidó közösségekben: *sadhen*. Ezek a szerzők az esetek többségében korosabb asszonyok voltak, de férfi is előfordult közöttük.

A Balaton-felvidéken napjainkig emlékeznek a házasságszerzőkre, akiket hajdan, a múlt században *köszköpünek, susogóasszonynak, pokolpemétjének*, századunkban pedig *tutyizó*-nak neveztek. A házasságszerzést ma is *tutyiztatásnak, tutyizásnak* hívják. Akit *megtutyiztattak*, annak házastársat szereztek, aki fiatalokat kommandált egymásnak, az *tutyizott*, azaz *tutyizó* volt.

A Balaton-felvidék református falvaiban a még fellelhető egyházi rendtartásokban – amint a magyar nyelvterületen másutt is – szigorú tilalmak olvashatók a nők házasságszerző tevékenységére. „...Titkon senki menyegzőt ne szerezzen... Asszonynepeket pedig ettől a szerzéstől egyáltalán eltiltunk, mivelhogy az asszonynépnek hosszú az hajok, de rövid az elméjük...” vagy: „...Házasságszerzők nem vén asszonyok, hanem tisztességes előljárók legyenek...” Minden tiltás ellenére a tutyiztatást mégis idős asszonyok végezték, akik vagy rokonai voltak a párt keresőnek, vagy csak falubeli ismerősök. Utóbbiak megbízásból vagy segíteni akarásból kommandálták egymásnak a fiatalokat. Aki megbízásból tutyiztatott, az tevékenységéért ellenszolgálda-

tást kapott. Természetesen a fizetséget csak akkor adták meg, ha a házasság létrejött. Itt ugyanis nem a munkát, hanem az eredményt fizették meg. Ez az ellenszolgáltatás ital, gabona, baromfi vagy tojás volt. Előfordult az is, hogy jó előre megállapodtak sikeres közreműködés esetén a fizetésbe.

Az esetek többségében lányt tutyíztattak a legénynek. A szerző előzőleg jó alaposan szemügyre vette a lányokat: külsejüket, szüleik anyagi helyzetét, hogy ki lehetne védencének a megfelelő feleség. Kitűnő felderítőhely volt a templom, de a bálók és a keresztelői lakomák (pasziták) is alkalmasak voltak a feleségnek való ki- szemelésére. Ha a jelölt megvolt, a tutyíztató megkereste és igyekezett rábeszélni őt is, szüleit is a házasságra. Sorra vette a legény kiváló tulajdonságait, kedvező vagyoni helyzetét. Azonnal soha nem kapott választ. Egy hét volt a gondolkodási idő. Ennek elteltével ismét megjelent a tutyíztató megtudakolni, hogy az általa ajánlott legény elme- het-e látogatóba. A lánynéző után ismét elmúlt egy hét, s ekkor a lány egyetlen szóval megírta választát a legénynek: széna-igen, szalma-nem. Igenlő válasz esetén az újabb látogatás már a két kérőemberrel történt, amikor a gyűrűket is vitték.

Ha más faluba tutyíztatták a lányt, akkor a szülők és a közeli rokonok először háztájnézőbe mentek el. Itt csak akkor fogadhatták el a vendéglátók kínálását, ha a kérőlegénynek igenlő választ adtak.

Előfordult, hogy a legényt tutyíztatták a lánynak. Ebben az esetben legna- gyobb vonzerő a megígért föld volt.

A tutyíztatás mindig titokban történt. Ha a házasság nem jött létre, akkor szégyelltek, inkább letagadták. Egy házasságról kiderülve, hogy tutyítás előzte meg, nem szólták meg érte a családot. A közösség számára természetes, elfogadott, sőt igényelt volt a házasságszerzés szokása. A jó házasságokért áldották, a rosszakért átkozták a tutyíztatót.

LACKOVITS EMÓKE

„JEGYVÁLTÁS, KÉZFOGÁS MEGVALA KÖZTETEK” KALOTASZEGI KÉZFOGÓ

„A régi Magyarország jókedve” című munkájában írja Takáts Sándor, hogy az igazi házasságkötés a 16-17. században otthon történt, amikor kézfogással és gyűrű- váltással pecsételték meg a fiatalok esküvését, amelyet lakodalomnak nevezett áldo- más kísért. Ezután már házastársaknak tekintették az új párt. Az egyházi esküvés, a házasság megáldása csak egy bizonyos idő múlva következett be.

Kalotaszeg egyik leghagyományőrzőbb felszegi falujában, Kalotaszentkirályon, ahol a lakodalom még a legutóbbi időkben is – Jankó János 1892-ben leírt szavait idézve – századok nyomait hordta magán, e szertartásnak három fő mozzanata külö- nült el: 1. az előkészületek; 2. az esketés és a menyasszony távozása szülei házából, belépése az új otthonába; 3. az avatás és az utómulatságok. A három fő mozzanat színjátékszerűen felvonásokra, jelenetekre, képekre tagolódik, egymáshoz láncsze- rűen kapcsolódva és egymást szoros időrendben követve.

Az előkészületek a leánykéréssel, a lakodalom időpontja előtt egy esztendővel kezdődtek. Ez alatt az idő alatt a házasulandók felkészültek közös életükre. Ennek az

időszaknak a későbbiekre nézve is legfontosabb mozzanata a kézfogó volt. A kézfogó napja előtt egy héttel a legény és apja egy liter pálinkát vive magukkal, elmentek a lányos házhoz, ahol térített asztallal várták őket. Ekkor az apa hivatalosan is megkérte fia számára a lány kezét, s megállapodtak a kézfogó időpontjában.

A kézfogó napja általában szombat volt, amikor a lányos és a legényes háznál egyaránt összegyűltek a családtagok és a legközelebbi rokonok: az ifjú pár testvérei, a szülők testvérei, kívülük ott voltak még a menyasszony közeli barátnői és a vőlegény közeli barátai is. De jelen volt itt a menyasszony részéről a *kiadó gazda*, azaz kiadó násznagy, valamint felesége, a *kiadó gazdáné*, a vőlegény részéről pedig a *kérő* vagy *első násznagy* és felesége a *násznagyasszony*. A múlt században szokás volt a két szomszéd meghívása is.

Néhány falás étel és pálinka után a vőlegényes ház vendégei egy kosár tésztát és egy jó üveg mézes pálinkát véve magukhoz, mindig páros órában, elindultak a lányos házhoz. A násznagy versben mondotta el a kérők óháját:

„...Most már elindulunk, abba igyekezzünk,
Hogy e jó legénynek hű társat szerezzünk...”

E beköszönés után a két képviselő, azaz a két násznagy között verses párbeszéd kezdődött. Először a kérő násznagy szállásért szólt:

„Adjanak hát szállást, vőlegény van velünk,
Azért kell, hogy mi most tőlük szállást kérjünk.”

A kiadó gazda válasza így szólt:

„Adjunk hát most szállást e csoport vendégnek,
Mivel már itt köztünk elestvéledének...”

Belépve a házba a kérő násznagy bibliai példák felsorakoztatása után és a példakon keresztül adta elő jövetelük okát, amelynek lényege az a mondata volt, hogy:

„Hű leányt akarok jó legénynek kérni.”

A kiadó gazda miután megnyugtatta az érkezetteket kívánságuk teljesítéséről, a fiatalokat jegyváltásra szólította fel.

A lány a legény bal oldalára állott, és akkor a legény saját karikagyűrűjét nyújtotta át neki. Ezután megfogva a lány kezét, felhúzta rá a karika- és a pecsétgyűrűt. Ezután a lány húzta fel a legény kezére a gyűrűt, és átadta jegyajándékát, amely 18-24 darab négybe hajtott és egymásra rakott férfizsebkendőből állt. Az első és a felső zsebkendőt a leány rávarott piros szalaggal díszítette. Ezt a jegyet a lakodalomig nem vették elő. A múlt században a legény jegye 10-25 tallér, a lányé pedig kendő, századunk első felében még szőr-, azaz kasmirkendő volt.

Jegyváltás után a fiatalok kezét fogtak, a násznagy hitelesnek nyilvánította az aktust, majd életre szóló jókívánságokkal áldotta meg az új párt. Ezzel megtörtént a házasság megkötésére vonatkozó kötelező ígéret, amelyet áldomással, a kézfogói lakomával pecsételtek meg.

Az asztalnál a fő helyen a násznagy és a násznagyasszony, majd a vőlegény és a menyasszony, végül a kiadógazda és a felesége ült. A többiek ülésrendje nem volt kötött. A három fogásból – leves, sült hús, tészta – álló vacsorát a násznagy „felszolta”, verssel ajánlotta a vendégeknek, a fiatalok szülei pedig felszolgálták. Vacsora végétével úgy, amint kezdték, imádkoztak, majd a közben megérkezett zenészek muzsikája mellett reggelig mulattak. Hét órakor a fiús ház vendégei búcsút véve eltávoztak,

de tíz órakor a templomban jelen volt a kézfogó minden résztvevője, hogy a jegyességre és a jegyesekre egyházi áldást kérjenek.

LACKOVITS EMŐKE

KELENGYÉSLÁDÁK'

A veszprémi Bakonyi Múzeum néprajzi gyűjteményének számottevő részét képezik a paraszti és a kismesesi bútorok. Sajátos, külön csoportot alkotnak a kelengyészládák vagy menyasszonyi ládák, amelyek a férjhez menendő lány hozományának egy részét képező textíliák tárolására szolgáltak. Általában a viselő, az ünnepi és a lakást díszítő vászonneműt tartották benne.

A menyasszony kelengyéjének egyik legfontosabb darabját jelentette ládája. A Bakony-vidéki magyar falvakban többnyire csak a módosabb, vagyonosabb lányok kaptak úgynevezett mórinos ládát, amelyet aztán lakodalomkor vittek a vőlegényes házhoz. Ez a láda díszesebb volt az általánosan használatos ruhatartó ládánál. Többnyire évszámmal is ellátták, amelyet vagy a hosszanti oldalára festettek, véstek, vagy a fedél belsejébe írtak be. Előfordult, hogy melléje még egy kicsi ládát is készítettek, amely különféle apróságok, ékszerek tartására szolgált. De ezeknek a ládának mintájára úgynevezett vőládákat is készítettek. A lakodalom részét képező ládavitelkor énekelték a kísérők, hogy:

„Jól meggondold rózsám,

Elejit, utolját.

Hogy kivel kötöd meg,

Két szemed világát.

Mert nem tollas vánkös,

Hogy megfordíthatnád,

Se nem kölcsönkenyér,

Hogy visszaadhatnád.” (Borzavár, Békefi Antal gyűjtése)

Lükő Gábor szerint a régi lányok és asszonyok életében a kelengyészládának rendkívüli jelentése volt. Az eladósorba került lány férjhezmeneteléig anyja segítségével gyűjtötte vászonholmiját. A ládával együtt ez az ő külön világa volt. Férjhezmenetele után az ura házában, új környezetében ládája egyéniségének, egyéni jogainak is jelképe lett. A Fertő-vidéki Sarródon a századforduló után még nagycsaládban élő menyecskék számára az ágyuk végében elhelyezett ládájuk az ő külön világukat jelentette.

A Bakonyi Múzeumban őrzött kelengyészládáknak egyik csoportja figyelemre-méltóan gazdag díszítéssel ellátott. A virágoknak, elsősorban a rózsának, de a reneszánsz eredetű virágbokrokknak, a koszorúknak, valamint a színeknek is gazdag skálája figyelhető meg a láda homlokzatát borító ékítmények között. Az esetek többségében ezt a homlokzati részt díszítették, vagy legfeljebb egy szerény koszorúval látták csak el. Különösen gazdagon díszített a felsődörgicsei Szódi Erzsébetnek 1792-ben készített, dús virágkoszorúval és vörös színű felirattal ellátott ládája, amely egyúttal a gyűjtemény legkorábbi darabja is.

A menyasszonyi ládák másik csoportja ékítményeiben visszafogott. A kis-

nemesi levelesládák mintájára csak rovással, véséssel díszítettek. Ornamentikájukat leggyakrabban az ősi rozetta és a tulipán változatai alkotják.

A harmadik csoportot alkotó ládák homlokzatát copf, vagy klasszicizáló motívumokkal, változatos intarziával ékítették.

A gyűjteménynek egyik legegyszerűbben díszített darabját 1800-ban készítették a szentgáli nemes Tamás Susannának. Homlokzatán zöld alapszínen csak a vésett felirat és az évszám látható.

E ládákat vagy helybéli asztalosok készítették megrendelésre, vagy a komáromi asztalosmesterek műhelyeiből származtak a vidék falvaiba.

Még ma is akadnak az őseiktől öröklött ládákat őrző idős emberek, emléket állítva ezzel a hajdani menyasszonyoknak, menyecskéknek, akiknek házassági adatait az anyakönyvek, ládabeli javaik egy részének listáját pedig legjobb esetben a halálukkor íródott hagyatéki leltárak őrizték meg az utókor érdeklődő nemzedéke számára.

LACKOVITS EMÓKE

A LAKODALMI SZAKÁCSNÉ

A régi, hagyományos parasztlakodalmakban az ünnep emlékezetessé válásának, sikerének legfontosabb feltétele a bőséges, ízletes étrend volt. Azt tartották, hogy a lakodalomnak két kulcsembere van: a jó zenész és a jó szakácsné. Utóbbi feladata a főzés irányítása volt. Nyolc-tíz segítő főzőasszonnyal dolgozott. Ismernie kellett a meghívott vendégek ízlését, szokásait, fel kellett mérnie a várható fogyasztást. Általában mindenre ügyelnie kellett, ami a konyha körül történt. Egy-egy idősebb szakácsné emlékezéseiből a néprajz kutatója pontosan nyomon követheti a lakodalmi étrend és a lakodalmi szokások alakulását, változását, vidékenkénti jellegzetességeit.

Székesfehérvár – Felsőváros zárt paraszti közösségének évtizedeken keresztül egyik legnépszerűbb lakodalmi szakácsnéja volt a 75 éves Szabó Istvánné Lencsés Julianna, aki 1983-ig „főzött ki” lakodalmakat. Nagynya és édesanyja is szakácsné volt a lakodalmakban. Juliska néni édesanyja mellett tanulta meg a mesterséget, kezdetben el-eljárt vele segíteni, majd az 1950-es évektől egyedül vezette a lakodalmi konyhákat. Kiváló szaktudása miatt nemcsak Székesfehérvár Alsó- és Felsővárosba hívták, hanem a szomszédos falvakba, Zámolyra, Úrhírára, Pákozdra, Fehérvárcsurgóra, sőt még a távoli Alföldre is. Elmondása szerint életében 500-600 lakodalmat főzött végig. Az évek során tanúja és gyakorlati megvalósítója lehetett a lakodalmi étrendben vidékenként bekövetkezett változásoknak, az igények alakulásának, mozgásának. Megfigyelte például, hogy Székesfehérvár-Felsővároson vadast először körülbelül 60 éve Almásiék lakodalmán készítettek. A vendégek azonban még sokáig idegenkedtek az új íztől, és többnyire a moslékba került a vadas jó része. Arra is emlékszik Juliska néni, hogy tortát először Szatmáriéknál sütöttek Felsővárosban, szintén körülbelül 60 évvel ezelőtt. Addig fánk, mákos és diós kalács, rétesek, kuglóf szolgáltak csemegéül. A torták elkészítése és feldíszítése is a szakácsnő feladata volt, az alapanyagokat a család és a meghívottak szolgáltatták. Átlagosan 50-60 darab torta

készült egy-egy lakodalomra, elsősorban kerek és fatörzs alakúak. Kezdetben a menyasszonyi torta csokoládés volt, de újabban puncsosat, rózsaszínűt kérnek. Nyomon követhette Juliska néni az italfogyasztás megváltozását is a lakodalmak alkalmával. Régebben kizárólag bort, szódát, fröccsöt ittak, körülbelül 15 éve ilyen népszerű a pálinka. A feketekávé is másfél évtizede terjedt így el, azelőtt fazékban főzött malátakávé, meleg bor volt a vacsora záróitala.

Igen fárasztó, nagy koncentrációt igénylő munka volt a szakácsnéjé. Egy-egy lakodalom kifőzése körülbelül öt napig tartott az előkészületekkel együtt. Gyakori volt, hogy 36 órát egyfolytában talpon kellett lenni, sőt még táncolni is kellett, hiszen minden lakodalomban megforgatták a szakácsnét. Ügylet a fogások készítésének rendjére, a fűszerezésre, a felszolgálásra. Figyelte, hogy a vendégek közül ki távozik, s a vendég fontosságának megfelelően csomagolt lakodalmi kóstolót. Felsővároson például az első vendég, a násznagy két egész baromfit, rántotthúst, sülteket, két tortát kapott, míg a távoli rokonok, ismerősök kevesebbet. Ügyesen be kellett osztania a tartálékot, hogy mindenkinek arányosan jusson valami. A szakácsné a fizetését leginkább pénzben kapta meg. Naponta 80-100 forintot kért, a lakodalmi napot nem számították a kifizetésnél. A jó szakácsnét nagyon megbecsülték, hiszen a legnagyobb közösségi ünnep, a lakodalom sikere függött a szaktudásától.

VARRÓ ÁGNES

„PATYOLAT KORONA VAN FEJEDRE TÉVE” MENYASSZONYKONTYOLÁS KALOTASZENTKIRÁLYON

A kalotaszegi Felszeg egyik leghagyományőrzőbb falujában, Kalotaszentkirályon, az évszázadok nyomait magán viselő lakodalmi szokáseggyüttes egyik utolsó, de legfontosabb mozzanata volt az újasszony-avatás

Az új házások az esküvő napján hajnal felé „álomra mentek” (azaz lefeküdtek), majd reggel egy ügyes, tapasztalt asszony, a kontyolóasszony segítségével felkontyolták a menyasszonyt. Ezzel a mozzanattal a lány külső megjelenésében is asszonnyá lett. Az esküvés és az elhalás után menyecskeként jelent meg a vendégsereg előtt.

A kontyolás külön szobában történt. Férfi itt nem lehetett jelen. A kontyolóasszonyon kívül itt volt a násznagyasszony (a kérő násznagy felesége), a kiadó gazdáné (a kiadó násznagy vagy kiadó gazda felesége), valamint néhány közeli rokon asszony. A menyecske női rokonai kontyolóba menet csújogatni (rigmusokat rikoltani) szoktak az utcán, ha volt közöttük elég bátor fehérnép. Ezek a rigmusok lakodalmi csújogatások voltak, tömör, csipős szövegek, amelyek a hangulat fokozására szabadszájúan közölték az események jellemzőit, a lakodalom résztvevőinek jó és rossz tulajdonságait.

A konty készítéséhez szükséges kontykarikát a vőlegény már előzőleg kifaragta. Ez egy homorú fa karika volt, ellátva egy rövid, hajba szúrható pálcával, a „pecekel.” Mind ezt, mind pedig a fej beburkolására szolgáló fátyolt, a 2x2 méteres, háromszögre hajtott fehér patyolatkendőt, a dulandrét, a násznagyasszony készítette elő.

Az újasszonyt egy székre ültették, majd a kontyolóasszony két ágba vette a haját, fejére téve a kontykarikát. Erre csavarta rá két oldalon a befont haját, s erő-

síttette oda a pecekkel. A szilárdan álló kontyra egy sapka formájú gyöngyös „főkötőt” tett, erre pedig a patyolatot, amelyet áll alatt keresztbetéve, hátul, a háromszögre hajtott kendő lecsüngő sarka alatt a nyakon megkötött. A lábszár közepéig lógó kendősarkot piros szalaggal díszítették, a „főkötőhöz” pedig gombostűvel erősítették.

A kontyolás módja a múlt századtól Kalotaszeg-szerte általánosnak mondható: a menyecske kontyos fejére cifrafőkötőt tettek, rá pedig hosszú patyolatot.

A kontyolóasszony egy kosár tészta és egy üveg pálinkát kapott munkájáért.

Felkontyolás után az újmenyecske az udvaron mondott köszöntőt, jelezve asszonyi életének kezdetét

„... Léptem egy gondterhes asszonyi pályára,
Amelybe de öröm, de bánat több lészen,
Mert a leányoknak öröme végtelen.
Nagy változás vala élttem folyásába,
Tegnap ide értem leányi pártába.
Szép ifjúságomnak ékes koszorúja,
Mely fejemről az este lejjára,
Egy asszonyi koronával felcseréltetett,
Holtomigviselni el is rendeltetett...”

Áldást kérő szavaira a násznagy is versben válaszolt, ezzel fejezve be mondandóját:

„...Ez a konty, mely most fejedre van téve,
Isten áldásával legyen körülveve...”

Ezután a menyecske a násznagyoknak, vőféreknek és néhány tekintélyesebb legénynek két végén hímzett, téglalap alakú, hosszú kendőt, úgynevezett habé-kendőt adott, amelyet a jobb vagy bal karjukra kötöttek. A zenészek vállára dísztrüklőzőt, a hegedűkre pedig piros szalagot kötött.

A násznép együtt ment el istentiszteletre, majd a templomból kijöve, zeneszóval, táncsal a Kalota patak hídjára vonultak valamennyien, ahol néhány férfi megfogva az újembert, a hídról lábánál fogva a patakba lógatta. Csak akkor állították talpra, amikor az újmenyecske háromszori hangos kiáltással vallotta meg, hogy a patakba lógatott férfi az ura: „az én uram N.N. ne vessék a kútba!” Ezzel az újasszony nyilvánosan, az egész közösség előtt elismerte az elhalás megtörténtét.

Hajdan, a múlt században és a század elején egész Kalotaszegen ismert és gyakorolt volt ez a szokás, de az újembert, ahogy az újasszony szavai is utalnak rá, nem a patakba, hanem létrára kötözve egy kútba lógatták. Ennek megtörténte után a vőlegényes és a menyasszonyos ház vendégei egyaránt hazatértek vendéglátóikhoz, készülődve a hérérszre, a lakodalom záróaktusára.

LACKOVITS EMŐKE

A SZÉKI SELYEMROJTÚ KESZKENYŐ

Szék, ez a 13. századtól a 19. század 70-es éveiiig mezőváros, az erdélyi Mezőség nyugati részén települt. Több tatárdúlást átélt, az utolsó, az egyik legpusztítóbb 1717. augusztus 22-én érte. Emlékére a református közösség Szent Bertalan napján, augusz-

tus 23-án búcsút tart. Ez a híres „Birtalan napja”, amikor minden széki igyekszik hazamenni. E gyászos tatár pusztítás emlékére viselik lányok, asszonyok a fekete kendőt, amelyet csak apró, elszórt hímmzett piros virágok és zöld levelek, vagy körben a szélein hasonló díszítmény ékíti. Viseletüknek van egy darabja, egy nagyméretű, 150-160x150-160 cm nagyságú kendő. Ez is fekete gyapjú (kasmír), körül „koszorúban” azonban piros apró virágok és zöld levélfüzérrel kivarrott. Két-két sarkában a virágok bokorra terebélyesednek. Másik két sarkában ismét szerényebb változatban díszlenek. A kendőt körben 15-20 cm széles, egy kilogramm fekete selyemből kézzel kötött „göcsölt” rojt díszíti.

Ezt a kendőt a menyasszony nászajándékba kapja anyósától. Széken a lakodalmat megelőzően nincs jegyajándék, tulajdonképpen ez a kendő helyettesíti. A kendő nem otthon készül, s az esetek többségében nem is új. Helybéli hímmzőasszony varrja ki, s másik hozzáértő rojtozza. Mindig az anyós adja menyének, de már ő is anyósától kapta. Tehát 3-4 nemzedéket is kiszolgál egy ilyen kendő, amelynek rendkívül szigorúan meghatározott a viselése.

Először akkor kötik fel a menyasszony fejére, amikor felkontyolják, s újmenyecske lesz belőle. Az elkészített kontyra teszik háromszögre hajtva, két végét kézzel apró rakásokba szedve és áll alatt megkötve. A menyasszony kontyát a nyüzüasszony, azaz a nyoszolyóasszony készíti el, s ő vezeti be az újmenyecsket a vendégeknek megmutatni a menyasszonytánc és menyasszonyfektetés előtt. A nyüzüasszony a vőlegény közeli rokona: testvére, vagy testvére felesége. Mindig asszony, tisztét férjhezmenetele után, mint fiatalasszony már betöltheti egészen 50 esztendőskoráig. A nyüzüasszony, akinek ugyanilyen selyemrojtú keszkenyő van a fején, az újmenyecske felkontyolásért kap egy hasonló, de rojt nélküli kendőt. Ekkor leveszi fejről a selyemrojtút, s felköti az ajándékba kapottat. Így kíséri az újmenyecsket a vendégek elé. Ilyenkor mutatja meg, hogy a kontyolásért mit kapott: ez nem más, mint a fején lévő kendő. Úgy szokták mondani, hogy ameddig a menyasszony fején a párta, a nyüzüasszonyén a selyemrojtú keszkenyő.

A lakodalom után egy hétig nem mehet ki a menyecske a házból. Egy hét után első útja a templomba, istentiszteletre vezet. Ha hét közben halott van a faluban, akkor az ilyenkor tartott istentiszteletre gyorsan kiviszik az újasszonyt. E kivivéskor ismét a selyemrojtú keszkenyőt viseli. Hozzá fehér inget és zöld szoknyát vesz fel. Ketten kísérik kézenfogva: jobb kezét a férje, a balt a nyüzüasszony fogja. A templomban a legelső padba ülnek mindnyájan. Ez az egyetlen alkalom, amikor férfi az asszonyok között foglal helyet.

E két alkalmat követően az asszonyok halálukig csak úrvacsora osztáskor kötik fel selyemrojtú keszkenyőiket. Ha valaki máskor is felkötné, kinevetnék érte.

A fenti alkalmakat kivéve keresztelőkor került még elő a díszes keszkenyő. Amikor a templomba mennek, a keresztanya ezzel takarja le keresztgyermeké pólyapárnáját.

Ezután már csak akkor kötik fel ezt a kendőt, ha valamikor nyüzüasszonyok lesznek. Hisz csak úgy töltheti be ezt a lakodalmi tisztséget valaki, ha rendelkezik selyemrojtú keszkenyővel. Aztán akinek fia van, annak a kendője menyé nászajándéka lesz.

LAKODALMI HAJNALTŰZ KŐHÍDGYARMATON

Kőhídgyarmat a mai Csehszlovákia területén, a Garam jobb partján, Párkánytól néhány kilométerre fekvő, római katolikus lakosságú község. Az első világháború végéig a történeti Esztergom megyéhez tartozott. Annak a hét falunak egyike, amelyeket az érsekújvári járásban a női viselet alapján „kurtaszoknyás” falvaknak neveznek. E települések lakosságának kultúrája sok tekintetben rokon a közeli palóc vidék lakóinak kulturális sajátásaival. Elegendő a teherhordást említeni, de példa még erre a rokonságra a lakodalom egyes mozzanata is, így a lakodalmi tűz vagy hajnaltűz rakásának szokása.

A néprajzi kutatásokból ismert, hogy Heves és Borsod megyék területén vagy a jársági palóc kirajzás, Jászdózsza lakosainál a lakodalom másnapjának reggelén a násznép előre elkészített szalmából, kóróból tüzet rak az utcán, az udvaron vagy a falu szélén, amelyet körül táncolnak, esetenként a menyasszonnyal, újmenyecskevel át is ugratnak. A szokást helyenként menyasszonyporkolásnak is nevezik. Bakó Ferenc néprajzkutató a palócok lakta egész területen megvizsgálta a hajnali tűztáncot megállapítva, hogy célja, amint erre korábban Róheim Géza és Bálint Sándor néprajztudós is rámutatott: a bajelhárítás.

A szokás ismeretes és gyakorolt volt a gömöri magyarságnál is, ahol a falu közepén a szalmából rakott tüzet a menyasszonynak többször is keresztül kellett ugrania. Nógrád keleti részéből ugyancsak ismert a szokás. De kimutatták Bars megyében és a Zobor-vidéken is. Időpontja általában a napkelte volt, mégpedig az esküvő napját követő hajnal. Egyes falvakban még a menyecsketáncot is a hajnaltűzinél járták el.

Ismeretes, hogy Gömörben és Észak-Borsodban több tüzet is raktak a falvakban és azokon kapdosták keresztül a menyasszonyt. A szokást ezen a vidéken hajnaljárásnak nevezték.

Kőhídgyarmaton is élt a szokás mindaddig, amíg a lakodalmat háznál tartották. Neve: *hajnaltűz*, mert hajnalban, amikor már végét járta a lagzi, az utcán, a lakodalmas ház előtt – mindig ahol az új pár tartózkodott – az idősebb rokon férfiak tüzet raktak az előre odakészített rőzsekötegekből. Ha két háznál mulatott a lakodalmas nép, akkor előfordult, hogy mind a menyasszonyos, mind a vőlegényes ház előtt meggyújtották a *hajnaltűz*t. Amikor már lobogott a máglya, akkor párosával körbetáncolták a vendégek. Majd láncot alkotva, énekelve folytatták a tűz körül táncolását. Általában a következő dalokat énekelték, egyet-egyet többször is ismételve:

„Hajnalcsillag, jaj, de szépen ragyog...”

„Megyen már a hajnalcsillag lefelé...”

A hajnaltűzinél a zenészek is jelen voltak. Éneknél, táncnál, húzták a muzsikát. Amikor a tűz már hamvadni kezdett, akkor azt mondták, hogy „döglődik”. Ha „döglődött” a tűz, akkor a táncban többnyire már csak a férfiak vettek részt. Ők ilyenkor beletáncoltak, belerúgtak, átugrották. Ez a táncban résztvevők és a részt nem vevők számára egyaránt látványosság volt. De emlékezetes látvány volt a messze világító, magasra lobogó tűz is. A lakodalomban résztvevő nők a hamvadó hajnaltűz által általában nem ugrották át. Csak az ugrotta át, akit a párja áthúzott, vagy belependerített a parázsba. Ebben a faluban a menyasszony soha nem ugrott tüzet az emlékezettel elérhető időben.

A hajnaltűzinek természetesen nézőközönsége is volt. Azok az utcabeliek és

egyéb hívatlanok, akik a lakodalomban nem vettek részt, kiálltak az utcára és nézték a tűz körül táncolókat. Kaláccsal, buktával és valami innivalóval kínálta meg őket a lakodalmas nép.

Erre az alkalomra a tűz körül táncolók nem öltöztek át. Abban a ruhában járták el a hajnaltűzít, amiben végigmulatták a lakodalmat.

LACKOVITS EMÓKE

KALOTASZEGI SZÓLÁS

„Eddig csak ingyen ettünk, ittunk, most fizetünk!” – mondják Kalotaszegen a lakodalmas vendégek a lakodalom másnapján, amikor is a vőlegényes ház a lakodalom valamennyi résztvevőjét a „hériszbe” látja vendégül. A fizetés a *szólás*, amely nem más, mint az újházasoknak felajánlott és átadott különféle javak, amelyekkel a lakodalom résztvevői induló, közös életüket kívánják támogatni. Ez a támogatás tulajdonképpen a rokonok részéről a vagyon megtoldása, a rokonsághoz nem tartozó meghívottak részéről pedig a nászajándék egy fajtája.

A *szólásra* az ebéd befejeztével került sor, a násznagy felhívása után:

„Következik az ajánlás,
Egy kevés ajándék szólás.
Ki mennyit akar adni,
Az ifjaknak ajánlani,
Legyen szíves elévenni,
Ide a tányérba tenni.
Elé hát a forintokkal,
Vagy az ezüstkoronákkal,
És másféle szólásokkal,
Álljanak elő azokkal!
Ők azokat kölcsön kapják,
Melyet, ha élnek, visszaadják,
Ha a vendégségbe hívják,
Ők is akkor visszaszólják.”

A ház külön szobájában vonatos abrosszal terítették le egy asztalt, rá bort és tésztát téve. Mögéje ült az új pár, az örömszülők, a násznagy és a násznagyasszony, valamint a kiadó gazda és felesége. Ekkor kezdetét vette az új párnak szóló felajánlások sora. Elsőbben az újasszony szülei sorolták fel adományait: állatot, bútort, készpénzt. Őket a női rokonok követték az asszonynak szánt ruhákkal, ágy- és asztalneművel. Utánuk a férfi rokonok álltak az asztal elé, pénzt adva: néhány esztendővel ezelőtt általában 500 lei körüli összeget adtak fejenként. Az egyes szóló felajánlását a kiadó gazda hangosan elismételte és név szerint egy ívre feljegyezte. Minden ajándékozót egy pohár borral és egy szelet tortával kínáltak meg. A végén megszámlálták a pénzt és félretették. Ezután következtek felajánlásaikkal az újember szülei és rokonai. Elsőként azonban a násznagy *szólt*: nagyobb pénzösszeget (2.000 lei), a háztartásban használható eszközöket, valamint az újmenyecske szülei nagyobb pénzösszeggel, majd női rokonai ruhaajándékokkal, férfi rokonai pedig

ismét pénzzel. Mind a vőlegényes, mind a menyasszonyos ház minden vendége, aki a „hériszbe” elment, *szólni* volt köteles: a rokonsághoz nem tartozók az esetek többségében ilyenkor valamilyen ajándékot adtak át. Valamennyiüket hangosan elismélték és feljegyezték.

Szólás végeztével a kétféle pénzt újból megszámlolták, majd a násznagy átadta az egészet az újembernek. Ez az ajándék közös szerzeménynek számított. Jankó János a múlt században jegyezte fel, hogy szőláskor csak a nő szülei és rokonai tettek felajánlást, ami az asszony külön vagyonát képezte, ezt külön is kezelte, maga és főként gyermekei ruházkodására fordítva kamatait.

De nemcsak lakodalomban, hanem a keresztelőt 6-8 hétre követő komavendégségben, a „*komában*” is szóltak. Ilyenkor az anya ült a piros fejtős (csíkos) abrosszal letakart asztal fejéhez, s a vendégek egyenként felállva és hangosan elszorolva adták át a gyermeknek szánt ajándékokat. A múlt században általánosan egy bizonyos pénzösszeget *szóltak* (1 forintot fejenként), kivéve az első, vagy „fűkomát”, aki a pénz mellé néhány hónap elteltével még egy bárányt vagy malacot is szólt. Napjainkban a „fűkoma” már nagyobb pénzösszeget (500-2000 lei), felesége a keresztanya pedig ugyanekkora pénzösszegnek megfelelő ruhaajándékot ad. A gyermeket keresztvíz alá nem tartó szárazkomák vagy lógókomák a „fűkoma” által adottnak a felét adják: ajándékuknak fele pénz, fele ruhanemű. Feleségeik, a lógókomának nem adnak semmit. Ezután valamennyi nagyszülő nagyobb pénzösszeget (500-1000 lei) és ruhaneműt ajándékozik. Mindent az anya kap, aki a gyermek javára fordítja a kapottakat.

A szólás szokása nemcsak Kalotaszegen, hanem Erdély más területein is ismert. Egyik szép példáját Orbán Balázs is lejegyezte „A Székelyföld leírása” című munkájában.

LACKOVITS EMÓKE

A SZENTKIRÁLYSZABADJAI NÁSZEBÉD

Szentkirályszabadja középkori eredetű falu a Balaton-felvidéken, Veszprémtől mintegy tíz kilométerre. Lakói a kora középkorban királyi halászok voltak, ezért kapták nemességüket. A múlt század közepén még 1513 kisnemes, református vallású, 198 római katolikus és 135 zsidó lakta. Minden felekezet önálló templommal és temetővel rendelkezett. A három temető és a két keresztény templom ma is látható. A katolikus templom Árpád-kori alapokon nyugszik. Református temploma a környéken az egyik legszebb kései barokk templom.

A közösség ma is több archaikus szokásegyüttest és szokáselemet őriz, közülük néhányat gyakorol is, például keresztelőkor, temetéseknél.

Az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokáskörből itt is ismeretes volt a lakodalmat követő asszonyavatás szokása, amelyet *nászebéd*nek neveztek. Az asszonyavatás általánosan elterjedt szokás volt a magyar nyelvterületen, amelynek egy-egy közösségre jellemző, helyi változatai jöttek létre. Az itt 50 esztendeje még gyakorolt szokás erősen hasonlít a mezőségi református magyarok pártaváltásnak nevezett hagyományához.

Szentkirályszabadján a lakodalmat követő hét vasárnapján tartották a *nászebédet*. Ezzel az aktussal lett a menyecske a közösség teljes jogú asszonytagjává. A nászebéd úgynevezett kislakodalom volt, amelyet szűk rokon körben tartottak. Az ifjú páron kívül jelen volt a kérő és kiadó násznagy, a násznagyasszonyok, a házas-társak szülei és testvérei, valamint utóbbiak családja. Az eskető lelkész nem hívták meg ide.

Mivel a lakodalmi ebéd a lányos háznál volt, az új pár azonban a férj szüleihez költözött az esetek nagy részében, ezért a kislakodalom ebédjét, a nászebédet, a legényes háznál költötték el. Mielőtt erre sort kerítettek volna, együtt elmentek a templomba a délelőtti istentiszteletre. A násznagyasszony (ez esetben a kérő násznagy felesége) a menyecskét, a kérő násznagy pedig a férjét kísérte. Az ifjú asszony ezúttal még egyszer mindig felvette esküvői ruháját, amely általában szürke vagy világoskék, ritkábban fehér selyemből készült. Télen kabátot is öltött magára. Fejére télen rojtos kasmírkendőt, nyáron pedig fehér selymekendőt kötött. Ezt a kendőt ő vásárolta erre az alkalomra. A férj vőlegényi ruhájában volt. Otthonról második harangszókor indultak el a templomba, beharangozásra (harmadik harangszó) oda is értek. Kint sohasem álltak meg, azonnal bementek. A menyecskét kísérője a férj családja nőtagjainak padjába vezette. Mint asszonyt, ez a hely illette meg. Aki bevezette, melléje ült, hisz többnyire a rokonsághoz tartozott. A férj az „emberek” padjába, apjába vagy közeli rokonokéba ült ettől a naptól.

Az istentisztelet végétével rendben hazamentek, azaz a fiatal pár otthonába. Itt a férj szüleinek költségén elkészített ebéd, a nászebéd várta a házaspárt és kíséretét.

Ennek az ebédnek a lakodalmival ellentétben nem volt kötött ülésrendje. A vendégek tetszés szerint helyezkedtek el az asztalnál. Húslevest, sült húst mártással különféle süteményeket tálaltak fel a vendéglátók. Bár kislakodalomnak tartották, de zenészeket erre az alkalomra mégsem hívtak meg. A vendégek a késő délutáni órákig együtt maradtak. Borozgattak, beszélgettek, hisz bor bőven volt erre az ünnepi összejövetelre is. Ez a nászebéd a lakodalom zárómozganata volt, az utómulatságok egyik fajtája. Közeledvén az este, a vendégek búcsút vettek vendéglátóiktól és hazatértek.

LACKOVITS EMŐKE

PÁRTAVÁLTÁS SZÉKEN

A 13. századtól a 19. századig mezővárosi rangú Szék nagyközség az erdélyi Mezőség nyugati szélén található. Nemcsak zene- és tánc kultúráját, hanem egész népi műveltségét rendkívüli gazdagság jellemzi.

Két napig tartó lakodalma nem ér véget a menyasszonytáncokkal és menyasszonyfektetéssel, hanem a lakodalmat követő hét vasárnapján folytatódik. Ez a folytatás nem egyéb, mint a lakodalom zárómozganata, a hérés vagy kárlátó, amit Széken pártaváltásnak neveznek. Pártaváltás mindig vasárnap van. Ilyenkor istentisztelet után az újmenyecske édesapja a lakodalom résztvevőit megvendégelésre saját házába hívja meg. Ennek a vendégségnek még ma is szigorúan meghatározott az előzménye.

A lakodalmat követő első vasárnap mehet ki először az újmenyecske ura házá-

ból. Első útja a templomba vezet, ahová jobb kezét fogva az ura, bal kezét fogva pedig a nyoszolyóasszony, azaz a *nyüszüasszony* kíséri el. A templomban mindhárman az első padban foglalnak helyet. Istentisztelet végeztével az újmenyecske szüleinek házába mennek ők is, ahol a fiatalasszony leveszi fejéről az anyósától kapott és csak meghatározott alkalmakkor viselt selyemrojtú keszkenyőt.

Ekkor együtt van már minden meghívott: a vőlegény testvérei, a nyüszüasszony és családja, a vőfélyek, a nyüszüleány, a tőszomszédok, a keresztszülők, minden koma, az unokatestvérek, a jó barátok. Ők a lakodalom legközelebbi vendégei, mindig a fontossági sorrendben sorolják fel őket. Egy héttel korábban a vőlegényes házban közülük kerültek ki a lakodalmi ebéd felszolgálói. Rajtuk kívül most a lagzi nagyságtól függően egyéb vendégek is jelen vannak, vagyis mindazok, akik a lakodalomba hivatalosak voltak. Akik egy hete felszolgáltak, azok most ülnek, akik akkor ültek – általában a menyasszonyos ház vendégei – most felszolgálnak. Úgy tartják, hogy a menyasszony eladta a pártáját, amikor férjhez ment. Most apja visszaváltja, s ezzel megváltja a hozzá való jogot is. Széken a párta különleges viseleti darab, csak a menyasszony teszi fel megkülönböztető jelként a fejére. Ellentétben a magyar nyelvterület más vidékeivel, itt a lányok még ünnepi alkalmakkor sem viselik.

A menyasszonyi párta alapja egy drót abroncs, amelyre rozmaringból és piros papírból apró rózsákat kötnek. A rozmaring koszorúként övezi a papírrózsákat. A rózsák között esetenként aranyfüst díszítést is alkalmaznak.

Az egyes alkotórészeket a pártakészítő asszonyok piros pántlikával kötik fel. A tarkón pedig ugyancsak piros pántlikával köthető meg a párta.

A szűzkoszorúkat nem házilag, hanem minden esetben hozzáértő asszonyok készítik.

Kós Károly néprajztudós kutatásaiból tudjuk, hogy a Mezőség más falvaiban a magyarság e pártákat – amelyek a székivel megegyezőek – a menyasszony főköltőjére erősített rozmaringból és művirágból készült koszorúval helyettesítette.

Pártaváltáskor nincs ajándék, csak megvendéglés. Az étkezés, az ebéd, a lakodalmihoz hasonló, a következő fogásokból álló: előétel (húsgombóc, májpástétom, újabban pedig a levestől és zöldségtől franciasaláta), majd húsoles, töltött káposzta, krumpli sült hússal, többféle sütemény (sült tészta) és ital (pálinka, valamint sör).

Zenészeket is hívnak, akik hajnalig muzsikálnak a vendégeknek. Hajnalban a vőlegény, azaz az újember násznagya megbízójának nevében köszönetet mond az ételért. „Az Isten pótolja ki az ő szent tárházából mindennel!” – fejezi be köszönő szavait. Boldogságot kíván a háziaknak, az új párnak, majd mindnyájuk nevében elbúcsúzik. Ezután a vendégek is haza indulnak.

LACKOVITS EMŐKE

A KÁSZONI BUBAKÉRÉS

A magyar nyelvterületen általánosan az a szokás terjedt el, hogy a megszületett gyermekhez a szülők keresztszülőket hívtak, azaz bizonyos személyeket felkértek a keresztszülői tisztség ellátására.

A Székelyföld peremén, havasoktól körülvett, Felső-Háromszék és Csík közé zárt, öt római katolikus többségű faluból álló Kászonszék egyik faluja ez alól kivételt képez. Itt, Kászonaltízen a megszületett gyermekhez nem hívják a keresztszülőket, hanem azok, akik egy családdal komasági kapcsolatba szeretnének kerülni, *elkérlik a bubát* a szülőktől. A szokást *megszólításnak* nevezik. Hasonló adatok a háromszéki (Kovácsa megye) Kisborosnyóról, Bélafalváról és a Maros-menti Gernyeszegről is felbukkantak.

Amikor a fiatalasszonyon látszik már, hogy gyermekét várja, akkor az, aki koma akar lenni, elmegy a házaspárhoz elkérni a kicsit. Általában házaspárok mennek buba-kérni, de előfordult, hogy leány, legény is jelentkezik. Azt tartják, hogy az ilyen házasságából később nem lesz semmi.

Míg a század első felében 1-2 pár jelentkezett keresztszülőnek, addig manapság 4-6-8-10-12 pár is megjelenik gyermekenként. De rangsor nincs közöttük.

Buba-kérni nem mennek üres kézzel: általában fél liter pálinkát, két liter bort és egy tál tésztát visznek (kürtöskalács, fánk vagy valami aprósütemény). A tálát egy négyzet alakú szótt-hímzett kendő közepébe ültetik, a kendő négy sarkát összefogva kézben viszi az asszony. A bort szatyorba teszik, a pálinkát pedig a férfi a belső zsebébe. Menetelüket soha nem jelzik előre, bár a házigazda sejtí céljukat, mikor kezükben a készülettel belépnek. Amikor az italt előveszik, a gazda kinyitja az üveget és ebből kínálja meg mindig a vendégeket. Az első poharat felemelve a kérő család feje a következőket mondja, elkérve a születendő gyermeket: „Ha az Isten szerencsésen megadja, s beleegyeztek, egy porcikáját szeretnénk a keresztvíz alá tartani.” A születendő gyermek atyja erre akkor nem válaszol semmit.

A kérők eltávozta után a szülők megbeszélik, hogy kit válasszanak keresztszülőnek. Általában az azonos rangúak, társadalmi állásúak komásodtak. A katonarenden valók (katonáskodó székelyek) gyalogrendűekkel (szabad parasztok) nem lettek komák, de a nagyobb földbirtokokkal rendelkezők sem kerültek komasági kapcsolatba a kisebb birtokosokkal. A bubakérés ezt erőteljesen megakadályozta, hisz az alacsonyabb rangúak az esetek többségében nem mentek elkérni egy magasabb rangú gyermekét. Ha ez mégis előfordult, akkor a szülők általában úgy döntöttek, hogy a kérést nem fogadják el. A visszautasításért nem sértődtek meg a megszólítók.

A *keresztelőt* a szülést követő hatodik héten meghatározott órában tartják. Előtte pontosan egy héttel a szülők megkérlik a bábát, hogy az általuk kiválasztott kérőket hívja meg nevükben keresztszülőkné. A bába ilyenkor végigjárja a megjelölt házakat, s a következőkkel hívogat: „Vasárnap x órára N.N. szívesen látja a keresztelőre.” Ezután a megadott időben a helyi szokásoknak megfelelően történik a keresztelés, a magyar nyelvterület más vidékeihez hasonló mozzanatokkal.

A komaság itt sem számít rokonságnak, de a komák között szoros baráti kapcsolat van. A gazdag ajándékozás nem divat, egymást azonban munkával, a rászoruló keresztgyermeküket pedig anyagilag is támogatják. Kaszálókalácsa, ganézókalácsa, kendernyűvókalácsa, gyapjútépőkalácsa, szénahordókalácsa, házépítőkalácsa az egymással komasági kapcsolatban lévők nélkül nem zajlik le. Előfordult a koma és komaasszony között szerelmi kapcsolat is, amelyet a közösség minden esetben elnézett. Ma is felemlítik egymásközt a régi szöveget:

„Ki komájával nem lehet,
Mennyországba nem mehet!”

LACKOVITS EMŐKE

KOMAEDÉNYEK, KOMAEBÉD

A parasztság tárgyi kultúrájának egy sajátos, külön csoportját képezik a hagyomány tárgyai, a szokástárgyak: pl. az élet három szükségének, a születésnek, a lakodalomnak, a halálnak, vagy a kalendáris ünnepeknek tárgyai.

A szokástárgyaknak nagy és változatos csoportjában külön egységként állanak azok a tárgyak, amelyek megjelenésükben a mindennapok használati tárgyaival megegyezők, azonban csak egy adott időszakban, jelesen a szülés után használatosak, mégpedig mint a gyermekágyas asszony és a rokon- valamint komaasszonyai közötti kapcsolat alkalmi kísérői. E tárgycsoport használata az egész magyar nyelvterületen általános. Vidékenként változóan 3-5 darabból áll és bennük a rokon- valamint komaasszonyok néhány napig vagy hétig ételmet visznek a gyermekágyas anyának. Az ételhordást „ennivivés”-nek, „komatál”-nak, „komaebéd”-nek nevezik, de előfordul, hogy a keresztelőt követő lakoma elnevezésével illetik: *paszita, radina, poszrik, csök*.

Az egyes ételféleségeket külön edényekbe rakták, amelyeket aztán vagy kézbe összefogva, vagy kosárba téve vittek rendeltetési helyére.

A levest és a mártást egy 15-20 cm magas, kívül-belül mázas, külső hasi oldalán virágdíszes, többnyire egyfülű, komaszilkének, komafazéknak, komaasszonycsupornak, komacsészének vagy ételesnek nevezett edénybe vitték. Volt egy fedővel ellátott, kehely alakú változata is. A húst általában a fazék tetejére tett tányérba helyezték. De használatos volt az egymásra rakható, 3-4 darab kis cseréplábasból álló ételhordó is, amelybe valamennyi ebédre vitt ételféleség belefért. Utóbbit pamutos kenderből szőtt úgynevezett kantárba téve vitték. Pápa környékén, a Bakonyban vagy a palócoknál a kétfülű, többnyire keménycserép, általában fedővel ellátott levesestál, a komatál is használt volt. Ott, ahol a szokást ma is gyakorolják, például Kalotaszentkirályon, már nem cserépfazekat vagy csuprot, hanem egyfülű, zöld vagy kék zománcos, 2 literes fazekat, a csuprot veszik erre a célra, amelyet a fiatalok piros, az idősebbek kék-fehér pamutból készült edényfogó hálóbá tesznek.

A rétest, fánkot, kürtöskalácsot vagy egyéb tésztafélét mintás, lapos cseréptálra, a komaasszonytálra, Kalotaszegen úgynevezett nagy cifra tányérra tették. A liter bort vagy mézes pálinkát pedig egy literes, többnyire díszítetlen, vagy csak egyszerű karcollással ékített, kizárólag erre a célra használt hasas, hosszú nyakú üvegbe, a komaüvegbe öntötték és helyezték az ételek mellé.

Az ételféléket vagy letakarták egy fehér, általában hímzett vagy beleszótt virágmintával díszített, többnyire 1 m x 0,5 m, esetleg 1 m x 1 m nagyságú kendővel, a komakendővel, komaruhával, komaasszonykendővel, komaasszonyruhával, vagy belefogták ebbe. Ezt a ruhát pirossal, fehérrel, esetleg kézzel díszítették, a szélére csipkét varrtak. Hozzá tartozott a lányok kelengyéjéhez. A Gömör megyei Balogpádáron már kislány korukban elkészítették a lányoknak a majdani komakendőt. Ezt a kendőt máskor és más célra nem használták. Kalotaszentkirályon piros hímzéssel vagy piros-fehér szövessel díszítették a fiatalokét, kék hímzéssel vagy fekete-fehér szövessel az öregekéit.

Valamennyi edényt és ételt egy karra vehető, ovális vagy szögletes alapú, fedeles vagy fedél nélküli kosárba, helyenként pedig kerek alapú, fejre tehető kosárba tették és letakarták.

A komaebédet vivő asszonyok általában félünnepi viseletet öltve látogatták meg a gyermekágyast. Az ételt általában egyedül vitték, de ha sok volt a kézbevaló,

segítséggel. Segíteni többnyire a gyermek ment, ha nem volt, akkor a férj. Azonban bárki segített is, a gyermekágyas ajtajánál tovább nem volt szabad mennie.

A komaedényeket, miután kiürítették, a Bakony vidékén mosatlanul kellett visszaadóják, nehogy sűrös legyen az újszülött.

Kalotaszentkirályon az ebédvivő belépéskor a következőket mondta: „Isten nevelje az újszülöttet anyjának, apjának örömére, az anyaszentegyháznak dicsőségére!” Szentgálon (Veszprém megye) pedig távozáskor így búcsúzott a látogató: „A jó Isten adjon az elment erőd helyett új erőt és egészséget!”

LACKOVITS EMŐKE

KICSI RADINA ÉS NAGY RADINA HÁROMSZÉKEN

Háromszék a Székelyföld délkeleti részén található, Kézdiszék, Sepsiszék és Orbaiszék egyesüléséből keletkezett, amelyekhez Miklósvárszék is csatlakozott. Ma Kovászna megye foglalja magába a területet

A vidék falvaiban, mint a magyar nyelvterületen általában, a szülést követően a gyermekágyas asszonyt és családját a rokonok, komák, barátok és szomszédok étel-ajándékkal látják el. Ezt az ételvivést, amint Székelyföld-szerte, úgy itt is *radinának* nevezik.

Maga a szó lakomát jelent. A szokás pedig valójában lakoma és áldomás is, amelyen felköszöntik az anyát és gyermekét.

Amíg az anya a gyermekágyat feküdte, családja ételmezéséről asszonytestvérei és a rokon, valamint a szomszéd asszonyok gondoskodtak. Sok férfi örömmel emlékszik vissza erre az időszakra, mert előfordult, hogy egy napon ketten, sőt többen is vittek ebédet. Esztelneken, Háromszék-szerte egyedülállóan reggelit, azaz frustukot is vittek. Gazda Klára kutatásaiból ismert, hogy ez egy literes üvegbe töltött tejes- vagy fekete kávéból, kelt tésztából – úgynevezett kőttes palacsinta vagy fánk, azaz pánkó – és fél liter pálinkából állott. Utóbbit komámasszonypálinkának is nevezték. A kelt tésztából általában egy tányérnyit szoktak csomagolni.

Béla falván és Lemhényben is háromszor mentek radinába. Az első alkalommal azért, hogy elkérjék a gyermeket, vagyis, hogy megkereszteltetvén a kisdedit, a szülőkkel komák lehessenek. Ez volt a *kérőradina* vagy *látogatóradina*, míg az esztelneki reggeli látogatás a *látóradina*. Utóbbiba csak asszonyok mentek, s ilyenkor megnézték a „kicsibubát” is.

Látogató radinába egy cserépfazék tejeskávét vittek, mellé fánkot, esetleg csörögét vagy palacsintát, „kinek milyen módja volt.” Általában komának egy-két pár szokott menni, de emlegetnek egy lemhényi gazdát, akinek 60 komája (30 pár!) volt.

A következő alkalommal vitt étel volt a kicsi radina, amelyet Esztelneken *félkézradinának* is neveznek. Bár Gazda Klára szerint nem volt meghatározott étke, azonban mégis, többnyire ugyanazon ételek szerepeltek rendjében. Általános volt a becsinált leves, amelybe valamilyen tésztafélét tettek: zsírban felpuffasztott tésztát, ez volt a kockatészta. Apró, pici galuskát, esetleg csurgatott tésztát, vagy zsemlegaluskát. A baromfi húst, azaz a főtt majorsághúst apróra vágva tették a levesbe. A múlt században túrós puliszkát, szőlővel édesített tejbekását, mákos galuskát, tökmaglevest is

vittek. A század elején pedig kedvelt volt a becsinált leves, a kalács, a palacsinta, majd a paprikás, a sóbafőtt, a sült hús. Mellé italként egy liter pálinkát, vagy bort adtak. Hasonló volt a kicsi radina a két Csernátonban, Szárazpatakon, Kézdikőváron is. Kilyénben tyúkhúsleves, sült húst és tésztákat vittek. Szárazajtán csak a szülés után két nappal kezdték vinni a kicsi radinát, amely egy tál szárazpáncsóból, vagyis csörögéből, egy fazék tejeskávéből vagy madártejéből és fél liter köményes pálinkából állott. De itt és a környéken ezt csak a komaasszonyok, a nőtestvérek és a szülőasszony anyja, valamint a közeli rokonok vitték. Rajtuk kívül a szülőasszony keresztanyja, azaz az újszülött öregkeresztanyja is vitt.

Kicsi radinába csak asszonyok mentek, férfinak, gyermeknek itt nem volt helye, hisz ez alkalommal beszélték meg az asszonyok a szülés lefolyását. Ilyenkor még a házigazda is kiment a szobából.

Kisborosnyón a radinának elősorolt változatai nem voltak szokásban, de a gyermekágyas anyának itt is vittek ételajándékot, amely tésztafélékből állt. Első alkalommal csörögét és madártejet, másodsorra, amikor már erősödött, kürtöskalácsot, kalácsot, poronyó tésztákat. Utoljára pedig tortát. Valamennyi tésztaféle mellé egy liter pálinkát is tettek.

A kicsi radinát általában egy hétig hordták, többnyire a nagyradinát megelőző héten, szerre, azaz amennyire lehetett, beosztva. A *nagy radinát* a hat hetes gyermekágy alatt, általában a szülést követően két-három hét múlva vitték a keresztzülők. Ezen a kis lakodalommal is felérő vendégségen a keresztapák is jelen voltak. Ez alkalommal tyúkhúsleves, kemencében megsütött egész tyúkot pityókával, vagyis krumplival, kürtöskalácsot és csörögét vittek. Szárazajtán egy fazék tyúkhúsleves, egy tányér kürtöskalácsot és aprósüteményt, valamint egy üveg pálinkát és bort vittek. Esztelneken a komaasszony két tyúkot, zöldséget, levesbe való laskatésztát, hat kürtöskalácsot, két tepsia kalácsot, azaz kuglófsütőben sötöttet, öt liter bort és két liter pálinkát vitt. Az üvegekre általában kürtöskalácsot húztak. Az utóbbi időben Bélafalván is elvitték már a levágott tyúkot, amit a háziak készítettek el.

Az egybegyűltek ilyenkor elbeszélgettek, köszöntöket mondtak egymásra, aki pedig tudott citerázni, az muzsikált. Előfordult, hogy zenészeket is hívtak. Általában zeneszó mellett „mulatéroztak”.

A *kicsi radinát* egyfülű fedeles kosárban, a radináskosárban vitték, amelyet helybéli, például bélafalvi vagy udvarhelyszéki kosárkötőktől vásároltak. A kosár aljába fehér szőttes szalvétát tettek, az étel tetejére pedig aszúrozott, csipkés, hímzett szalvétát. A fazekat kenderzsinegből készített erős, vastag hálóba, úgynevezett kantárba téve vitték. A fazék „csíki fazak” volt, amelyet csíkmadarasi fazekasoktól vásároltak.

A *nagy radinát* kétfülű fonott kosárba tették. Egyik fülét az asszony, másikat a férfi fogta. Az aljába színes szőttes takarót terítettek, erre helyezték az üveget és virágos tálon, vagy tányéron a tésztaféléket. A fazék ilyenkor is kantárban volt. A kosárban lévő tányért szalvétával, a kosarat hímzett terítővel takarták le. Ezeket a terítőket csak ez alkalommal és lakodalomkor használták. A terítőket az asszonyok még lánykorukban hímezték.

Mind a kosarak, mind a terítők, beletartoztak a hozományba, amit a hozománylistán is feltüntettek.

Esztelneken a tepsia kalácsot szőtt piros szalvétába takarták.

A radina kölcsönös volt. Aki kapta, annak illeté visszavinni.

Béla falván lakodalomba is vittek radinát. Három kürtöskalácsot, amelyeknek középebe egy-egy üveg pálinkát rejtettek. Ha elkötötték a lakodalmások útját, a násznagy ebből kínálta meg a legényeket. Ezt egy kosárba helyezték, középre téve egy tepsiba sütött kalácsot. Az egészet egy rojtos szélő, piros pánttal díszített szőtt kendővel takarták le. A lakodalmi radina a násznagy ajándéka volt.

LACKOVITS EMÓKE

PASZITA A KÁLI-MEDENCÉBEN

Általános szokás volt a magyar nyelvterületen az újszülött gyermek megkeresztelése után az anyának és gyermekének felköszöntése. A vagyoni helyzetétől függően ez a tiszteletadás kisebb-nagyobb lakomával kapcsolódott össze, amelyet a Káli-medencében *paszitának* mondanak.

Ez ünnepélyes vendéglátásra a keresztülők, a szülők, a bába, a nagyszülők, a szülők testvére, helyenként pedig még a sógorok, unokatestvérek és a szomszédok is hivatalosak voltak. Költségeit minden esetben a szülők viselték.

A paszita napja felekezetenként változott. Szentbékállá, Mindszentkállá, Salföld, Kékkút, Balatonhenye katolikusai a keresztelő napján tartották. Kötött étrendje nem volt: többnyire pörköltet ettek rizzsel, valamint kalácsot és fánkot, hozzá pedig bort ittak. A szegényebb köveskáli reformátusok szerény ebédrel vagy vacsorával egybekötve tartották a paszitát, ugyancsak a keresztelő napján. De előfordult Monoszló reformátusai között is a keresztelő napján tartott paszita.

A módos reformátusság Balatonhenyén, Köveskálón, esetenként Monoszlón is a keresztelő után 2-4 vagy hat hétre tartotta meg a paszitát, de előfordult a keresztele után egy évre megtartott komavendégség is.

Raksányi Károly volt balatonhenyei református lelkész 1886-ban jegyezte fel, hogy: „...nagy paszitákat is szokás tartani keresztele után 1-2 vagy 6 hónapra, mely gazdag evés és ivásból áll...”

Gyakran előfordult a protestáns családoknál, hogy kisebbfajta lakodalommal felérő volt a paszita, ahol 40-60 főnyi vendégsereg is tolongott. Ilyenkor baromfit vágta, sült, töltött és rántott húsokat készítettek rizzsel, galuskával, de süteményt, valamint tortát is sütöttek. Gazdagon adták az étkek mellé a bort, helyenként, kivételes esetben a sört is. Együtt járt a lakoma az éjszakába nyúló, nemegyszer reggelig tartó mulatással.

A kővágóörsi evangélikus kisnemesek a fiúnak nagyobb paszitát tartottak, mint a lánynak, ezzel is érzékeltetve a lányok „famíliavesztő” voltát, hisz a család nevének fenntartója, továbbvivője a fiú volt.

Akinek valamilyen oknál fogva – többnyire születés utáni gyengeség – csak „röptiben” tartották meg a keresztelőjét, annak ha életben maradt, igazi paszitáját konfirmációkor ülték.

Paszita végeztével Monoszlón a hazatérő vendégeknek, elsősorban a komasszonynak, úgy mint a lakodalomban, a háziak ételt csomagoltak abból, ami a lakomából megmaradt.

Az új élet megünneplése jeles nap volt a család életében, de igyekeztek emléke-

zetessé tenni a vendégek és az utódok számára is. Például a köveskáli nemes, Győrffy István a 18-19. század fordulóján fiának, Györgynek paszitájára egy girlandokkal díszes két literes üveget csináltatott a következő körbefutó felirattal: „Vivat Nemes Nemzetes Győrffy György!” A leszármazottak az üveget a legutóbbi időkig családi ereklyeként őrizték.

LACKOVITS EMŐKE

KERESZTELŐ GERNYESZEGEN

A hajdani Marossszék egyik faluja, a volt Teleki kastély barokk épületéről nevezetes Gernyeszeg. Magyar lakosságának többsége református vallású. Gazdag hagyományait ma is őrző magyarsága az élet egyik legjelentősebb állomásának a születést-keresztelést tartja. A református közösségbe fogadás a keresztelővel történik és történt, amikor a templomban, a gyülekezet színe előtt a keresztanya vagy keresztanyak keresztvíz alá tartják, tartották a gyermeket.

A keresztelő időpontja századunk elején még a születés hetében, azaz az első héten volt. Ez fokozatosan hátra tolódott, s ma már a születést követő első hat hétben kell a keresztelésnek megtörténnie.

A gernyeszegi reformátusok nemcsak ismerték, hanem gyakorolták is a bába-keresztséget. Ha életképelenek találták a gyermeket, akkor egy csupor tiszta vízzel „megkeresztelte” vagyis leöntötte a baba. Ha életben maradt, akkor a lelkész annak rendje-módja szerint újrakeresztelte, mintha a vízzel leöntés meg sem történt volna. Ez esetben a bábakeresztségnak egyetlen nyoma maradt csak: a gyermek a bábát mindig keresztanyámnak szólította.

Gernyeszegen, hasonlóan a kászoni római katolikus és egyes háromszéki református falvakhoz, a keresztszülőket nem hívják meg, hanem ők ajánlkoznak, amit „megszólítás”-nak neveznek. Ez tulajdonképpen a szülők megszólítása, akikhez elmennek a keresztszülő jelöltek, vagy egy rangosabb falubelit bíznak meg a szülőkkel való megbeszélésre, a gyermek elkérésére.

Keresztszülőknak mindig házastársak jelentkeztek. Nem tartották szerencsésnek a lány-legény keresztszülőpárt. Azonban házasságon kívül született gyermek esetében általában mindig lány és legény lett a keresztszülő. A keresztkomasági kapcsolatot visszautasítani nem volt illő, sőt, a legnagyobb sértésnek számított. Még az úgynevezett rangon aluli kapcsolatot is elfogadták.

Valamikor egy gyermeknek csak egy pár keresztszülője volt, ez aztán két párra gyarapodott, ma pedig nem ritka a nyolc pár keresztszülő sem. A keresztszülő kikerülhetett a rokonságból, de ez nem volt általános. Sőt, a keresztszülő személye még gyermekként is változott. Egyik gyermek a másikat nem szólította keresztanyjának, keresztapjának, ahogy ez például Dunántúl-szerre általános volt, hanem csak a sajátját. A magyar nyelvterület nagy részével ellentétben Gernyeszegen a keresztszülőség nem öröklődött. Bár nem volt kötelező, de a keresztszülők esetenként visszahívták egymást, azaz „keresztbe kereszteltettek”.

A keresztelőre az édesanya nem ment el, ugyanúgy, ahogy esküvőre sem. A

gyermeket a keresztszülők vitték. A módosabbak a bábát is meghívták, de ez nem volt a faluban általános.

A keresztelőt keresztelői ebéd követte, amelyet addig kellett elkészíteni, amíg a keresztelítetők a templomban tartózkodtak. Ezt az ebédet az anya készítette akkor, ha olyan állapotban volt már, hogy fel tudott kelni. Ha még feküdt, akkor az édesanyja vagy az anyósa főzött meg és terített a keresztelőn résztvevőknek. Kötött ülésrend az asztalnál ilyenkor nem volt.

A század elején csak a szülők és keresztszülők vettek részt az ebéden. Ilyenkor estig tartózkodtak a vendéglátó háznál, ahol uzsonnát is kaptak, s azután hazamentek. Keresztelőben részeggé lenni, azaz „megrészegegni” nagy illetlenségnek számított. Az viszont előfordult, hogy a meghívottak az uzsonna után még maradtak. Ha estebe nyúlt a beszélgetés, akkor vacsorával is megkínálták őket. Maga az ebéd nem volt bőségesebb és ünnepélyesebb a vasárnapi ebédekénél.

Általános szokás volt, hogy keresztelő előtt egy pohár pálinkával kínálták meg a vendégeket. Ezt elfogadták, de ennél többet nem illett inni.

Mára már egész vendégseréget hívnak keresztelőbe. Valóságos kis lakodalom van ilyenkor: zenével, táncsal.

Keresztelőkor a keresztanya valami gyermekholmival ajándékozta meg keresztgyermekét. Az első nagyobb ajándékot a keresztszülők konfirmációkor adták: ez egy ingből állott akár fiú, akár lány volt a keresztgyermek. Ha a legényt katonának vitték, akkor elment előtte elbúcsúzni a keresztszüleihez, akiktől ilyenkor pénzt kapott. A század elején még nem adtak pénzt, hanem egy pár kapcát. Amikor a lány férjhez ment, akkor a keresztanyjától párnát kapott két huzattal. Ez az utóbbi évtizedekben elmaradt, helyét nagyobb ajándék foglalta el. Amikor a keresztlány a gyermekágyat feküdt, akkor is illett őt keresztanyjának ételajándékkal meglátogatni. A keresztgyermek pedig húsvétkor látogatták meg keresztszüleiket, amely még a hajdani húsvéti keresztelő maradványaként épülhetett be a szokásrendszerbe. Ilyenkor egy-két festett tojást kaptak keresztszüleiktől. A fiúk mindig húsvét másodnapján mentek, mert locsoltak is. A lányok vagy másodnap késő délutánján, vagy harmadnap, hogy ne zavarjanak.

A komaság Gernyeszegen is olyan kapcsolat volt, amely ha nem is jelentett igazi rokonságot, mégis rokoniként működött. E kapcsolatláncba, ha periférikusan is, de beletartoztak az úgynevezett *szárazkomák*. Ők voltak azok, akik azonos időben, de más-más gyermeket kereszteltek. Mind az igazi, mind a szárazkomák *komámnak*, *komámasszonynak* szólították egymást, és életkoruk függvényeként magázódtak vagy tegeződtek.

LACKOVITS EMÓKE

ASZTALADÁS KÁSZONALTÍZEN

A Székelyföld peremén a havasoktól körülzárt Kászoni-medencében megbúvó öt római katolikus falu egyikében, Kászonalaltízen a keresztelő zárómozzanatát, amely lakodalommal felérő vendéglátás, asztaladásnak nevezik. A templomból a keresztelezés után a nagyszámú vendég a kisgyermekes háznál gyűlik össze. Az érkezőket itt már

terített asztal várja, amely körül a következőképpen foglalnak helyet: az asztal fő oldalán ülnek a komák, velük szemben feleségeik, a komaasszonyok. A többi vendég is hasonlóan helyezkedik el: egyik oldalon a férfiak, velük szemben az asszonyok.

Ilyenkor ételt még nem tálnak fel, csak italt. Mindaddig iszogatnak – helyi szóhasználattal „illogatnak” – amíg meg nem érkeznek a látók, akik nem mások, mint a szülők keresztszülei, testvérei, unokatestvérei, a már meglévő gyermekek keresztszülei, szomszédok, barátok. A *látók* egy liter pálinkát vagy két liter bort és szalvétába kötött tésztát visznek. Mivel itt *radina* – azaz a gyermekágyas asszonynak ételajándék hordás meghatározott ideig – nincs, ezért, akik *látóba* akarnak menni, azok a keresztelő előtti pénteken 1-2 liter tejet, egy tyúkot, vagy 2 kilogramm húst, 1-2 kanál zsírt, 10 darab tojást, 1 kilogramm lisztet, 1 kilogramm cukrot visznek a kisgyermekes házhoz. Ekkor meghívják őket a háziak a keresztelőbe. Ha akadna köztük olyan, aki ez alkalommal nem vitt ételmet, akkor az a keresztelőre húst is tesz a tészta mellé. A látók a konyhában rakják ki ajándékukat, amelyet tálna téve a háziak visznek a vendégek elé.

Amikor mindenki helyet foglal, kezdődik az első *asztal*. Először mindenki pálinkát iszik, majd feltálalják az előételt: mivel az esetek többségében ilyenkor disznót is vágnak, ezért friss májast, disznósajtot, kocsonyát adnak – ugyanúgy, mint lakodalmkor. Újabban töltött tojást, franciasalátát is készítenek egy-egy helyen. Ezt követi az első fogás: disznóhúsból készített tokány (pörkölt) rizsszel és uborkával vagy savanyított paradicsompaprikával. (Ma már előfordul, hogy tokány helyett főtt virslit adnak.) Ezután a húsleves következik bordászlaskával, majd a főtt baromfihús (majorsághús) ecetes tormával. Az ételek sorát a tészták zárják le: például hájas tészta, fánk, kürtöskalács, különféle sütemények. A tészta után pedig már a század eleje óta mindig kávét szolgálnak fel a vendégeknek. Evés közben csak pálinkát isznak. Két személy elé tesznek egy litert. Ez az étkezés 3-4 órán át tart. Közben a megérkezett zenészek lassú, úgynevezett hallgató nótákat játszanak. A hangos mulatásnak nem ez az ideje. Este 10-11 óra körül fejezik be az első asztalt. Ekkor aztán beadják az első üveg borokat, poharakat, s kezdetét veszi a tánc. Három-négy órát is táncolnak, miközben a komaasszonyok könnyebb ruhába öltöznek át: az ünnepélyes piros-fekete csíkos szőttes rokolyát egyszerűbbre cserélik, fejükre pedig a csepesz (fodros-szalagos főkötő) helyett fehér selyemmel hímzett fehér szőrkendőt (gyapjúkendő, de vékony) kötnek, mert nagy szegyen egy asszonyra nézve, ha tánc közben leesik a csepesz a fejről. Táncok szünetében az asztalon hagyott főtt húsból és tésztából mindenki kedvére falatozhat.

Hajnali 3-4 óra körül beteszik a *második asztalt*. Aki még józan, ilyenkor ismét elfoglalja helyét. Aki „megcsicscent”, azaz megrészegeedett, az a második asztalt meg sem várva, hazamegy. Elsőbben megterítik az asztalt, majd a terítékek feltétele után minden tányér mellé egy szelet kenyeret és egy szelet dióval, mazsolával, mákkal és raháttal töltött kalácsot tesznek. Az ital most már a bor, de ha valaki pálinkát kér, szívesen adnak neki. Az első fogás töltött káposzta, amit hideg baromfi, disznó, bárány sült követ savanyúsággal. Ezután tányérra téve egy szelet tortát helyeznek mindenki elé. Ilyenkor a vendégek már tudják, hogy a mulatság végéhez közeledik.

A háziak a komáknak két szelet töltött kalács közé két szelet tortát tesznek, s becsomagolják. A maradék egyéb tésztafélét pedig a látók között osztják szét. Ezután a vendégek egy része hazatér, legfeljebb a férfiak maradnak együtt, délig is mulatozva.

A keresztelői asztaladásra a papot is meghívják, de ő csak az első étkezést várja meg. Távoztával kezdődik az igazi mulatság.

LACKOVITS EMÓKE

KISGYERMEKEK A CSALÁDBAN VESZPRÉM MEGYE FALVAIBAN

A 19. század második és a 20. század első felében Veszprém megye születési és halálozási statisztikájával az országos adatokhoz viszonyítva középszinten helyezkedett el. A megye községei általában kis népességűek, a népességnövekedés szerény és változó ütemű volt. A népmozgalmat a magas születési és magas halálozási arányszám jellemezte.

A legtöbb családban a házasságkötést követő első esztendőben megszületett az első gyermek, akit általában két év múlva követett a második, majd egy-két esztendő után az újabb.

A gyermek személyének fontossága családbeli, házbeli helyében is megmutakozott. A sokgyermekes parasztszaládokban a kisebb gyermekekre kevesebb gondot fordítottak mint ott, ahol mindössze csak egy-két gyermek volt. Ahogy csökkent a családonkénti átlagos gyermeklétszám, úgy nőtt a gyermek személyének jelentősége.

Korszakunkban a bölcsőből kikerülő egy év körüli állni tudó kisgyermeket az állószékbe tették. Ez általában házilag készített, négy lábon álló, alacsony, közepén lyukas pad volt. A gyermek ezen egyszerű bútordarab fogságában és védelmében nem akadályozta a házbeli munkájukat végző felnőtteket, s ugyanakkor így meg is óvták őt a rá leselkedő veszedelmektől: tüztől, forró víztől, éles szerszámtól. Sok gyermeknek ugyan görbe lett a lába az itteni hosszas állástól, gyakorta rogyadozott a kicsi a fáradtságtól is, mire kivették. Az öregasszonyok szerint azonban „így keménkedett meg a lábo!” Az apróságok szórakoztatására az állószékre néhány egyszerű játékot tettek: rongybabát, kukoricamuzsikát, rossz fakanalat. De gyakorta itt kapta ételét is: a mácsikot, gánicát, amit kézzel tömött a szájába, így tanulva meg enni. Ahol pedig nem volt állószék, ott a felfordított konyhaszék lábai közé állították a gyermeket.

A növekvő gyermekecske hamarosan kinőtte a különféle állószékeket, de kibújva belőlük, csak csúszkált a földes szobában, amely az egyetlen szál hosszú ingbe öltöztetve nem volt veszélytelen.

A járni tanuló apróságoknak maguk előtt toltató, háromkerekű járókát készítettek. Ahol lehetőség volt rá, ott a felnőttek hívogatták bátorítva és járásra buzdítva a kicsit. Szívesen vezetgette nagyanyja is, mellkasán egy rongyot vetve keresztül, amit hátul megfogott, s tartotta a botladozót.

Tulajdonképpen minden családban szerették a már megszületett gyermekeket, bár sok esetben a körülmények miatt nem volt megfelelően kielégítő gondozásuk.

Ha lehetőség adódott rá, a felnőttek szívesen vették ölükbe az aprócska, csetlő-botló gyermeket. Általában rózsámnak becézgették őket.

Kikerülvén a bölcsőből e kicsinyek éjszakai hálóhelye a *supinak*, *tuliágynak*, *tojónak*, *supedlinek* nevezett alkalmatosságg volt, amelyet négy kerékkel láttak el és

nappalra a felnőttek ágya alá toltak. Itt, a család létszámától függően kettő-négy gyermek is aludt. De ha másutt nem volt hely, elfért a kicsi az ágyvégben is.

E korszakban majdnem minden anya egy-két esztendeig szoptatta gyermekét. Később tehéntejet kaptak, majd ahogy nőttek, úgy váltogatták a tejet egyéb ételekkel: szárazon megpirított és teával felengedett liszttel, vízben főtt búzadarával, tejes darakásával, cukros vízbe vagy tejbe áztatott zsemlével, rántáskásával. Utóbbit rongyocskába kötve cuminak is használták. Akadt olyan öregasszony, aki előre megrágtatta a kisgyermeknek az ételt, s úgy tette a szájába. A nagybacska gyermekek általában már a felnőtteknek készített étkeket kapták, csak húsfélét kevesebbet. Gyakran ették üresen a kenyeret, amelynek még az égett haja is elfogyott. Télen egy-egy sütő krumplit vagy kukoricakását adtak a kemence körül játszódozóknak.

A négy éven aluli gyermekek öltözete rendkívül egyszerű volt. Színes, általában sötét (festő vagy flanel) anyagból készült hosszú, lefelé bővülő ing, amelyet *szoknyának* neveztek és lányokra, fiúkra egyaránt ezt adták, hisz a még nem szobatiszta, de pelenkát már nem viselő csúszó-mászó gyermekre „kis hitvánság” volt való csak. Négy éves kor körül a kislányok bugyogófélét is kaptak, a fiúk pedig kezeslábast. Ünnepen mindkét nemhez tartozó gyermekre fehér gallérral és csipkével díszített szoknyát adtak, a fiúkra megkülönböztetésül kalapot is. Az első életév után egyébként a fiúk sapkát, a kislányok kendőt kaptak. A téli öltözet csak annyiban különbözött a nyári-tól, hogy vastagabb anyagból készült és kiegészült a háton, derékon keresztbekötött kendővel. Lábravalójuk a *tutyinak* nevezett rongypapucs volt, de négy éves kortól tavasztól őszig mezítláb jártak, keveseknek jutott az ünnepi alkalmak kivételével cipő vagy csizma. Általában elmondható, hogy iskolás korig, az ünnepeket leszámítva, a gyermekeknek nem volt valamirevaló ruhája. A hideg beköszöntéig viselt vékony öltözetre utal a mondás: „Simon-Júdás, jaj tenéked póre gatyás!” „.... mert – írja Táncsics Mihály – a falusi gyerekeknek, hacsak az apa nem különösen jó módú, kivált, ha a szülőket sok gyermekkel áldá meg Isten, nem mindjárt vesznek gúnyát, hogy azt hiában rifolja, hanem csak akkor, mikor már nagybacska: addig télen szurdik vagy kuckóban van a helye, s csak egy ingben, gatyában, mezítláb futkozhat a hóban, mikor kedve tartja, nyáron meg különben sem szükséges”.

LACKOVITS EMÓKE

GYERMEKNEVELÉS A BAKONYI FALVAKBAN

A 19. század végén és a 20. század első felében a magyar nyelvterület más vidékeihez hasonlóan a Bakony és a Balaton-felvidék falvaiban is a gyermekek felnőtt korukig szüleik, nagyszüleik mellett a családi közösségben éltek, itt ismerték meg a paraszti élet törvényeit, a munkát, amelynek során állandóan nevelődtek is. Ez a nevelés kettős célú volt: a gyermek a paraszttársadalom törvényeit ismerő és tisztelő felnőtté válik, miközben a családi munkaszervezetben munkaerőként tanulja meg évenkénti ismétléssel a termelés módját. Így nevelődött bele a gyermek – Bálint Sándor szavaival élve – a paraszti élet nehézkes méltóságába, szép rendjébe.

A kicsi, négy éven aluli gyermekek nevelésében jelentős szerepet játszott, hogy a felnőttek szívesen vették ölükbe őket, mondókákkal kedveskedve nekik, például:

„Hinta baba, ringó.
Repülj rózsabimbó!
Hopp, a torony tetejében
Van egy csodahintó.
Ülj föl a hintóba,
Szállj a kerek tóba!
Gyere vissza fehér hattyú
Csingilingiszóra.”

De az öregek szívesen meséltek is a gyermekeknek. Mihelyt beszélni kezdtek, taníttatták. Az asszonyok örömmel énekeltek a kicsiknek *szenteset meg világít* Nagy gondot fordítottak vallásos nevelésükre, korán megtanítva az imádságokat. A karra vehető néhány hónapos apróságot már elvitték a templomba. Négy-öt esztendősen nagyobb testvéreikkel vagy az idősebb utcabeliekkal mentek, a templomban nem ülve le, hanem a padok elé állva.

A gyermekeket a beszéddel együtt taníttatták meg a felnőttekkel és az idősebbekkel szembeni tiszteletadásra. A felnőttek beszédébe bele nem szólhattak, még a legények, nagylányok sem. A szülői házban déli és esti harangszóra otthon volt a helyük. Közös étkezésekkor akkor ülhetek csak az asztalhoz, ha már komolyabb munkát is elvégeztek, például kaszálás, marokszedés, kenyérsütés.

Általában csak vacsora után beszélgettek a szülők gyermekeikkel. Elmondták a következő napi teendőket, meghatározva a gyermekek feladatát is. De ilyenkor érdeklődtek az iskolában történekről, s feddték meg a rendetlenkedőket. Az apa szava, büntetése vagy dicsérete minden esetben súlyosabb volt az anyáénál.

Legtöbb esetben a felnőttek fukarkodtak a dicsérettel, csak a nehéz munka elvégzéséért hallattak elismerő szavakat. Ez az elismerés néhány szó volt csupán, de előfordult, hogy egy fejbólintással, fiúknál vállon veréssel, lányoknál símogatással juttatták kifejezésre meglepedésüket.

A gyermekek munkába fogása és az elvégzendő munka a család nagyságától, vagyoni helyzetétől és az adott földrajzi egységben uralkodó gazdálkodási ágtól függött. Egy elsősorban földművelő közösségben a földműveléssel kapcsolatos munkában vettek részt először a gyermekek, az állatok gondozásába csak később kapcsolódtak be. Míg az elsődlegesen állattartó közösségekben csaknem az iskoláskor végéig főként az állatok őrzése, gondozása volt a fő feladatuk. A földművelő munkát csak ezután sajátították el.

A négy-öt esztendő kislány, amíg anyja a házban és a ház körül dolgozott, mellette volt. Édesanyja munka közben mindig elmondta mit csinál és kisebb feladatokat bízott a leánykára: például bevitte a fát, kivitte a szemetet, megetette a csirkéket, lámpázta a tojásokat, székre állva a rántást is megkavarta. Nyolc-kilenc esztendőskorban, főleg, ha legidősebb lány volt, már mosogatott, segített a főzésben, takarításban, a mezei munkában és ellátta kisebb testvéreit. Tíz-tizenkét évesen már megfőzött, kenyeret süített, segített a mosásnál és varrogatott is. A tizennégy-tizenöt éves lány már teljes értékű munkaerőnek számított. Ahogy a női munkát a családi munkaszervezetben a sokféleség jellemezte, úgy ez jellemezte a lányok tevékenységét, a munkába belenevelődését is.

Fiúk esetében a munkafolyamatok elsajátításában az apának volt döntő szerepe. Családban elfoglalt helyüknek megfelelően őket a férfias munkára nevelték. A hat év alatti fiúcskát még kiküldték fáért, hat esztendő kora után már nem. Apja foglala-

tosságát figyelte, szorgoskodott vele az állatok körül, míg nem önállóan legeltetett. Egyik legfontosabb tevékenységük az *örzés* volt. A mezőn kezdetben csak apróbb feladatokat bízta rájuk, például szántáskor az eke után mentek vagy az ostort fogták, hét esztendő koruk után már szénát is gyűjtöttek. Tíz-tizenkét évesen segítettek megjavítani a gazdasági eszközöket és részt vettek minden mezei munkában. Tizen-négy éves koruk után már kaszáltak is, tizenötödik évükre teljes értékű munkaerővé váltak. Ha kevés szóval is, de szívesen beszélt az apa a teljesítendő feladatokról, a gazdálkodás körforgásáról.

Általában elmondható, hogy a gyermek nemre való tekintet nélkül, a munkába való belenevelődése révén, a családi termelőmunkában való részvétele alapján vált a család teljes értékű tagjává.

LACKOVITS EMŐKE

JÁTSZÓ GYERMEKEK VESZPRÉM MEGYE FALVAIBAN

A gyermekek felnőttektől független, önálló világa közösségi életükben és játékaikban figyelhető meg – írta 1942-ben Kresz Mária.

A Bakony- és a Balaton-felvidék falvaiban a múlt század második és századunk első felében a gyermekek a maguk kis társadalmában életkoronként és nemenként különültek el. Négy esztendő korukig ugyan csak szomszédsági alapon társultak, négy éves kor fölött azonban már három kritériuma volt az egy csoportba tartozásnak: az életkori azonosság, az azonos nemhez tartozás és a szomszédság. Míg az iskola nemek és korcsoportok szerint fogta össze a gyermekeket, addig a közös munkaalkalmak gyakorolta a különböző csoportba tartozókat is összehozták.

A falusi gyermekek játékaikról általában elmondható, hogy egy meghatározott természeti és társadalmi környezetben a gyermek szórakozásainak, alkotó kedvének, utánzási készségének és a társas élet szabályait elsajátító tevékenységének megnyilatkozási formái voltak.

A bölcső- és ölbéli gyermeknek a változatos és gazdag mondókák, altatók jelentették a játékot, hisz ebben a korban a gyermek még passzív volt, csak befogadó. Egyszerű játékszerei (ilyen a csörgő) a körülötte lévő környezet érzékelését és megismerését segítették elő. Három-négy esztendő korban egyre aktívabbak lettek a gyermekek a játékban is. A porban és homokban együtt játszódva lányok és fiúk főként a táplálék elkészítésének munkamozzanatait utánozták. Nemenként elkülönülő szerény játékszereiket többnyire még a nagyobb gyermekektől kapták, azonban jelentkezett már az önálló játékkészítés igénye is. A fiatalabb életkori szakaszban (4-6 év) mindkét nemnél az egyszerűbb játékok voltak kedveltebbek, míg a legaktívabb korban (6-12 év) a bonyolultabbak.

Játzóhelynek az udvar vagy a tornác egy-egy meghatározott része, az üres disznóól, a pajta mögötti terület, a házak előtti füves térség és a legelő egyaránt alkalmas volt. De a játékalkalmakat az évszakok is meghatározták. Télen a szobába szorulva több játékszert készítettek, míg tavasztól ősziig a szabadban elsősorban a szabályokhoz kötött és a ügyességi, valamint a felnőttek tevékenységeit utánzó játékokat részesítették előnyben.

A gyermek játéktevékenysége által étellel megtöltött játékeszközök többsége a munkára nevelést szolgálta.

A kislányok legkedveltebb játékszere a baba volt. Legegyszerűbb változatai a szaloncukor papíraiból készített „szalonbabák” voltak. Kukoricacsutkából gyorsan elkészítették a csutkababát, aprócska rongyszákból és kukoricaszemekből pedig a kukoricababát. A rongybabának két változata is élt: az egyik váza egy két ágban végződő botocska, amelynek ronggyal tekerték be a törzsét, rongyból alakították ki a fejét, de rongytekeres alkotta karját is. A másik esetében két keresztbe illesztett fadarab volt a törzs, amelynek rövidebb végére rongyfejet erősítettek. A babák arcát ceruzával rajzolták meg, ruhájukat pedig a felnőttek viseletét másolva, rongyhulladékból készítették el. A babákkal az asszonyi élet minden általuk ismert és hallott mozzanatát eljátszották. Ahogy egy pécselyi idős asszony emlékezett rá: „Evittük keresztúnyi a pólyás babát, paszitát tartottunk. Kivettük a pólyából, ahogy idesanyánktól láttuk. Etettük őket: na, egyé' memmét!... De babáva' csinyátunk esküvőt, temetést is. Játékbú' még szűtünk is, de nem tudtuk, hogy van az.” Színre vittek minden házimunkát: a főzést, a kenyérsütést, a mosást is.

A fiúk inkább lovaztak, szekereztek, sorra véve a mezei munkát, vonszolva az általuk készített bakszekeret, avagy szalmát, homokot fuvaroztattak a kicsiny kordéba befogott ürgékkel.

A csoportos, szabályokhoz kötött játékok közül a lányok elsősorban az énekes-táncos, míg a fiúk az ügyességi játékokat kedvelték.

A közös játékkalkalmak a családi és közösségi életre készítették fel a növekvő gyermekeket, elsajátíttatva velük a közösség erkölcsi szokásait is.

LACKOVITS EMŐKE

BABÁK A BALATON-FELVIDÉKRŐL

A játék gondolkodást igénylő elfoglaltság, a gyermek testi-lelki fejlődését szolgálja. A játéktevékenységnek jelentékeny csoportját képezik a játékszeres játékok, amelyeket a játékkincs egészéhez hasonlóan a hagyományozódás éltet, egyik gyermeknemzedék adja át a másiknak, de úgy, hogy a különböző korok is rajtahagyják bélyegüket. Ennek a játékszerkincsnek egyik legjelentősebb csoportját alkotja a leányjátékok legfontosabbika: a baba. Már az időszámításunk előtti korból is ismeretesek babák. A 18. századtól pedig folyamatosan figyelemmel kísérhetők a különböző babatípusok.

A Balaton-felvidék falvaiban is, hasonlóan a magyar nyelvterület egészéhez, az 1900-1940 közti években a kislányoknak már 3-4 esztendőskorukban elkülönültek játékszereik. A játékeszközöknek ez a csoportja az életkori szakaszoknak megfelelően egyszerű vagy bonyolultabb baba volt, amelyet először a felnőttek készítettek a gyermekeknek. A gyermek, elérkezvén az utánpótlás korához, már nem passzív befogadóként, hanem aktív résztvevőként, a környezetében található hagyományos anyagokból maga készítette el babáit.

A babák alapanyaga: az agyag, a papír, a sás, a kukoricacsutka, a kukoricacsuhé (fosztás), a kenderkóc és a termések: makk, gesztenye, kukoricaszem, valamint a

legtöbb változatot adó faágak voltak. Előfordult olyan eset is, hogy több alapanyag kombinációjából alakították ki a babát.

Játékra alig használták az agyagból, makkból vagy gesztenyéből formált emberi alakokat. Ez esetben a játékkészítő tevékenység volt a fontos. Ezzel szemben 2-4 esztendőes leánykák között játékokra kitűnően alkalmas volt a hajás kukoricacső. A hosszú kukoricahajat befonva-kibontva játszottak, így fésülgetve babájukat.

Kedvelt játékszer volt, különösen 4-6 esztendőes leánykák között a papírbaba. Egyik változata a szaloncukor gombóccá formált papírából készült, ez volt a *szalombaba*. A másik változatot ügyeskező nagyobb lányok készítették: ez síkbaba volt, kiszínezett papírruhákkal. Ezeket az öltöztethető babákat készítők színes képekért vagy sztaniolpapírért el is cserélték.

Egyszerű, de rendkívül változatos a *kukoricababa*. Egyik fajtája egy olyan pólyásbaba volt, amikor a kukoricacsutkát rongyocskába csavarva bekötötték. Másik változatban fel is öltöztették néhány rongydarabba, kendőt kötve fejére. Újabb típus volt, amelyiknek rongyból varrták meg a fejét. Legfejlettebb forma a felöltöztetett csutkababa: feje rongyból készült, két karját a csutka felső végébe jobb és bal oldalról beszúrt botocska képezte. Ruháját összehajtott, s felül, a nyaknál kivágott rongyhulladékból csinálták. Átmeneti típus volt az összevarrt, kukoricaszemmel kitömött téglalakú színes rongydarab. Felső harmadát elkötve, megformálták a fejét, rá szemet, orrot, száját rajzoltak. Két keze a test felső részére két oldalról felvarrt rongytekercs volt. Ha harisnyaszárból készítették, könnyű volt a fejet kialakítani. A kenderkóc hajat hozzávarrták a fejhez.

A babák alakja és formája a gyermek fejlődésével tökéletesedett. Legváltozatosabbak, legtöbb munkát igénylők a bonyolultabb elkészítésű rongybabák voltak, amelyek a leánykák egyetlen utánzó játékból sem hiányozhattak. A csecsemőket *pólyásbabákkal* elevenítették meg. Összetekert rongyokból törzset készítettek, annak felső harmadát elkötve megkapták a fejét. Előfordult a fűrészporral kitömött fej is, hozzávarrva a hengeres törzshöz. A pólya mint a nagyoké: sarkára állított négyzet alakú vánkos volt, sarkán, s a baba főkötőjén apró fodrocskával. Ebbe tekerték és kötötték bele a babát úgy, ahogy anyjuktól látták. Ezeket a babákat kicsi teknőbe vagy bölcsőbe helyezték, esetleg karra vették és anyjuktól, nagyanyjuktól tanult altatókkal ringatták.

Jelentékeny csoportot képeztek a kenderkóccal kitömött rongybabák, zsineggel elkötött felső részükből formált fejükkel. A szabadon lelógó maradék zsineggel az egész testet körbetekerték. A nyaknál keresztirányban felkötözött botocska volt a kéz. Arcukat kifestették, szemet, száját, orrot rajzoltak rá. Ingbe, szoknyába öltöztették, fejére kendőt kötöttek. Némelyik fejére hátul erős cérnát tekertek, ez volt a konty. Ha a kitömött fejbe összevarrás előtt botot dugtak, akkor az egész törzset egyenesen tartotta. A hajat fonalból varrták a fejhez. A szem egy-egy gyöngy is lehetett.

A következő babacsoport vázát egy villás faág adta. Felső végére erősítették a rongyból vagy kőből tömött fejet. Törzsét betekerték ronggyal. Nyaka alatt keresztirányban felerősített bot vagy rongytekercs volt a kar. Az arcát megrajzolták, vagy pamuttal kivarrták. Szoknyába, réklibe öltöztették és nevet is adtak neki.

Ruhának a legszebb rongydarabokat választották. Sokan a falubeli varrónőhöz is elmentek rongyot kérni, akinek ezért cserébe bevásároltak az üzletben.

A babák *öltözete* mindig megegyezett az adott közösségben viselt gyermek- és

női ruhákkal. Ez szoknyából, rékliből, fejkötőből állott, attól függően, hogy milyen volt a megjelenített életkora.

Ezeket a babákat felnőttek és gyermekek egyaránt készítették. A készítmények az alkotókról árulkodnak. E babákban mindenki megjelenített valamit egyéniségéből, jelleméből. A gyermekek által készítettéken több az azonosság, a játékoság. Amelyeket felnőttek csináltak, azok egymástól erősen különböznek, egyéni arcokkal, vonásokkal rendelkezők, valamennyi az alkotójára jellemző tulajdonság, sajátosság hordozója.

Egy faluközösség lánygyermekai ezekkel a babákkal a maguk és az asszonyok életének minden általuk megfigyelt mozzanatát eljátszották. A babázás, a közös játékalkalmak a családi és a közösségi életre készítették fel a lányocskákat, fejlesztve ezzel ébredő anyai érzelmeiket is.

LACKOVITS EMÓKE

II. GAZDÁLKODÁS, ÁRUCSERE, VÁNDORALAKOK

A HAGYOMÁNYOS TERÜLETI MUNKAMEGOSZTÁS KELET-DUNÁNTÚLON

Egy néprajzi értelemben vett nagytáj földrajzi, ökológiai különbségeket foglal egységbe. Kelet-Dunántúl területén e földrajzi különbségeket a Dunántúli-Középhegység és a tőle délre elterülő, alföldi jellegű Mezőföld képviselik. A Dunántúli-Középhegység területén élők elsősorban erdei munkával, házi faiparral, bányászattal, mész- és szénégetéssel, a kitűnő termőtalajú Mezőföld lakói gabona-termeléssel vagy egyes növényekre szakosodott földműveléssel foglalkoztak. Az állattartás mindkét területen jelentős volt. A hegyvidéken az erdei legeltetés, makkoltatás, a sziklás, kopár juhlegelők, a Mezőföldön a dús, nedves rétek és legelők, valamint a mesterséges takarmányok hasznosítása állt előtérben.

A 19. századi földrajzi-statisztikai munkák szerzői a Mezőföldön, Fejér megyében alig győzték sorolni a jó gabona- és kukoricatermelő helységeket. Fényes Elek szerint Fejér megye „tisztabúzája híres szaporaságáról, sikerességéről, s azért mind a zsemle- mind a kenyérsütőktől nagyon kerestetik, különösen szép és sok terem a megye északi és középső vidékein. A déli helységek szinte jó búzát természetnek fekete homokos földjeiken, de itt a kétszeresbúza s a rozs legelterjedtebb gabonanevek.” Híres búzatermelő településként tartották számon Fehérvárcsurgót, Magyaralmást, Zámolyt, Székesfehérvárt, Tabajdot, Martonvásárt, Enyinget és Perkátát. Perkátáról írta Wekerle Sándor a múlt század végén: „földművelése virágzó, állítólag itt terem a megye különben is híres búzájának legaczélosabbika.” Székesfehérváron egészen századunk közepéig még a szántó területének mértékegysége is a *buzaföld* volt. Egy *buzaföld* 4000 négyszögöl szántófölddel egyenlő. A birtoknagságtól függően egy, két, három vagy ennél több *buzaföld*del rendelkező polgárról beszéltek.

A természeti viszonyoktól függően számos település szakosodott egy-egy növényfaj termesztésére. Közülük elsősorban a zirci, balinkai krumpli, a balinkai, fehér-

várcsurgói, csóri káposzta, a nagyvelegi, perkátai torma, a székesfehérvári zöldségek, saláta, zeller, a pákozdí paradicsom, az abai, cecei paprika, az alapi, faddi dohány érdemelemlítést.

A híressé vált székesfehérvári zöldségféléket, elsősorban zellert és salátát, a nyugati külváros, Palotaváros Sárrétre dülő kertjeiben termesztették. Gazdag zöldségtermésük miatt *Aranykertek*nek hívták ezeket a kerteket. A nagy mennyiségű zöldséget a székesfehérvári, várpalotai, veszprémi piacokra hordták, a múlt század végén még került belőle Budapest piacaira is.

Balinkán és Fehérvárcsurgón a Gaja-patak menti, Csóron a sárréti földeken édes, vékonylevelű, nem eres káposztát termeltek. Ősszel a móri, székesfehérvári, várpalotai piacokon árulták. Budapestről, Győrből kereskedők jöttek, akik vagon-telben szállították a káposztát. A két világháború közötti időszakban csak Fehérvárcsurgóról évente 80-100 vagon káposztát szállítottak Budapestre. Kocsival hordták a káposztát a bicskeiek, akadt köztük olyan káposztával kereskedő gazda, aki nyolcszor-tízszer is fordult. Maguk a termelők is elszekereztek a Vértes, Velencei-, Budai-hegység és a Mezőföld falvaiba, pusztáira, ahol jóhírű terményük mindig gyorsan vevőkre talált. 1934-ben a velencei Dömötör-napi vásárrban 124 csóri kocsi számoltak meg. Mind káposztát árult. Nem kilóra adták, hanem százsámra. Aki délután két óráig nem tudta eladni a vásáron a káposztáját, az elindult vele a mezőföldi pusztákra, ott az uradalmi cselédek megvették, ha nem pénzért, hát kukoricáért.

LUKÁCS LÁSZLÓ

SZÉKESFEHÉRVÁR HÍRES VÁSÁRAI

Székesfehérvár a török alóli felszabadulás után azonnal kísérletet tett középkori eredetű vásárjoga visszaszerzésére. 1689-ben már császári bizottság állapította meg, hogy a városban minden szerdán és szombaton hetivásárt, évente négyszer pedig országos vásárt tarthatnak. A vásárjogot a Székesfehérvár szabad királyi városi rangját visszaadó Diploma Leopoldinum is megerősítette. Az évi négy országos vásárhoz a város 1757-ben 377 rajnai forintért megvásárolta az ötödik tartási jogát is. A székesfehérvári országos vásárokat a húsvét előtti hatodik vasárnapot, Szent György napot, Szent Iván napot, Szent Bertalan napot és Szent Demeter napot magába foglaló hét vasárnapján, hétfőjén és keddjén tartották. Az egyes vásárokat nemcsak időpontjuk szerint: *bőjti-, tavaszi-, nyári-, őszi-, Szent György-napi-, Szent Iván-napi-, bertalani-, dömötöri vásár*, hanem az adott időpontban érő, és a vásáron nagyobb mennyiségben árusított gyümölcsök után is emlegették. A Szent Iván-napit *cseresznyevásárnak*, a bertalanit *dinnyevásárnak*, a dömötörít *gesztenye- vagy dióvásárnak* nevezték. A három napos vásár első napján az állatvásárt, a második és harmadik napon a kirakodóvásárt rendezték.

Székesfehérvár országos vásárai valóban országos, hetivásárai nagytáji jelentőségűnek számítottak. Elsősorban a ló-, szarvasmarha- és sertésvásár, de a gabona- és kirakodóvásár is említést érdemel. Az évi forgalmat jól jellemzi, hogy 1895-ben az öt vásáron összesen 12 115 lovat adtak el. A jóhírű magyar lovakért a Balkánról, Dél- és Nyugat-Európából is érkeztek vevők, akik elsősorban a hadseregek, hadi vállalkozá-

sok számára vásároltak. Az 1890-es években a fehérvári lóvásároknak több alkalommal feltűntek a török hadsereg lószorozó bizottságának fezes tisztjei, akik mindig nagyobb méretű lóvásárlás reményével érkeztek. A Székesfehérvári Friss Újság híre szerint 1901-ben: „A bőjti vásárban különösen a lóvásár volt élénk, amennyiben több mint 360 lovat vásároltak össze részben az angolok, részben pedig Szerbia részére”. Az 1912 őszen megindított első Balkán-háború jelentősen éreztette hatását az az évi dömötöri vásár lóforgalmán is. A felhajtott 1641 lóból ugyan csak 895 kelt el, de ebből több százat Schlesinger és Hauser bécsi lókereskedők vásároltak meg, mégpedig Törökországnak éppen úgy, mint ellenfelei, Szerbia és Görögország részére. A civil lókereskedők a fél országból felkeresték a fehérvári lóvásárokat, a legtöbben Budapestről, Bécsből, a Bácskából és Fejér megye nagyobb településeiről érkeztek.

A marhavásárokról elsősorban Bécsbe került a vágómarha. Ennek egy része a Duna-Tisza közéről származott. Az 1890-es években a Kiskunságban több olyan gazda volt, aki a fehérvári nyári vásárra 70-80 borjút is felhajtott. Az 1901-es Szent György napi vásáron összesen 3838 szarvasmarhát kínáltak eladásra, amiből 2829 el is kelt.

Vásáraink vonzották magukhoz a vándorkereskedőket, vándoriparosokat és a különböző vándoralakokat is. A székesfehérvári vásárokon az első világháború előtt még láthatók voltak a felvidéki szlovák *drótosok*, *ablakosok*, gyógyszeráruló *olejkárosok*. Boszniából érkezett *bosnyákok* nyakbaakasztott tálcájukról mindenféle apró portékát árultak a bicskától a bajuszkötőig. Megjelentek a vásárban a román *medvetáncoltatók* és a cigányok különféle csoportjai, a teknővájók, lókereskedők is. Itt voltak a *nótás*, *álmoskönyv*-, *kalendárium*-, *ponyvanyomtatvány*- és *kegyszerárúsok*. Tevékenykedtek az országos vásár forgatagában a *plánétások*, akik papagájjal vagy tengerimalaccal húzták a cédulát, az *erőművészek*, *jósók*, *gyorsfotográfusok* és a *zsebmetszők* is. A zsebmetszőkről azt tartotta a nép, hogy a vásároknak szabadon tevékenykedhetnek, mivel tevékenységük után az államnak adót fizetnek. A népi jogéretet szerint, ha a vásárolók tetten érték a zsebmetszőt, akkor ott nyomban agyon is verhették, nem lett semmi bántódásuk.

LUKÁCS LÁSZLÓ

HAJÓVONTATÓK, HALÁSZOK, VÍZIMOLNÁROK KELET-DUNÁNTÚLON

Kelet-Dunántúlon elsősorban a Dunához kapcsolódott a területi munkamegosztás három fontos része: a hajóvontatás, a halászat és a vízimolnárság. Hajóvontatással a tolnai és az iváncsai hajóvontató fuvarosok foglalkoztak. A lóvontatású hajókon főként gabonát szállítottak Eszék és Budapest között. Az iváncsai Helytörténeti Gyűjteményben ma is láthatunk egy vastag hajóvontató kötelet, ami az egyik helyi hajóvontató családtól származik. A vizenjáróknak, hajóvontatóknak az ercsi Dunaparton búcsújáróhelyük volt, ahol a forrás fölé a 18. század első felében a hajósok Mária-szobrot is állítottak.

A dunai halászhalka Érdtől Tolnáig a ráckevei, a paksi és a tolnai halászcéhbe tömörültek. A Duna szabályozását megelőző korban valamennyi Duna-menti település jelentős számú halász dolgozott. E korszak víza halászatának két leírását ismerjük

Dunaföldvárról 1702-ből, illetve Tolnárról 1800-ból. Losonczy István is említette a Hármaskút körében, hogy „Földvárnál nagy vizákat fognak a Dunában.” Az adonyi halászok száma 1863-ban 1300, 1864-ben 2000 mázsa hal volt. A lecsapolások, csatornázások előtt területünk patakjai, tavai is bővelkedtek halban, rákban. Bél Mátyásnak a 18. század első felében keletkezett Fejér vármegye leírásában olvashatjuk: „A folyók duzzadnak a halaktól. A parasztok számos fajtájukat halásszák. Nyáron halászó kosárral bemennek a vizekbe, amelyeket meg tudnak közelíteni, télen pedig a jég alatt fáklyafény mellett fogják a halat. Hal, rák és teknősbéka olyan bőségben van, hogy sokan Győrbe, Pozsonyba, sőt Bécsbe is visznek belőlük, így szereznek hasznot maguknak.” A Velencei-, a Pátkai- és a székesfehérvári Sós-tóban csukát, pontyot, sügért, kárászt, a Sárvízben csíkot, a Gajában rákot, a Sárvíz mocsaraiban teknősbékát fogtak. Székesfehérvár a határába eső vizek halászatát, rákászatát a 18. században rendszeresen bérbe adta. A Velencei- és a Pátkai-tóban kifogott halat főként Budapestre szállították. Utóbbiról Seidel Ignác, a móri uradalom jószágigazgatója 1898-ban ezt írta: „Ez a tó halban annyira gazdag volt, hogy a korábbi években több ezer forint hasznot hozott. Halait, mint különösen ízleteseket, az egész környéken ismerték és keresték. Éveken keresztül nagy mennyiségben Pest-Budára szállították, különösen a pontyokat, amelyek a Dunából húzódtak fel. Húszt fontot nyomó csukák sem számítottak ritkaságnak. Sőt 1833-ban egy 24 fontot nyomó csukát Bécsbe küldtek.”

Dunai malmok területünkön egészen századunk közepéig Érd, Százhalombatta, Ercsi, Adony, Rácalmás, Dunapentele, Dunaföldvár, Madocsa és Paks községekben őrltek. Adonyban 1846-ban 22, 1880-ban 31, 1930-ban 4 hajómalom őrlt. Az utolsókat az 1942-es jegesár törte össze, vagy a harcok során semmisültek meg 1944 telén. Dunapenteléről 1864-ben 64 molnárt jelentettek, Dunaföldváron 40, Pakson 25 hajómalomban őrltek a 19. század közepén. A Váli-völgyből és a Mezőföld keleti részéről a dunai malmokba hordták a gabonát. Még a tabajdiak is Ercsiben őrltettek, ha jó lisztet akartak.

Nagy területek számára a patakmalomok őrltek. A Bakonyból és a Vértesből jövő patakokra igen sűrűn épültek a malmok. A századfordulón a Séden Veszprém és Nádassládány között 23, a Gaján Bakonyán és Székesfehérvár között 22, a Móri-csatornán Mór és Székesfehérvár között 11 nagyobb malom működött. A Sárvíz 19. század első felében ásott nyugati ágának neve Malom-csatorna, amelyen Nádassládány és Simontornya között 7 nagy malomban őrltek.

A határukban malommal nem rendelkező községekből kénytelenek voltak a legközelebbi malomban őrltetni. A Keleti-Bakony és a Vértes területéről a sédi, gajai malmokba hordták a gabonát. A Séd és a Gaja völgyétől távol eső falvakban a molnármesterek állandóan alkalmazott molnárkocsisokat küldtek, akik összegyűjtötték, malomba vitték a gabonát, majd őrlés után visszaszállították a lisztet. A malmoknak ezt a szolgáltatását csúvározásnak nevezték. Ugyanezzel a szóval jelölték az őrlni való, illetve a liszt szállítását az Alföldön is.

LUKÁCS LÁSZLÓ

BOR- ÉS GYÜMÖLCSKERESKEDELEM KELET-DUNÁNTÚLON

Kelet-Dunántúlon a bortermelésben elsősorban a Keleti-Bakony, Vértes, Velencei-, Budai-hegység, Váli-völgy és a Duna-menti dombsor területe tűnt ki, de házi szükségletre a Mezőföld falvaiban is elegendő bor termett. Fényes Elek a 19. század közepén a csókai, móri, kincsesi, isztiméri, váli, diósdí, érdi, velencei, nadapi, sós-kúti és zámolyi borokat tartotta a legjelentősebbeknek. A hegyvidéken elsősorban fehér, a Duna-menti dombsor településein (Érd, Ercsi, Adony, Rácalmás, Dunapentele, Dunaföldvár, Paks) a múlt században még vörös bort termeltek. Ekkor a Keleti-Bakonyban, Vértesben és a Mezőföld egy részén termett fehér bort a komáromi, pozsonyi és nagyszombati kereskedők egységesen móri bor elnevezés alatt hozták forgalomba a Felföldön. A Velencei-, Budai-hegységben, a Váli-völgyben és a Mezőföld Duna-menti dombsorán termelt fehér és vörös bort elsősorban budai és pesti borkereskedők, kocsmárosok vásárolták fel. Gyúron minden évben nagy eseményszámba ment a borszállítás napja. A budai, pesti vendéglősök az első fejtés után nagy mennyiségű bort vettek meg a faluban, amit a szőlősgazdák egyszerre, egy meghatározott napon, kocsikon szállítottak a fővárosba. Ez alkalommal mindig hoztak valami ajándékot az asszonyoknak, gyerekeknek is.

A 19. század második felében a móri borvidék (Mór, Pusztavám, Csókakő, Csákberény, Söréd) küzdötte fel magát minőségi borvidékeink közé. Az első világháború végéig Németországból, Csehországból, főként Ausztriából jöttek ide a borkereskedők. A Monarchia korában Bécsben külön móri borozó volt. Egyedül Mórról a múlt századi filoxeravész megelőző időszakban évenként 50 000 hektolitert meghaladó bort vittek ki. Az osztrák borkereskedők gyakran transzport hordókat is rendeltek a móri kádároknál. A bortermelő községekben a borkereskedelmet szervező, bonyolító alkuszok, cenzárok, ügynökök és fuvarosok rétege alakult ki.

Gyümölcstermesztéssel elsősorban a Keleti-Bakony, a Vértes és a Velencei-hegység területén foglalkoztak. A Keleti-Bakonyban, főként Dudar, Bakonycsérnye környékén gyümölcsösöket találunk, a többi területen a gyümölcsfákat a szőlőkbe köztesként ültették. A gróf Zichy Ferenc által 1775-ben kiadott urbáriumban már szó van a bakonycsérnyeiek gyümölcsös kertjeiről. 1797-ben a bakonycsérnyeiek jobbágyságok a határban 600 négyszögöl szilvást kaptak, amely a fák alatt termő széna miatt egyúttal első osztályú rétnek is számított. A gyümölcstermelő községek lakói a közeli piacokra vitték árujukat. Így a két világháború közötti időszakban a csókakőiek rendszeresen megjelentek gyümölcseikkel a székesfehérvári piacon. A legtöbb sárkeresztesi szőlősgazdának hatalmas cseresznyefája díszlett a szőlőben, amelyről a cseresznyét segítségül hívott asszonyokkal szedették le, és kosarakban kocsira rakva vitték a székesfehérvári piacra. A kocsival rendelkezők távolabbi falvakból is gyakran keresték fel ezeket a helységeket, és egy egész kocsirakomány gyümölcsöt szállítottak haza. Táncsics Mihály említette önéletrajzi művében, hogy apjának nagygimándi ismerőse Dudaron vagy Csesznekben vásárolt egy kocsi almát. A zámolyiak Dudarra szilváért, Csókakőre körtéért jártak. Egy kocsi szilvából a lekvárfőzésre és aszalásra felhasznált mennyiségen felül a falu és a környező puszták lakói részére is jutott. A sárkeresztesiek Dudarra, Cseténybe, Szápárra, Nagyesztergárra jártak szilváért, almáért, körtéért.

A Velencei-hegység déli részén, a sukorói szőlőhegyekben már május elején beérett a cseresznye, amit az asszonyok kis csomókba kötve vittek a környék, első-sorban Székesfehérvár piacaira.

LUKÁCS LÁSZLÓ

TERMÉKEK CSERÉJE A BALATON KÉT PARTJÁN

A Balaton két partja közötti élénk és intenzív kapcsolat az áruk cseréjén alapult. Az eltérő földtani, földrajzi adottságok következtében a déli partszakasz lakossága gabonatermelővé, míg az északié szőlőművelővé vált. Így olyan gazdasági szükség alakult ki, amelynek során a déli part termékfőlösege az északi part szükségleteit, míg az északi oldal a déliét elégtette ki a vásárokon, piacokon és házaló kereskedelemmel történő árucserével.

A legfontosabb cseretermék északra a somogyi búza, árpa, rozs és kukorica volt, inséges esztendőkbén még a bab is, amelyet piacokon vagy a falvakat járva szereztek be a szűkölködő északi part gazdáit. Délre a vulkáni hegyek szőlőinek borát szállították. E gabona-bor termékcsere túl már a 19. század eleje óta rendkívül jelentős volt az állatkereskedelem. Mindezek mellett még hallal, mésszel, sikálófölddel és náddal is kereskedtek, de Mária-telepre a filoxéravészt követően trágyát is szállítottak Győrökről az immunis talajra telepített szőlők alá.

A fő kereskedelmi út a Balaton volt, ahol a réveken Szántód-Tihany és Boglár-Révfülöp között közlekedtek emberek, árus szekerek, állatok.

Így szállították a gabonát Kővágóörs piacára, vagy mentek Szántódon át Kőröshegyre, Kerekibe, Bálványosra, Pusztaszemesre, Kapolyba búzáért, kukoricáért, szénáért. Faluról-falura menve az utcákat végigjárva érdeklődtek a vásárlási lehetőségekről. Ezt a vízi utat használták a déli part kocsmárosai is, hogy észak kíváló zamatú, erős borát megvegyék. Főként a füredi, aszófői, badacsonyi és a Káli-medencei szőlősgazdáktól vásárolták. Mind a gabona-, mind a borvásár baráti kapcsolatot is létrehozott az üzletfelek között.

Az állatokat a déli oldal gazdái vagy egyes északi falvakban, például Aszófőn, vagy a füredi vásárban szereztek be, míg az északi partvidékről Kőröshegy, Marcali, Tab, Kaposvár vásárait keresték fel állatvásárlási céllal. Falvakat, házakat jártak sorra a disznókereskedők mint például a csopaki Gáspár, az udvari Bíró Lajos vagy a kapolyi Juhász János, s az összevásárolt állatokat a réven át a tabi vagy a karádi piacokra hajtva értékesítették.

A réven át vitte a tihanyi Bercsik is a halászkótlól megvett halat a déli part községeibe: „Halat, halat! Mert nem marad!” – kiáltással kínálva.

A csobánciak úgynevezett rózsaszín földet vittek nagyobb mennyiségben Somogyba kályhafestő földként.

A füredi cipészek, csizmadiák, a szentkirályszabadjai asztalosok is ellátogattak Kőröshegy, Szántód, Boglár, Marcali, Karád, Lengyeltóti vásáraiba.

De a várpalotai meszesek is rendszeresen felkeresték a somogyi part falvait meszes szekereikkel, ahol portékájukat értékesítve gyümölcsöt, fokhagymát, gabonát vásároltak.

A két partszakasz között a forgalom télen sem szünetelt. Mihelyt olyannyira befagyott a Balaton, hogy a szekeret megbírtá, valóságos úthálózat kezdődött a két oldal között: szánkókkal, szekerekkel indultak mindkét partról gabonáért, borért, vagy csak egymás látogatására. Balatonudvariból ilyenkor a learatott 50-60 nádkévé szánkóra kötözték, s egy nap alatt ketten, csizmájukon jégpatkóval megjárták az utat, délen értékesítve a jó minőségű északi nádat.

A jégen közlekedés az idő enyhébbre fordulásával vált veszélyessé, vagy ha leereszkedett a kód: ilyenkor napokig is „kódoroghattak”, amíg a hazavezető útra rátaláltak.

A révészlegények a kevésbé bátor átmenni szándékozókat szánkóra ültetve húzták át egyik partról a másikra, kétszer-háromszor fordulva naponta. A szállítáért kapott viteldíjjal szabadon rendelkeztek.

A két part között búcsúkor is erőteljes volt a forgalom. Különösen Andocs búcsúját és a szántódi Szent Kristóf napi búcsú-vásárt látogatta az északi oldal katolikus lakossága. De rendszeresen megjelentek mindkét partszakasz vásáraiban a szemközti oldal koldusai is.

Az északi és déli part közti árucsera a második világháborút követő esztendőben ismét megélénkült. Így bátran elmondható, hogy amennyire elválasztó, olyannyira összekötő is volt a Balaton észak és dél között.

LACKOVITS EMŐKE

A FELSŐ-ŐRSÉGI DESZKÁSOK

A burgenlandi Felső-Őrség éghajlata kedvező az erdő- és rétgazdálkodásra. A sok erdő a faipar, a sok rét az állattenyésztés fejlődését eredményezte. A felső-őrségiek az első világháborúig a Dunántúl nyugati és középső részén híres fa- és állatkereskedőknek számítottak. Építőfa és deszka fuvarozásaikról először Veszprém megye nyugati részén, a Káli-medencében hallottam. Itt az idős emberek még ma is emlegetik, hogy az első világháború előtt a nyugat-magyarországi hiencék és őrségi magyarok gerendával, deszkával, léccel, üres boroshordókkal megrakott, nagy ígáslovakkal vontatott kocsikkal érkeztek. A fát borért, gabonáért cserélték el. A fával kereskedő felső-őrségieket *deszkásoknak*, oldal nélküli, erős járműüket *deszkás szekérnek*, illetve *borfás szekérnek* nevezték. A deszkás szekér négy sarkán egy-egy függőlegesen álló rúd, a *rakonca*, alján két szál *fenékdeszka* volt. A *borfás szekéren* a fenékdeszákat két erős rúd, a *borfa* helyettesítette, amelyen két-három, ötszáz liter körüli transzport hordó feküdt. A rakoncák közé rakott fát, hordókat láncsal is lekötözték.

A fát sok esetben Stájerországban vásárolták. A fával együtt gyümölcsöt, leggyakrabban almát is hoztak, amit szintén a Dunántúlon értékesítettek.

Felmerül a kérdés, hogy a felső-őrségi magyarok mióta foglalkoznak a nagytájak közötti közvetítő kereskedelemmel. Földrajzi elhelyezkedésük: Dunántúl, Stájerország és Alsó-Ausztria határterületén kedvezett számukra e nagytájak közötti közvetítő szerep vállalásában. Ugyanakkor a középkor óta kiváltságos, kisnemesi jogállásukból eredően vámmentességet élveztek, ami a közvetítő kereskedelembe való

becapcsolódásukat szintén elősegítette. A 16-17. században még a török által megszállt Dunántúlról Stájerország, Alsó-Ausztria felé folytattak állatkereskedelmet. A Dunántúl török alóli felszabadulása után, a 18-19. században és századunk első évtizedeiben az állatkereskedelem mellett egyre inkább a fa-, bor- és a gabonakereskedelem vált erőteljesebbé. Az ebből származó jövedelem kipótolta a közepes és a rossz minőségű felső-őrségi földeken folytatott növénytermesztés gyenge termés hozamait. Ugyanezt a célt szolgálta a dunántúli uradalmakban a 19. század második felében és századunk első két évtizedében vállalt részesaratás, vagy a summásmunka is. Az alsóőri Horváth György és felesége Seper Zsuzsánna 1770-ből ránk maradt hagyatéki leltárából arról értesülünk, hogy az örökhatárok házában 80 akónyi boroshordó van. A hordók Magyarországra valók, aki az örökösök közül visszaviszi azokat, örökösársaitól akónként egy garast kap. Az örökhatár dunántúli fuvarozásainak irányát jelzi, hogy Szombathelyen deszka árával, 9 forint 50 garassal tartoznak neki, Veszprémben viszont ő adós 83 forinttal a vaskereskedőnek.

Az utolsó alsóőri deszkás Farkas János volt, aki még az 1930-as években is szállított építőfát a Dunántúlra. Fia, Farkas Ferdinánd ma Alsóőrben fakereskedő és fűrésztelep tulajdonos. A felsőőri Pál Sándort a két világháború közötti időszakban Köveskál megmentőjének nevezték, mivel ő a Káli-medence és a nyugati határvidék, Burgenland közötti borkereskedelmet még akkor is folytatta, amikor a többi borkereskedő nem, vagy sokkal kevesebb bort vásárolt az új határ meghúzása és a világgazdasági válság miatt. Szekerei visszafelé felsőőri fenyezőerdejéből faanyagot, szőlőkarót, lécet hoztak.

Varga Ignác *A Felső Őrvidék népe és nyelve* című tanulmányában 1903-ban így emlékezett meg a felső-őrségi dunántúli fuvarozásairól, munkavállalásairól: „Az élelmes és vállalkozó kedvű őrvidéki ember négy-ötféle mesterséget is űzött és űz egyszerre: földet művel, fűr-farag (híresek az őri bicskák), kocsmát tart, s emellett még 'kereskeszik' is, elindul, 'le Magyarországra' deszkával, szitával, rostával s más effélével, eljut Vas megye egyéb részeibe, Sopron, Zala, Somogy, Veszprém megyébe, még továbbra is, s hoz visszafelé bort, gabonát, gyümölcsöt. Keresve is alig lehet köztük olyan felnőtt embert találni ki be ne járta volna s ne ismerné helységenként a fél Dunántúlt. Aratni és egyéb munkákra is járnak lent Magyarországon, úgy hogy ily módon a hegyes-dombos vidékbe beékelte őrvidékiek s a síklakó többi magyarság közt az állandó összeköttetés fönmaradt.”

LUKÁCS LÁSZLÓ

VENDELEK

Illyés Gyula *Puszták népe* című könyvének talán legizgalmasabb fejezeteiben a mezőföldi uradalmi pusztákat felkereső vándoralakokat mutatta be. A vándoralakok egyik csoportját *vándollóknak* nevezte, és ezt írta róluk: „Este érkeztek, s csak szállást kértek. Rendes helyük volt a borjúistállókhöz épített kis csalamádéfészer, a gugyesz; a pusztagazda ide vezette őket, miután valamennyit gondosan megmotozta, s gyufát, pipát, kést elszedett tőlük. Egészséges, erőteljes emberek voltak, akadt köztük úrias öltözetű is, már amennyi úriasság a keménykalapon és a csíkos nadrágon a

pusztai gyaloglásban megmaradt. Kiültek a küszöbre és meséltek a világról. Szörnyű eseteket hallottunk csapodár feleségekről, kegyetlen testvérekről, szívtelen városokról és börtönökről. A cselédek fejüket csóválták, és boldognak érezték magukat, hogy legalább tető van a fejük fölött. A vándor sóhajtott, és hosszú, néma pillantással vette át a köcsög aludttejet vagy a bögre levest, amellyel valamelyik asszony végül mindig megkínálta.

A pusztáról-pusztára vándorló *vendelek*ről a Mezőföldön ma is gyakran hallunk. Szolgaegyházán Elek István és Elek Ferenc gazdaságában az 1930-as években 10-12 vendel is élt. Erdélyi Ferenc volt uradalmi kanász így beszélt róluk: „A vendeleknek nem volt senkijük, aztán jöttek-mentek egyik gazdaságból a másikba. Kukoricacsósznek elmentek, vagy a borjuk mellé őrízni, vagy etetni. Kaptak érte pénzt és szózott szalonnát a lacikonyhán, kaptak fél *lacikenyeret* is. A vendelek vasárnap bementek a faluba, és amit egész héten kerestek, megitták, addig ittak, amíg pénzük volt, addig nem dolgoztak. Nem volt munkakönyvük sem. Az istállóban vagy az abrakos *kandiban* aludtak. Család nélküliek voltak, mind ilyen jött-mentek. Fiatal és öreg is volt közöttük. Legtöbbször semmi holmija nem volt, csak a ruha, ami rajta volt. Csak férfiak voltak a vendelek. Közülük egy Virág nevű korábban katolikus pap volt. Jöttek Tolnából, Baranyából. Itt voltak egy hétig vagy egy-két hónapig, és továbbálltak.”

A népi emlékezet szerint a vendelek a családból kiszakadt, rendszeres munkát nem folytató, elhanyagolt külsejű, harminc év fölötti, gyakran lelkileg sérült emberek voltak. Akadt köztük tönkrement földbirtokos, kidobott községi jegyző is, de java részük az egyszerű emberek közül került ki. Az Adony melletti Hypolit-pusztán a birkaistállóban laktak. Alkalmi munkából éltek, az uradalom néha hetesnek fogadta fel őket. Gyakran a cselédházak körül segítettek fát vágni, kukoricát kapálni, kukoricát törni. Ők jártak a cselédek számára bevásárolni a közeli Adonyba, Ercsibe. Az intézőlakás körül is segítettek. A cselédek meleg étellel, a gazdatisztek használt ruhával honorálták segítségüket. Ha pénzre tettek szert, akkor szombat-vasárnap a környék kocsmáiban italoztak. Soha nem kéregettek. Téli estéken parázs politikai vitákat rendeztek a birkaistállóban. Bejártak a környező falvakba, hozták a híreket a pusztához kötött juhászoknak, cselédeknek. Leggyakrabban ragadványnevükön emlegették őket: *Ruzsás* Pista – egy botra virágot kötött, és azzal járt, *Futó* József – a pusztáról egy szuszra beszaladt a faluba vásárolni, *Csendőr* Pista – eredetileg csendőrként szolgált, kidobták, végül a vendelek között kötött ki. *Bolond* Báró – tényleg báró volt, de elzüllött, birtokát elvesztette. Karján az elmaradhatatlan esernyővel bement a földbirtokosokhoz, jegyzőkhöz, tanítókhoz. Mindenkit tegezett: - *Szevasz! Ma a te vendéged leszek ebédre!* A meglátogatott csak 2-3 pengő átadásával szabadult meg hivatlan vendégétől, amit az a legközelebbi kocsmában italra költött.

A vendelek alakja az adonyi gyermekijesztőbe is bekerült: *Ha rossz lesz, jönnek a vendelek, és elvisznek! Tebelőled nem lesz más, mint egy vendel!* – mondták a rossz gyerekeknek Vajtán. *Vendelkedik* – mondták a vagyonát birtokát elpazarló, gazdaságát tönkretévő emberre a Mezőföldön. A *vendelesen jár* vagy *olyan mint egy vendel* kifejezéseket az elhanyagolt külsejű, lezüllött emberre ma is használják.

EGY JELLEGZETES VÁNDORALAK: A KOLDUS

Megszokott, mindennapos látogatói voltak még néhány évtizeddel ezelőtt a falvaknak, pusztáknak a koldusok. Többnyire magányosan vagy ketten járták tavasztól őszig a környéket, s egyik házból a másikba betérve kéregettek. Illyés Gyula így emlékezik vissza rájuk a *Puszták népében*: „Koldusok kivétel nélkül mindennap jöttek, néha többen is. Nagy részük közvetlen és keresetlen kéregető volt, elképesztő, milyen állapotú, ha nem sajnálták a fáradságot, a tíz-tizenöt kilométer gyaloglást, hogy egy-egy cselédkonyha előtt rázendíthessenek keserves imáikra s énekeikre. Egy kis kenyérhéjat kaptak, egy fej hagymát... a napi kiadást sem keresték meg. Legtöbbjüket ismertük. Szolgálatból kikopott vagy valami baleset folytán munkakép-telenné vált régi cselédek voltak. Meghatározott körzetben járták a vidéket, pontos időre tértek vissza, mint a szenvedés szegődtetett csősei.”

Elhanyagolt, szájalmasan kopott külsejük, ócska, rongyos ruházatuk miatt a gyerekeket is gyakran fenyegette így az anyjuk: „*Odaadlak a koldusnak, no meglásd, elvitetlek a koldussal!*” Kezükben mindig botot vittek a kutyák távoltartására. Hangos „Dicsértessékkal” vagy énekléssel hívták fel magukra a figyelmet. A koldusok szövege nyomorult életükre vonatkozott és adományozásra szólította, kérte a környezetet. A koldusok között sok testileg fogyatékos, sánta, béma, vak ember volt, azonban olyanok is akadtak, akik színlelték az elesettséget, sántának tettették magukat, csak hogy szájalomra méltóbbnak látszanak. A gazdasszonyoktól kaptak egy-egy bögre babot, lisztet, egy-két tojást, kis darab kenyeret, sőt, esetleg egy kanál zsírt. Az adományokat külön-külön tarisznyába vagy edénybe gyűjtötték. Például Bakonycsernyén emlékeznek, hogy a koldus nyakában két tarisznya lógott, az egyik elől, ebbe tette a tojásokat, egy pedig hátra felé, amibe a lisztet vagy babot töltötték. Ha a koldus látta, hogy a gazdasszony egy bögre liszttel fordul ki az ajtón, már előre kiabálta: „Isten fizesse meg, tegye bele hátul”. A koldus szavai szállóigévé váltak Bakonycsernyén, mert így köszönik meg egymásnak a kapott ajándékokat, vagy az ellenszolgáltatást nem váró szívességet. A bakonycsernyeiek egyébként úgy tudják, hogy az említett koldus Bodajkról járt a vidéket, ahol nagy házat épített a kapott adományok értékesítéséből. Két fia volt, és a bakonycsernyeiek azt is tudni vélik, hogy az egyik fiára a vagyonát, a másikra a koldusbotot hagyományozta, és ez utóbbi fia szintén nagy gazdagságra tett szert az adományozók jóvoltából.

A kéregető koldusnak mindenki adott valamit. A falu közössége tartotta el őket, a koldust elkergetni, elzavarni megvetendő cselekedet volt. Amelyik háznál rájuk esteledett, megengedték, hogy az istállóban meghúzzák magukat éjszakára. Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén lévő falvakban halottak napja estéjére sütötték az úgynevezett kolduskalácsot, finomabb kalácskészítésként készített kis cipókat. Este mikor gyertyát gyújtani mentek a temetőbe, ezt a kis cipót is magukkal vitték, és a temetőkapuban álló koldusoknak adták. Sok esetben a koldusok nemcsak szavakkal, hanem gyakorlati tanácsokkal, szolgáltatásokkal köszönték meg az adományokat. A koldusok fontos hírvívó szerepet töltöttek be. Rájuk lehetett bízni üzeneteket, híreket, információkat hoztak-vittek, s adtak tovább a falvak között. A népi orvoslás módjait kutatva számos különlegesen hatásos gyógyító eljárásról, azok eredetéről mondják azt, hogy egy koldustól hallották, egy koldustól ismerik. A koldusok, különösen a koldusasszonyok, kiválóan értettek a gyógyfüvekhez, számos gyógyító varázsigét, imádságot tudtak sokféle betegség, nyavalya ellen. Ezek szövegét titokban

tartották, féltékenyen őrizték. A koldusok értették a féreg- és patkányűzés fortélyait is. A Fejér megyei Isztiméren például emlékeznek arra, hogy az 1920-as években járt egy koldusember, aki varázsszöveget mormolva, napkelte előtt végezte a sikeres patkányűzést. A varázsszöveg titkát féltve őrizte, nem árulta el senkinek. Mint említettem, a koldusoknak adakozni a közösség iratlan szabályai közé tartozott. A Fejér megyei, svábok lakta Pusztavámon úgy tartják, hogy a szomszédos Mórón azért nincsen templombúcsú, azért tiltotta meg az egyház, hogy a móriak megünnepeljék a templom védőszentjének a napját, mert a koldus éhen halt Mórón. A móriak erre úgy vágnak vissza, hogy a koldus Pusztavám felől jött, ahol már eleve kiéhezették.

VARRÓ ÁGNES

A BATYUZÁS

Magyarország északi részén még néhány évtizeddel ezelőtt a batyuzás szerepelt első helyen az emberi erővel történő teherhordási módok között. A batyu, *ajda* vagy *zajda* teherhordó ruhába csomagolt holmi, amelyet elsősorban háton, ritkábban vállon cipeltek. A teherhordó ruháknak két fajtája ismeretes: a durvább, kendervászonzóból szőtt, díszítés nélküli, körülbelül métfél méter szélességű négyzet alakú lepedő, valamint a lenvászonzóból, pamutos vagy felpamutos vászonból készült hímzéssel, szövött mintával díszített méteres oldalhosszuságú teherhordó ruha. Az előbbi elnevezése igen változatos: *hamvas*, *trőnye*, *ponyus*, *korcos*. Négy sarkára a palóc terület kivételével kötőszalagot, *korcot*, *tracskát*, *trakot* varrtak, amelynek segítségével a nyakban vagy a mell alatt összekötötték a batyut. A finomabb alapanyagból készített, kötőlék nélküli teherhordó ruha az abrosz. A ház körül vagy a határban végzett munkákhoz a durvább minőségű hamvast használták. Egy-egy háztartásban több, négy-öt darab is volt. A legkopottabbat az istállóban tartották, az állatoknak ebben hordták a takarmányt, szalmát. Ez többnyire férfi munka volt. A trőnye négy korcát megkötötték vagy összefogták a teher felett, és félvállon vitték. Az asszonyok gyakran vitték haza a fát trőnye segítségével az erdőből. Ugyancsak a nők zsákot is cipeltek teherhordó ruhával oly módon, hogy negyedébe hajtották, és a például babbal teli zsákot a hátukra szorítva vitték vele. Nélkülözhetetlen volt a ponyus a fűszedésnél. Ilyenkor kötéyszerűen a derékra kötötték, a két alsó sarkát pedig a kézben tartva szedték a fűvet a ponyusba. Idős asszonyok még emlékeznek arra, hogy hasonlóképpen kötötték fel a trőnyét, amikor krumplit ültettek belőle. Ha nagyobb mennyiségű fűvet vagy szénát messzebből szállítottak, a trőnyét leterítették a földre, és gereblyével behúzták a szénát. A két szemben lévő kötőszalagot átkötötték a terhen, leguggoltak vagy féltérdre ereszkedtek, megfogták a másik két kötőleket, a hátra lendítették a batyut és a két korcot a nyakban megkötötték. Elmaradhatatlan volt a trőnye a határban végzett munkák alkalmával is, de ha a mezőre mentek, már tiszta trőnyét kötötték fel. Kapálás, aratás idején az asszonyok ebbe csomagolták az enni és innivalót. A kenyeret kenyérkendőbe tették, a vizet demizsonban rakták a trőnyébe. A kapát, sarlót a háton vagy kézben vitték. A kisgyermekes fiatalasszonyok a jární nem tudó gyermeküket gyakran vitték a mezőre a hátukra kötött trőnyében. Ha városba, vendégségbe mentek, már külön erre a célra készített, gazdagon hímzett gyerekhordó

ruhát, *tácsit* használtak. Vásárba, piacra menet már nem trónyét, hanem díszesen kivarrt, vagy szövött mintákkal díszített abroszt kötöttek fel. Ugyancsak abroszba csomagolták az ételt-italt, ünnepi ruhát gyalogos búcsújárás alkalmával.

A batyuzás elsősorban női munka volt. A kislányok munkába nevelődésének fontos mozzanatát jelentette a batyuzás elkezdése. Egy pányoki asszony így beszélt erről: „10-12 éves korunkban már elkezdtünk batyuzni. Volt olyan kis trónye, tracsának nevezték, négy hosszú korccal, abba vittük a kis batyut. Így szoktuk meg.” A teherhordó lepedőket, trónyéket, abroszokat a lányok és az asszonyok maguk állították elő. Mire a lány férjhez ment, készen kellett hogy legyen 2-3 trónye és 4-6 darab abrosz. Ha a használat során a teherhordó ruhák elkoptak, újat szöttek helyettük, a kopott, ócska szállítólepedőket csak a ház körül használták. A batyúval való cipekedés végigkísérte a falusi asszonyok életét. Ez a megerőltető munka pár évtized alatt eldeformálta a testtartást, kisebb-nagyobb egészségkárosodást okozott, például melltorzulást, orrvérzést, derékfájást. Napjainkra a teherhordásnak ez a módja háttérbe szorult, csupán az idős asszonyok körében általános, a fiatalabb generációnál a teher a hátról lekerült a kézbe, s a batyut felváltották a kézikosarak, szatyrok.

VARRÓ ÁGNES

ARATÁS A MEZŐFÖLDÖN

Népünk hagyományos táplálkozásában a gabonaneműek fontosságát jelzi, hogy egyes vidékek tájnyelvében a gabonát *életnek* nevezik. A szántás-vetéstől az aratás-cseplésen át a kenyérsütésig tartó munkáknak, az elvetett magtól a kenyérig tartó útnak különös jelentősége volt a népeletben. A Péter-Pál napja utáni hetekben e munkák közül az aratás szolgáltatta a határba az ország népét.

A Kelet-dunántúli Mezőföld uradalmaiban a két világháború között hónapos munkásokat fogadtak fel Heves, Borsod, Zala és Sopron megyékből. Rajtuk kívül a mezőföldi falvakból is dolgoztak az uradalmi földeken részesaratók. A Bakony és a Vértes területéről a zsellérek aratni jártak a mezőföldi uradalmakba. A fehérváracsurgóiak Nagylángon, Seregélyesen, Bárádon és Csalán arattak. Csórról 200 aratópár is dolgozott az Enying és Iváncsa környéki pusztákon.

Napkelte előtt a kévék bekötéséhez szükséges szalmakötél készítésével kezdték a munkát. Ezután elfogyasztották az igen korai *bagófrüstköt*öt. A hajnali reggeli onnan kapta a nevét, hogy időpontjában még jártak a baglyok. Megkalapálták a kaszát, elkezdték az aratást. A reggeli fél 8-tól 8-ig tartott, utána délig vágták a gabonát. Délben megérkezett az ebédhordó kocsí, az ebédet kosárba téve ezzel küldték ki az aratóknak. Az ebéddő 1 óráig tartott, majd a fél 5-5 óra közötti uzsonnaidőt leszámítva egészen sötétedésig arattak.

A Mezőföld kisparaszti gazdaságaiban dolgozó, 2 kaszásból és két marokszedőből álló aratócsoportot *bokor* nak nevezték. A bokor tagjai összedolgoztak. Az első kaszás marokszedője terítette a kötelet, amibe a második kaszás marokszedőjével együtt két félmarkot tettek. Ebből lett egy kéve, amit a második kaszás marokszedője kötött be. Uradalmi aratásnál, ahol több aratópár volt, rendszerint 3

kaszás és 3 marokszedő dolgozott össze. Az első napon egy marokszedő csak kötelet terített két aratópár számára, a kaszása ezen a napon csak kévéket kötözött. Ez a könnyebb munka minden harmadik napon jutott egy-egy aratópárra.

Az uradalmi aratás körülményeit a legapróbb részletekig az uradalom és az aratók között kötött aratási szerződések rögzítették. A közelmúltban Iváncsán bukkantam egy aratási szerződésre, amelyet gróf Wimpffen György uradalmainak Göböljárási Intézősége és 30 pár arató kötött 1931-ben. A szerződésből kitűnik, hogy a 120 kh búza, ugyanennyi tavaszi árpa és zab learatására felfogadott aratócsapat tagjai a cséplésen kívül a gazdasági év során az uradalom takarmány-, kukorica- és burgonyatermesztési munkáit is elvégzik. Sürgős esetben éjjel és vasárnap is tartoznak aratni. Az aratás módját így szabályozza a szerződés: „Az aratók kötelesek a gabonát alacsony tarlóra levágni, az általuk készített kötéllel, kötőfával a kévéket szorosan bekötni, azokat egyenes sorokban 18 kévés keresztbenkben összerakni, az alsókévék kalászeit visszahajtani és a papkévét szorosan lekötni. A tarló fölgereblyezéséhez az uradalom lógereblyét ad. Kötelesek az aratók a kaparékot kévébe kötni, a keresztzor mellett 15 kévés csomókba összerakni. Az aratók kötelesek a szél által szétszórt kévéket összekötni, összerakni és újból lekötni, a beázott keresztkeket annyiszor ahányszor szükséges az Intézőség rendeletére az aratás befejezése után is, még minden behordva nincsen, szárogatni és újból összerakni. Mindezen munkák pontos és lelkiismeretes elvégzéséért a learatott gabonának tizenegyedik részét fizeti az uradalom”. Kapnak még a gabonarész mellé egy szekér szalmát és ugyanennyi polyvát. Az aratás idejére fejenként 70 dg kenyérlisztet, 30 dg főzőlisztet, 3 dg zsírt, 6,5 dg szalonnát, 50 dg burgonyát, 13 dg főzeléket, 3 cl ecetet, 5 dg sót, 6,5 dg húst és 2 fillér fűszerpénzt kapnak minden napra. A főzéshez edényeket, tüzelőül kukoricaszárt, az étel- és vízhozadáshoz fogatokat az uradalom ad. A cséplésért az elcséplelt gabona 3,5%-át kapja a csapat. Kötelesek az aratók kaszánként 5 kh kukoricát a termés 1/4 részéért egész éven át megmunkálni. Ugyanígy az uradalom összes réti és mesterséges takarmányát betakarítani, amiért holdanként 8 pengő 80 fillért fizetnek. Tartoznak az aratók ősszel kaszánként 1 kh burgonyát kiszedni tizedik részért. A szerződés utolsó pontjában kikötik: „Az ellenszegülő, goromba, részeges, társait bujtogató vagy feleselő munkást jogában áll az Uradalomnak azonnal elbocsájtani, anélkül, hogy bármiféle kártérítésre igényt tarthatna”.

LUKÁCS LÁSZLÓ

MULT SZÁZADI NAPLÓÍRÓ SZÉKELY NEMES FELSO-HÁROMSZÉKEN

A néprajztudomány számára felbecsülhetetlen értékűek azok a források, amelyeket a családi levelesládákban őriznek nemzedékek egymásutánjai. Különösen gazdag írásbeli anyag található a többnyire paraszti nívón élő kisnemesség levelesládáiban. A nemesség írott emléktárházának külön csoportját alkotja a napló, amelyben a család életének és a gazdaságnak nemcsak a legjelentősebb eseményeit, hanem a külső szemlélő számára jelentéktelennek tűnő dolgokat is feljegyezték.

Az eszteleneki Szacsvey-udvarház hajdani gazdája is naplót vezetett, amelyből

1855-1900-ig olvashatók feljegyzései. Ezeket három fő részre oszthatjuk: 1. gazdasági feljegyzések; 2. az időjárásra vonatkozó megfigyelések; 3. népi gyógyászati adatok, azaz különféle betegségek kúrálására vonatkozó receptek.

A gazdasági feljegyzéseket újabb négy csoportra választhatjuk szét: 1. a munkaerő fogadására vonatkozó feljegyzések; 2. kiadások-bevételek; 3. a különböző évszakokban végzett munkák; 4. az állattartással kapcsolatos adatok, főként az állatszaporulatra vonatkozóak.

Legterjedelmesebbek a gazdasági naplórészletek. Megtudjuk belőle, hogy évente átlag öt alkalmazottat fogadott fel, de volt esztendő, hogy csak hármat, s volt olyan is, amikor nyolcat. Ezek az alkalmazottak a következőkből állottak: béresekből, kocsisokból, juhászokból, valamint külső és belső szolgálókból. Egyetlen alkalommal egy kovács is akadt közöttük.

A *béreseket* Esztelnekről, Kurtapatakról, Csomortánból, Lemhényből, a *kocsisokat* Kézdialmásról, Kurtapatakról, Nyújtódról és Esztelnekről, míg a *szolgálókat* Csomortánból és Esztelnekről fogadta fel – tehát valamennyit a környező falvakból.

Az *alkalmazottak* bére pénzből, ruhából és természetbeni járandóságból – naturáliákból – tevődött össze. A béresek évről-évre két cedelét (vagyis gyapjú felsőkabátfele ruhát, amelyet négynyüstösen szövött és ványolt posztóból készítettek, panyókára vetve viselték, mint a szűrt, nyakukon madzaggal vagy szíjjal összekötve), két *harisnyát* (azaz háziszóttos gyapjúból varrt nadrágot, amelynek ellenző nélküli bőszárú változatát bocskorral, ellenzős, szűk változatát pedig csizmával viselték), két *lábravalót* (azaz vászongatyát), három *inget*, egy *sapkát*, 8-10 Rhénes Ft-ot, ugyanennyit *bocskorra* is, valamint 5-10 véka vetést kaptak. A vetés egyenlő volt a gabonával, amelynek felét rozsban, felét árpában kapták meg. A kisbéreseknél, akik dolgozni is kevesebbet tudtak, ennek körülbelül a felét adták. Voltak olyan esztendők, amikor több pénzt adott a gazda, ilyenkor kevesebb volt a ruha, vagy a gabona. Mászor pedig a korábbi ruhafélékkel értékben megegyező, kevesebb ruhaneműt adott. Például két cedele helyett egy *hosszú bundát*, báránybőr sapka helyett *kalapot*. A kocsisok két cedelét, két harisnyát, két lábravalót, három inget, *két pár új csizmat*, egy fejelést, egy sapkát kaptak. Előfordult, hogy az egyik cedelét egy *flanell ujjásra* váltották. A ruhaféléken kívül 5-8 Rhénes Ft-ot és változó mennyiségű gabonát. Ha a csizma fejelését nem állotta a nemesúr, akkor pénzt adott lábbelire. A béreseket viszont mindig pénzt kaptak lábbeli készíttetésére. A szolgálók, akik külső és belső női cselédek voltak, ruhát és pénzt kaptak. Pénzbeli járandóságuk 25-50 Rhénes Ft között volt. Ruhájuk három *ingből*, két *ingaljából* (azaz pendelyből), vagyis vászonból készült női alsóruhából, *kötényből*, egy pár *új csizmából*, egy fejelésből állott. Előfordult, hogy *rokolya* is szerepelt a ruhanemű között. Ha nem kapott pénzt a szolgáló, akkor munkáját ruhaneműben fizették ki. Erről olvashatunk Csavar Trézsi belső szolgáló esetében, aki 1867-ben az ingek, ingaljak, lábbelik mellett egy *veres ünnepi* és egy *kék viselő* rokolyát (szoknyát), egy *bélelt kurtit* (vagyis posztóból varrott, egyenes szabású galléros felsőruhát), egy *fejre és egy nyakra való keszkenőt* kapott. A pakulár vagy juhász egy cedelét, egy harisnyát, egy lábravalót, egy inget és egy sapkát, a kovács pedig egy cedelét, egy harisnyát, egy rövid bőr bundát, egy sapkát, három véka búzát, ennek vetését, valamint a földet ugarral kapta. Ezek a szolgák a gazdaságban végezték a munkát, a szolgálók a házban és a ház körül. Nagyon jelentős volt az állattartás: erről vallanak azok a pontos, nemegyszer részletes

feljegyzések, amelyek a lovak, a marhák és a bivalyok szaporodásával kapcsolatosak. 1838-1879-ig pontosan leírták a trágya kihordásának, a trágyázásnak idejét.

Rendkívül figyelemreméltóak a gyümölcsészeti adatok, amelyek a gyümölcs-termesztés fontosságáról és a naplóíró gyümölcsészeti tevékenységéről vallanak. Pontos kimutatás olvasható az alma- és körtéfajtákról, az oltásról, az alanyok és oltóágak megnevezésével.

Szűnes időjárási kép tárul fel a napló nyomán: például 1868-ban olyan lágy idő volt decemberben, hogy két karácsony – azaz karácsony és újév – között, valamint december végén szántottak. 1870-ben nem kellett megtalpalni, vagyis megvasalni a szánt, mert esőn és sáron kívül egyéb nem volt. *Március 17-én* aztán annyi hó esett, hogy 26-ig szánon lehetett csak erdőlni. *1875 februárjában* annyi hó hullott, hogy húsvétkor még szánkáztak, Szent József napja után pedig még mindig szánnal mentek az erdőre. *1883. április 5, 6, 7-én* akkora hó lett, „hogyha fagyva esett volna, lett volna egy fél sing”. *1898 decemberében* olyan meleg volt még, hogy csak este és reggel kellett tüzet rakni. *1899 újév napján* ennek következtében a falu fiatalsága az utcán játszott, mintha tavasz lett volna. Kirívó volt még az *1900. esztendő márciusi* időjárása is: *15-én délután* havazni kezdett, reggelig 1 m 32 cm hó esett. Az emberek nem tudtak kimenni házaikból, mintha kihalt volna a falu. A harmadik napon szánokkal és marhákkal törtek utat egyik faluból a másikba. De ugyanezen esztendőben tréfát űzött a *május 12-én* vékony hótakaró lepte be a virágba borult gyümölcsfákat.

Az állatbetegségek közül a disznódög, marhavész és hűlés ellen, valamint juhmételyre közöl recepteket. Utóbbinál a következőket írja: „Juhmételty ellen a legjobb orvosság minden juhnak egy kávé kalán fédervászt korpába elegyíteni, ősszel elrakni és a torkába hányni. Tavasszal újból fédervászt hájba dugni tenni és a juhnek a fogát megkenni kimenéskor”.

Az emberi betegségek közül a fázásos megbetegedésekkel foglalkozik. Javasolja különféle szeszek: kámfor, hangya, szappan, terpentín, szalamia, vagy szalmiák és a mustárolaj keverékével több alkalommal a végtagok bedörzsölését. Torokfájás ellen igen hasznos orvosságnak tartja a következőt: „Egy diónyi fejer keményítőt, egy kalán színmézet össze dörzsölni egy borsó nagyságú timsóval. Azután főzni kell egy fertályos csuporba szekfűvirágot, a fennírt vegyítéssel feleereszteni és egy kevés boreccettel jól megsavanyítani. S úgy lengén a torkot gargarizálni gyakran.”

A naplóból kitűnik, hogy nem egyetlen írója volt, hanem több nemzedéken át vezették. Aki átvette a gazdaság irányítását, folytatta a naplóbeli feljegyzéseket is. Szembetűnő, hogy a házasságokat, a gyermekek születését és a halálozásokat is itt örökölték meg. Például 1849 és 1862 között az akkori naplóírónak hat gyermeke született, öt lány és egy fiú. Közülük négy: három lány és egy fiú meghalt még harmadik esztendejük betöltése előtt. Két lány érte csak meg a felnőttkort.

LACKOVITS EMŐKE

EGY FÖLDMŰVES GAZDASÁGI NAPLÓJA LAJOSKOMÁROMBÓL

A paraszti gazdasági feljegyzések nagy mértékben segítik a népi árucseres rendszerének megismerését. 1984-ben a mezőföldi Lajoskomáromban Reisz József földműves 1936-1946 között a bevételekről és a kiadásokról vezetett gazdasági naplójára bukkantam. Reisz József a gazdálkodás mellett állatkereskedelemmel is foglalkozott. 1936 és 1944 között negyven Veszprém, Somogy, Fejér, Tolna és Baranya megyei vásárt keresett fel rendszeresen. A tolnai, baranyai vásárokról hozott lovakat száz-kétszáz pengős nyereséggel adta el főként a lajoskomáromi, esetenként a mezőkomáromi, szabadhídvégi, tabi, nagyszokolyi, pincehelyi, tamási, enyingi, lepsényi, kálozi vásárokon.

Reisz József az állatokat, különösen a lovakat jó takarmányon feljavítva értékesítette. Naplójának tanúsága szerint gyakran hívott állatorvost, sokszor fizetett gyógyszerért, szükség esetén a lovakat még operáltatta is. Az állatkereskedelemmel való intenzív foglalkozás magyarázza, hogy gyakran fizetett passzusok kiállításáért, a községi, vásári mázsaházak használatáért, a kötélgyártóktól sokszor vett állatvezető köteleket, kötőfékeket, marhaköteleket. Néhány esetben a vevőt a házához irányító cenzárnak is fizetett, rendszerint két pengőt.

Jövedelme elsősorban az állatállományból, az állatok eladásából és a tejpenzből származott. A szemestermények közül csak búzát adott el, takarmányféléket inkább vásárolt. Termelvényei közül néha bor, ritkán pálinka eladására is sor került.

Reisz József naplójából képet alkothatunk egy jómódú földművescsalád vásárlásairól is. Élelmiszereket (cukor, só, paprika, rizs, kakaó, vaj, élesztő) iparcikkeket (eke, gumicsizma, gyufa, villanyégő, szappan, cipőfűző) a Hangyaszövetkezet boltjában és a Szabó-boltban vásároltak. A lajoskomáromi piacnak rendszeres, a szomszédos ozorainak és a déginek alkalmoszerű vásárlói voltak. A káposztát, szilvát nagy tételben vették meg a lajoskomáromi vásáron. A falubeli kényszervágásoknál kimért húsból rendszeresen vásároltak.

A családfő, később felnőtt fia által is gyakran látogatott távoli vásárokon csak állatot, leggyakrabban lovat vettek vagy adtak el. Ha valamelyik távoli vásáron az üzlet nem sikerült, akkor kiadásként csak kettő-öt pengő vásári költséget találunk a naplóban. Távoli vásárokon Reisz Józsefék nem vásároltak gazdasági szerszámokat, ruhát, lábbelit. Ezeket általában a lajoskomáromi, ritkán a szomszédos mezőkomáromi, szabadhídvégi, enyingi, dégi vásárokon szerezték be. Például: „1936. január 27. Lajosi vásáron ruha, rőfös 40 pengő, április 2. Mezőkomáromi vásár lábbeli 3 pár, sapka, tarisznya, seprők 28 pengő, 14 fillér, 1939. március 10. Hídvégi vásáron Andrásnak ruha 35 pengő, 1941. június 18. Egy pár papucs a hídvégi vásáron 22 pengő, 1942. május 13. Kis Jóskának ruhára a mezőkomáromi vásáron 31 pengő.” Gyakran nem is tüntette fel a megvásárolt áru nevét, a naplóból csak azt látjuk, hogy a helyi és a négy szomszédos vásáron gyakran negyven-száz pengőt is elköltöttek. Előfordult, hogy nagyobb bevásárlásokra a veszprémi és a székesfehérvári üzletekbe mentek. Például: „1941. február 12. Bevásárlás Veszprémben 100 pengő, október 8. Székesfehérváron bevásárlás 124 pengő, október 16. Székesfehérváron 50 pengő, 1942. november 5. Fehérváron ruha 150 pengő.”

Reisz József falujáról, Lajoskommáromról meg kell említeni, hogy jó módú gazdái már az 1930-as években önkéntes alapon fogyasztási és értékesítési szövetkezetet alakítottak. A szövetkezetnek – naplójának tanúsága szerint – Reisz József is tagja volt, így a vásárlásnál és terményeinek értékesítésénél élvezte a szövetkezés nyújtotta előnyöket.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A VELENCEI-TÓ NÉPRAJZA

A Velencei-tó néprajzi kutatásának nem kisebb tudománytörténeti előzménye van mint az, hogy Velencén kezdte el a magyar halászat kutatását 1883-ban Herman Ottó.

A halban, nádban gazdag tó, az északi partján húzódó hegység három fontos foglalkozást biztosított a tóparti lakosság számára: a halászatot, a nádvágást és a szőlőművelést.

Herman Ottó a múlt század végén felkutatta a tóban használt halászszerszámokat: a varsát, a cérnahálót, a szigonyt. Utóbbi használatát – a halak megsebzése miatt – éppen az ő javaslatára tiltották be 1910-ben. A szigony eltiltása után a Velencei-tó halászaiknak nem volt olyan szerszáma, amivel a nádasokban, csapásokban a kis vízben dolgozhattak volna. Így 1912-ben három sukorói halász a nyeles borító alapján új szerszámot készített, a zsákos tapogatót. Ennek egyik oldalára erősített, hálóból készült zsákba jutottak a sekély vízben leborított halak. A zsákos tapogató még az 1910-es évek második felében valamennyi Velencei-tó környéki faluban elterjedt.

A régi Velence közelebb esik a vízparthoz, mint a többi község. Itt a halászok által lakott házsorok, közök egészen a tópartig értek. Ilyen volt az alszegen három kis halászköz: a Várad-köz, a Tóbíró-köz és a Kis-köz. A halászházak nagy része csupán szobából és konyhából állt. Természetesen nádtetősek, s valamikor nádból volt a kerítésük is. A halász udvarok képéhez hozzátartoztak a száradó hálók, varsák, tapogatók.

A Velencei-tó sekély medencéje a nád növekedésére igen alkalmas. Területének egyharmad részét nád fedi. A nádas részben összefüggő területeket borít, mint a Dinnyés-Pákozdi közötti részen, vagy nádszigeteket alkot a tóban. Ez a nagyméretű nádas Pákozdi, Sukoró, Velence és Gárdony határához tartozik. A négy község lakosságának a nádvágás telenként jelentős jövedelmet hozott. Ezért mondták Fejér megye más községeiben irigykedve, hogy *itt kétszer is aratnak*.

Nádvágáskor a tó jegén kétféle kéziszerszámmal dolgoztak: a tolókaszával vagy a gyalázkával. A tolókasza acél élből, két fa nyélből készült nagyobb, a gyalázka régi kasza darabjából készített kisebb eszköz. A nádvágás segédeszköze a jégpatkó. Ezt a tolókasza használatakor és a nád kihordásakor kötötték fel a bakancsra, csizmára. A tó jegén kévébe kötött nádat gyalogszánkóval húzták ki a partra, ahol süveg alakú kupacokba rakták. Ezek a süveg alakú nádkupacok ma is hozzátartoznak a tóparti községek képéhez. A nádat a Velencei-tó környékén tetőfedésre használták. Sukorón, Pákozdon és Velencén két évtizeddel ezelőtt még egész házsorokat találtunk náddal fedve. Ma is ilyen a műemlékileg védett sukorói Szilvás sor.

Napjainkban is jelentős a Velencei-hegység déli lejtőin Pákozdi, Sukoró, Velence és Pázmánd községekben folytatott szőlőművelés. E falvakban a múlt század közepén még 1000 kh felett volt a szőlőterület nagysága. Ehhez a szőlőkultúrához kapcsolódnak azok a prэшházak, pincék, amelyek a szőlőhegyekben ma is állnak. Az épületek egy része szép pincesorokat alkot a velencei és a sukorói szőlőhegyen. A lőszbe vájt egyszerű bortároló helyeket lyukpincének nevezik.

Velencén a 18-19. században jelentős középnemesi réteg élt. A nemesi prэшházakhoz is kapcsolódnak lyukpincék, de a 20-30 méter hosszú főágukból egy vagy kettő, 8-10 méteres mellékág, *kőlökpince* is nyílik. Belső térbeosztásukban is különböznek az egyszerű paraszti prэшházaktól. Lugassal befuttatott tornác, nyitott kéményes konyha, nagyobb szoba és gyakran több hatalmas faprés befogadására alkalmas szőlőfeldolgozó helyiség található bennük. Közéjük tartozik Vörösmarty Mihály családjának egykori prэшháza is a velencei szőlőhegyen. A jobbágysági kori bortized beszolgáltatás emlékét őrzik a hatalmas dézsmapincék.

A prэшházak nem szolgáltak állandó lakóhelyül, a gazdasági év során a szőlőműveléssel, borkészítéssel párhuzamosan zajlott a sajátos prэшházbeli élet. Nyáron déli pihenőhely volt a prэшház és eső elleni menedék. Szüret után megélénkült a pincében folyó élet: szőlőhegyi mulatságok, pincészek, névnapok, következtek. Így a szőlőhegyi épületek nemcsak a paraszti gazdálkodásnak, hanem a népi társadalom életének is jelentős helyei voltak.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A KÖVÁGÓÖRSI TANÁR-KAPU

A Balaton-felvidéki Kővágóörs Köveskálra vezető főutcájából balra egy ma már ritkán járt földút vezet a rétek felé. Ez a rövid útszakasz a Tanár-kapu, amelynek nevéhez egy ma is élő történeti monda kapcsolódik. A mondát 1864-ben így írta le Újváry János kővágóörsi jegyző: „Van még egy régi jelentőségű utca, úgynevezett 'tanárkapu', erről az a monda: hogy reformatiokor az egész falu protestánsá lévén, utóbb egy rész visszatérvén, az amazok által használt egyetlen templomot elvenni akartak: segítségül hívták a Káptalan Tóti fölött levő paulinus kolostorbeli atya által vezérelt vidék lakóit, míg emezek a templomot szekerekkel torlaszolván várták őket, midőn a segítség a paulinus atya vezérlete alatt a falunak egy utcáján bejönni akarván, néhány protestáns férfi lesben állt, s a szekéren elől jövő tanár atyát szekérével felfordították, úgy hogy az lábát törvén, a segélyre jött nép visszaszéledt. Melyről az utca máig is 'tanár kapu' nevet visel, némelyek e mondát kétségbe vonják, hogy a tanár szó nem oly régi, hanem régi magyarság szerint a tanár szó korlátozott helyet jelentett, s e kapunál korlát levén a kimenő marhák ellen.”

A mondát kétségbevonónak van igazuk. A *tanorokszó* falu körüli kerítést, körülkerített helyet, a *tanorkapu* faluvégi vagy mezőre vezető kaput, *falukaput*, *mezőkaput* jelent. A *tanorok*, *falukerítés* a faluhoz közeli szántóföldek vetéseit védte a belterületről elbitangoló jószág kártételeitől. A körülkerített falukból sövényből font vagy sorompószerű *tanorkapukon* keresztül lehetett a szomszéd településre vagy a mezőre kimenni. A *tanorkapu* a Felső-Örségtől Moldváig kisebb-nagyobb megszaki-

tásokkal előfordult minden olyan területen, ahol a földművelés és az állattartás közel azonos jelentőségű volt. Ilyen terület a Káli-medence, Kővágóörs környéke is, ahol a földművelés, szőlőművelés mellett mindig jelentős volta szarvasmarhatartás is.

A székelyföldi Sepsiszentiván és Laborfalva 1717-ben hozott falutörvénye azt mondta ki, hogy a „Csorda Pásztor... Személy válogatás nélkül Falunkban lakóktól eleinkbe adandó Marhákat köteles őrizni és annak idejében haza indítván, Hídon által, a Tanórokon bé hajtani.” Wesselényi Miklós erdélyi főúr 1833-ban megjelent *Balítéletekről* című könyvében két helyen is használta a *tanorok* szót, lovak számára elkerített hely értelemben. Győrffy István századunk elején a Fekete-Körös völgyi magyar településeken találta meg az akkor még használt mezőkapukat. Magyarremetén „a főutcán kívül több utca nincs, csak sikátorok vannak, melyek a mezőre visznek s részben ma is kinyitható vagy áthágható mezőkapukkal vannak elrekesztve” – írta Győrffy István.

Az 1930-as években az ormánsági Piskón állt még a faluvégi *pusztakapu*, amit reggelenként jószágkihajtáskor nyitni majd zárni a csősz feladata volt. A felső-örségi magyaroknál a faluvégi mezőkapu emlékét őrzi Alsóörben a *Sorompó-dűlő*, Óriszigeten az 1691-ből származó, a *Mezőkapunalul* helymegjelölés.

A kővágóörsi Tanár-kapu tehát olyan *tanorkapu* volt, amely megakadályozta az állatok elbitangolását, rajta keresztül a mezőre, a szántókhoz lehetett kijutni, illetve az Öregszánc patak és a Kornyi-tó között elágazó úton jobbra Köveskálra, balra Kékkútra eljutni. A kővágóörsi idős emberek szerint az út mellett régen szántók is voltak. A köveskáli szőlőhegyre a rétek és szántók között a Tanár-kapun keresztül vezető úton jártak.

Kővágóörs község jegyzőkönyvének tanúsága szerint a Tanár-kapun keresztül Köveskálra vezető utat Duchon József bírósága idején, 1855-ben meg akarták szüntetni: „A’ kihasítás következtében a’ tanárkapu felől a’ köveskáli kőhídig vezető út megszüntetett, e’ helyett tsak a’ felső falu végén kihasított úton lehetvén járni annak felsántozolása ’s járható állapotbai helyhezése közvetlenül szinte elhatározott.” E határozat ellenére a Tanár-kapun keresztülvezető út is használatban maradt, földútként ma is létezik.

LUKÁCS LÁSZLÓ

HÁROM FALU SÓSKÚTJA ERDÉLYBEN

Az ember életében a só nélkülözhetetlen. Ennek igazságát népmesénk is bizonyítja. A só nagy fontosságára utal, hogy a korábbi évszázadokban is mind a bányászata, mind a kereskedelme, akár a nemesfémeké, királyi, állami monopólium volt.

Erdélyben a Székelyföldön: Parajd, Szováta környékén (Sóvidék), Görgény vidékén és a hajdani Szolnok-Doboka, majd Beszterce-Naszód megyében a Sajó folyó mentén egyes falvak határában sós vizek, sós vízzel teli kutak, sósfürdők léteznek. Maga a folyónév is a sótartalomra utal, a terület sóban való gazdagságát igazolva.

Hunfalvy János *A Magyar Birodalom természeti viszonyai* című, 1864-ben

megjelent munkájában többek között a következőket is írja: „Erdélyben jelenleg 40 helyet ismernek, hol a kósó a föld felszínéhez közel van... 192 helyen sókutakat s 593 helyen sósforrásokat ismernek, eltekintve azon sókutaktól és sósforrásoktól, melyek a kiálló sótelepeket környezik, s melyekkel együtt a sósforrások összes száma legalább 800-ra rúg... A sókutakban tiszta sóvíz van, föléjük bezárható fa házikókat raktak, hogy megőrizhessék. A kormánynak elég baja van a sok sókút és sóhegy megőrzítésével... A sósforrások rendszeren csoportosan találtnak... A sósforrások használata házi czélokra az illető községeknek, melyek határába esnek, rendszeren meg van engedve...”

Az erdélyi Sajó folyó mentén megtelepült három falu: Sajószentandrás, Bethlenkeresztúr és Kentelke határa szomszédos volt egymással. E határok találkozásánál, de még minden községnek a saját határában állott egymástól 30-40 m távolságra egy-egy sóskút. Az északra fekvő, középkori templomáról nevezetes Somkeréknek egyik, Rózsakertnek nevezett határrészében is volt egy sóskút.

A kutak két erdősáv között meghúzódó patak völgyben álltak. Tőlük mintegy 150 m-nyire rótták össze az állatokat kint legeltető pásztorok négy kicsi kalibáját.

A kutak fölé a községek kútházat emeltek, amelyeket fenyőgerendából róttak össze, fazsindellyel fedve. A kútházakon ajtó is volt, amelyet fakulccsal gondosan bezártak. Az ajtón ezenkívül volt még egy fa tolózár is, amit ugyanaz a fakulcs zárt, mint az ajtót. Minden kúthoz tartozott egy 10 literes fa vödör, egy fa tölcser, egy fa csupor és egy fa kampó, a vödör felhúzásához, leengedéséhez. A fa csupor hasonló volt az ivócsanakhoz. A víz általában magasan volt a kutakban, előfordult, hogy ki is öntött. A vödröt a kampó segítségével merítették a vízbe. Túlságosan mélyre nem kellett meríteni. A vödörrel felhúzott sós vizet a csuporral és a tölcserrel töltötték a tároló edényekbe, amelyek különböző űrtartalmú hordók voltak. A hordókat tulajdonosaik a bethleni vagy a besztercei vásárokon szereztek be, de volt helybéli kádármester is, aki elkészítette: így például Sajószentandrásan a két világháború között Mezei mester. De dolgozott egy kádár Somkeréken is. Egy családnak általában csak egy sósvizes hordója volt, ez hosszú ideig eltartott.

Ezekben a falvakban üzletből nem vásároltak sót. A sószükségletet mindenki a kutakról szerezte be. Akinek sóra volt szüksége, szekerét sóvíz szállítására átalakítva, kiment a kutakhoz. Ilyenkor a szekér első tengelyére hosszanti irányban egy ládát szereltek fel, ebbe helyezve el a hordót. A szekérnek csak ezt az első tengelyét használták, a hátsó részét levették. Egy-két marhát fogtak be, a szarvukat, vagy a jármot fogva vezették az állatokat. Egy-két hordót vittek magukkal, amelyeket megtöltöttek sósvízzel. A hordóknak felül volt a töltő nyílása. Erre cserelapít (cserfalevél) tettek, hogy a portól óvják a sósvizet. A hordó alsó részén egy facsapon eresztették ki a vizet, mindíg annyit amennyit el is használtak. A cserelapít mindig frissen vágták a helyszínen.

A sósvizes hordót otthon a hideg, földes kamarában tartották. Fából készült állványra vagy ládára helyezték, rajta hagva a cserelapít. Ha sóra volt szükség, csapoltak a hordóból. Minden ételt sós vízzel sóztak, ezzel tartósították a húsokat is, sőt, a zsíros kenyérre is ezt csepegtettek. Mivel erősebb, töményebb volt a kristályos sónál, kevesebb kellett belőle.

Attól függően, hogy mekkora volt a család és mekkora a hordó, különböző ideig volt elegendő a sósvíz. Volt olyan, aki egy esztendőben csak kétszer ment a sóskutakhoz: tavasszal és ősszel. Akadt, aki hetente, más havonta, de olyan is volt, aki

két-három hónaponként ment sós vízéért.

A kutak környékét kövel rakták ki. Minden kutat egy-egy őr vigyázott, akiket mindhárom faluból a pénzügyőrök (fináncok) jelöltek ki. Addig maradtak csekélyke fizetést is jelentő hivatalukban, amíg egészségileg bírták. Ugyanis csak idős emberek vállalták a kútörzést – mint például az 1930-as években a sajószentandrás Oláh Ferenc – fiatalok nem. A fináncok bizonyos időszakonként ellenőrizték a kutakat és az öröket is, vigyázva arra, hogy a sós vizet nehogyan ipari vagy kereskedelmi célokra használják fel. Ezek kizárólag a községek lakóinak háztartási céljait szolgálták.

Az öröknek őrhelye, őrbódéja nem volt, mert csak meghatározott időben tartózkodtak kint, egyébként a kutak zárva voltak. Minden évszakban kizárólag szombat reggeltől délig tartózkodtak a helyszínen az örök és adtak ki sós vizet. Más időpontokban a kutakat nem lehetett használni.

A három sós kutat a három birtokló községnek kellett rendben tartani. Ha valami megrongálódott rajtuk, azt az előjáróság kijavíttatta.

Sajószentandrás és a Sajó között egy sós tó is volt, amely eredetileg ugyancsak sós kútként funkcionált. Amikor a kutat betömték, a víz kilépett és egy tó keletkezett. Ebben fürdeni is lehetett, de a falubeliek a tanítónő rokonságán kívül ilyen célra soha nem használták.

LACKOVITS EMÓKE

CSÁNGÓK TANYÁJA A HAVASON

A néprajzi szakirodalom irtásnak nevezi azt a munkafolyamatot, amikor egy természetes tájat kútúrtájjá, vagy a kultúrtájat más művelési ággal rendelkező területté alakítják át. De jelenti az irtás egy területről az erdők, fák és bokrok eltávolítását azért, hogy ott szántót és legelőt hozzanak létre. Évezredek óta világszerte a mezőgazdaságilag művelt földek nagyságának növelésére használt legáltalánosabb módszer volt. Az irtással nyert földterületet az első esztendőben csak legeltetésre, kaszálásra, esetleg kapás művelésre lehetett használni az erős humusztartalom és a földben maradt gyökerek miatt. Az ilyen irtásföldön létrejött csoportos települést irtásfalunak nevezik. Ez a településtípus szórványtelepülés. A nyert földterület egyszerre szántó, legelő, kaszáló és lakóhely is. Gyakori volt ez a településforma a hegyvidékeken. Tudományosan legalaposabban Takács Lajos néprajzkutató foglalkozott vele.

Erdélyben már a 14. századtól jelentősek voltak az irtástérületen létrejött szórványok. Egy részüket a 18. század végén hatóságilag össze is vonták. A legújabb korban jelentős irtásgazdálkodás folyt a Bakonyban is, a szentgáli erdők alján, ahol 1948-ig tanyák sokaságát hozták létre a szorgalmas szentgáliak, termővé, virágzóvá téve az erdőtől elhódított földterületet.

Korunk szülte az a település is, amelyet a szegénység és a szorgalom hozott létre a kászonai és felsőháromszéki havasok találkozásánál, Kovászna és Hargita megye határán, Esztelnek falutól és a csíki Jakabfalvától mintegy 12 km-re. A kicsiny település a „bundás hegyek”, azaz erdőborította hegyek között húzódik meg. Lakóival az egyetlen riportot Czegő Zoltán újságíró készítette 1970-ben. Ebben az esztendőben még húsz csángó család élt itt, településüket csángótelepnek nevezve. Kibocsátó szü-

kebb hazájuk, a gyimesi csángó közösségek csak lassúágiaknak nevezték őket, hisz a telep közelében folyik a Lassúág. A „lentieket”, a székely falvakban lakók pedig Gyertyánosnak hívják a települést, amely nyelvjárásuk szerint „ortoványon” (írtás) fekszik.

1935-ben a gyimesi csángó falvakból költözött ide két család, akik egy ügyvéd segítségével a területen havast vásároltak. Az első telepeseiket 1942-ben, majd 1944-ben újabb családok követték Gyimesfelsőlokról, Gyimesközéplokról, Hidegségről, Setétpatakáról. Ezzel a település, az új honfoglalás lezárult. Akik erre a mostoha, kemény helyre jöttek, azok a tarthatatlan szegénység elől menekültek. Kicsinyke volt számukra otthon a föld, a gyermek pedig sok. Nem számított ritkaságszámba menőnek a szapora és gyakori gyermekáldás, 8-12 gyermek sem. Az új területen a nagy családok számára lehetőség volt az állattartásra és a fakitermelésre – erdőlésre – egyaránt.

A térség erdeinek fáit a lenti falubeliek vágták ki, s vitték be az esztelneki fűrésztelepekre. Többségben esztelnekiek és bélafalviak voltak itt földtulajdonosok, akik örvendtek, hogy megszabadulhattak a számukra csaknem ismeretlen, csupa bokor földtől. Az új tulajdonosok így olcsón hozzájuthattak a területhez. Eleinte a dús aljnövényzettől járni is alig tudtak. Kemény, kitartó és türelmes munkával törték fel a területet, hányták szét, egyengették el a földet, irtották a fogyni nehezen akaró bokrokat. Utána trágyázni is kellett, hogy a föld teremjen valamit.

Általában burgonyát termesztettek. Csak az volt a baj, hogy a rendkívül hűvös éghajlat miatt alig ért be valami. A tél itt szinte hat hónapig eltart. Az erdőkben pedig az utóbbi évtizedekben nagyon elszaporodtak a vadak – „vadas hely” – mondják az esztelnekiek – amelyek nem kímélték sem a növényt, sem az állatot. A termést (burgonya) a vaddisznók, az állatokat a medvék dézsmálták. Ami mégis jövedelmező volt, megélhetést biztosított az itt élők számára, az az állattartás volt. A nagy, kiterjedt legelőket kerítéssel vették körül. A kerítések egészen az erdőig nyúltak fel. Ezeken belül legelt a ló, a szarvasmarha és a disznó. A kerítésen kívül csak a baromfi, a majorság: pulykák, tyúkok merészkedtek.

Az itt élőknek mindenhez érteniök kellett, hisz nem mehettek mindennel a faluba. Itt születtek a gyermekek, gyakran 10-13 is egy családban, s többségüket fel is nevelték. Az esztelneki plébános még a legutóbbi időkben is csak keresztelni és temetni járt fel hozzájuk. Télen szinte megközelíthetetlenekké váltak a nagy hóban, amely „akkora, hogy mozogni is alig lehet benne.” Orvoshoz csak nagy szükségben fordultak. Emlgettek egy fiatal lányt, sírja az erdő melletti kicsi temetőben található, aki 22 esztendősen halt meg gombamérgezésben, mert hiába igyekeztek a szekérrel a falu felé, túl hosszú volt az út és nagyon nehéz: vízmosásban, kövek között.

Akik itt megtelepedtek, maguk építették „rótták össze” fenyőfából a házakat még az 1970-es években is. A telket *életnek* nevezik, a házat *bennvalónak*. Úgy építkeztek, hogy a házak és a gazdasági épületek a telek legmegfelelőbb pontjára kerüljenek. Az egyes telkeket egymástól kerítés választotta el, lészakapun lehetett a házakat megközelíteni. A házak belsejében nagy tisztaság és rend uralkodott. Helyenként pedig a bútort: az ágyakat, asztalt és kanapét is a gazda készítette deszkából. Általában két szobából, konyhából és kamrácskából állottak a lakóépületek. Ezekhez csatlakozott a csűrös istálló és a baromfiól. Egyes gazdák még műhelynek való helyiséget is toldottak házukhoz. A gyermekek, ahogy növekedtek, úgy nevelődtek bele minden munkába.

Ebben a szigorú, kemény életben jutott erejük iskolaépítésre is. Tanítót csak a felépített iskolához kaptak. Maga az iskolaház egy tanteremből és a tanító szobájából állott. Tanítóik között asszony is volt, aki Erdővidékről jött a csángók közé fiatalon, majd innen ment nyugdíjba is. A gyermekek az első négy osztályt itt járták, utána az esztelneki iskolában folytatták a tanulást, falubeli házaknál lakva.

Az itt élők számára legnehezebb az üzlet hiánya volt. A faluból csak kenyeret és lisztet kaptak hetente. A sót, petróleumot, gyufát maguknak kellett valamilyen módon beszerezni.

Az 1970-es években a fiatalok közül már többen eljártak távolabbi területekre erdőlni, de ide jöttek haza, a fiatal házaspárok is itt építettek házat.

Esztelneki szóhasználatban a havasi „tellák”, a tanyák mégis néptelenedni kezdtek. 1982-ben már csak két ház volt lakott. Az egyikben élő asszony még féltve őrizteládájában Gyimesből hozott viseletét. A közelmúltban itt életet teremtőkről lassan csak az erdőszei kicsi temető keresztjeire faragott feliratok árulkodnak.

LACKOVITS EMÓKE

III. MESTERSÉGEK

A SZÉKESFEHÉRVÁRI VASTUSKÓ

A céhes ipar korában a mesterség alapos elsajátításának, sokoldalú szakmai, kulturális és nyelvi ismeretek szerzésének igazi iskolája a legényvándorlás volt. Városi mesterré csak azok a legények válhattak, akik a kötelezően előírt két-öt éves vándorlást teljesítették. Mesterlegényeink vándorútja az osztrák örökös tartományokba, Németországba vezetett, és hozzánk is érkeztek német, cseh, lengyel és horvát vándorlegények. Ipolyi Arnold, a múlt századi művelődéstörténet-írás nagy alakja, elsősorban a legényvándorlás óriási jelentőségét szem előtt tartva a következőket mondta: „Vitathatatlan, hogy a céhek alakulása legalábbis korszakos tény a népek történetében, mint akár a népvándorlások, vagy a keresztes hadjáratok, akár a politikai forradalmak, vagy a hitújítási mozgalmak.”

A legényvándorlás egyik ránk maradt tárgyi emléke a székesfehérvári vastuskó, amit az István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye őriz. Ez egy 132 cm hosszú, átlagosan 15 cm átmérőjű, vaslemezzel borított faág, felül három rövid ágcsomkkal. A vaslemezt négy vaspánttal erősítették a faágra. A vastuskón középen egy igen erős vaspántot találunk, amivel eredeti felállítási helyén a falhoz erősítették. A vaspánt külső felén hatalmas, kör alakú, 11 cm átmérőjű lakat lóg. Nem nyitható, zárszerkezet nélküli lakatutánzat. A vaspántba készítője az 1835-ös évszámot véste. A vastuskó felületét teljes egészében elborítja a belevert, különböző nagyságú, formájú és anyagú kovácsolt szögek. Némelyik szöggel átlukasztott réz egykrajcáros is vertek rá. A krajcárok között vegyesen magyar és német feliratú is akad. Közülük a legkésőbbi az 1851-ben vert egykrajcáros. Hagyomány szerint az 1842-es évszámú rézpénzt a vándorszínész Petőfi Sándor szögezte a tuskóra, aki az év novemberében a székesfehérvári Pelikán fogadó színháztermében játszotta első szerepét.

Ugyancsak helyi hagyomány szerint a vastuskó a 18. századból való, s ekkor még a városkapunál állt. Lakatja még a török időkből származnék, állítólag a régi várkapu lebontásakor ásás közben találták, titkos rugóra jár, és nem lehet kinyitni. A vastuskóba a Székesfehérvárt érintő, vándorló mesterlegények egy-egy emlékszöveget vertek. Egy Zsolnai nevű székesfehérvári mesterlegény a múlt század első harmadában bevándorolta egész Ausztriát és Németországot. Öreg korában, az 1870-es években gyakran emlegette, hogy ahol csak megfordult, mindenütt bevert egy-egy emlékszöveget a vastuskóba, vagy ahol ilyen nem volt, az útírányt jelző oszlopba, a híd karfájába. Évek múlva ugyanabba a városba érve örömmel fedezte fel régi emlékszövegét.

A helyi hagyománnyal nem mindenben egyeznek a vastuskóra vonatkozó történeti adatok. Moenich Károly városi levéltáros szerint a vastuskót 1830 körül állították fel a Városház téren a Kreizler ház sarkán. Később a Szögyény-Marich házban lévő Lakos Ignác féle termény- és lisztkereskedés előtt állott. A múlt század végén a Szent Korona utcai „Vas tuskóhoz” címzett vendéglő cégére lett. Innen Héjj Ferencné, a megözvegyült vendéglősné, 1911-ben Győrbe vitte, ahova férjhez ment. Az értékes vándoremléket második férje, Kiss Mihály 1938-ban Győrből ajándékozta vissza a székesfehérvári múzeumnak.

Vastuskók az egykori magyar királyság néhány nagyobb céhközpontjában találhatók: Pozsonyban, Győrben, Szekszárdon, Budán, Pesten, Aradon, Temesváron. Előképük valószínűleg a bécsi Szent István templom közelében egy biztosító társaság 19. század végén épült palotájának sarkán erre a célra kiképzett márvány falfülkében ma is látható vastuskó. Erről Andersen, a nagy dán meseíró ezt írta 1842-ben megjelent útirajzában: „Az egyik utcában egy vasfa áll... a Duna menti őserdő utolsó emléke. Minden vándorló mesterlegény belevert egy szöveget a fába, amíg csak akadt hely, ahová beverhette, s a fából valóban vasfa lett, olyan fa, amelyik csupa vasszögből áll.” Ausztriában Bécsen kívül csak az alsó-ausztriai Waidhofen an der Ybbs városában található vastuskó. Hiányoznak a vastuskók a már a középkorban is erős céhes hagyományokkal rendelkező Németországból, sőt a felvidéki és az erdélyi szász városokból is.

Mindez megerősíti, hogy a magyarországi vastuskók a bécsinek újabb, 19. századi másolatai. A vastuskó a Béccsel sűrűn érintkező, részben ausztriai eredetű iparos polgársággal rendelkező magyarországi városokban a céhes ipari hagyományok egyik ránk maradt emléke.

LUKÁCS LÁSZLÓ

TIMÁROK, VARGÁK, TOBAKOK MESTERSÉGE

Hazánkban a korai középkorban a nyersbőr-kikészítés és a lábbelivarrás mesterei a tímárok voltak. A bőrt ekkor még magyar módra, timsóval készítették ki, és főként bocskort metéltek belőle. A 14. század végén terjedt el nálunk a nyugati eredetű bőrcserzés. Ennél a modern eljárásnál a nyers bőrt növényi eredetű főzetben cserézték. A cserzőlé a szömörcelevél, a gubacstölgy, a nyír és a fűzfa kérgének leforrázásával készült. A cserzésnél ezekben a növényi részekben nagy mennyiségben

lévő csersav vegyi hatása alakítja át a nyersbőrt a rothadásnak és a nedvességnek ellenálló anyaggá, bőrré. A cserzett bőrt és a belőle varrt nyugati eredetű lábbelit, a sarut a vargák gyártották. A török időkben már a csizma lett a legdivatosabb lábbeli. A csizmadiák voltak az első bőriparosok, akik már nem foglalkoztak nyersbőrkikészítéssel, hanem csak a kész bőrnek lábbelivé való feldolgozásával. A csizmadia mesterség 17-19. századi fénykorában a tímárok megmaradtak a más bőriparosok, a csizmadia, szíjgyártó számára végzett bőrkikészítés, a vargák a bőrkikészítés, az ódivatú, szegényes lábbelik, a bocskor, saru varrása és a bőrfoltozás mellett.

A székesfehérvári vargák 1701-ben I. Lipót császártól nyert céhszabályzata a tímár és varga mesterség feladatkörét így határozta meg: „... az Tímároknak Se legyen szabad bőroket Polgárnak bocskor számára ki metélni és árulni... hanem mind az Vargák maradgynak megh az eő Mesterségekben, mind az Tímárok az mit tanultak, És az eő Mesterségének megh mutatására tartozzék az Magyar vagy Horváth Varga Remeket... egy bocskornak való Eőkör bőrt, és egy Sarunak vagy Kapczáknak való borjúbőrt jól ki készíteni, és egy pár hosszú Száru, hajtottorrú, Halásznak való Sarut Varrani.”

A bőriparosok sorában a 18. században a tobak mesterség tűnt fel. Tobaknak eredetileg a délszláv nemzetiségű szattyán- és kordovánkészítőket neveztek. Később a tobak elnevezést a nyersbőrkikészítő tímárookra is alkalmazták. A tímár és a tobak között azért egészen századunkig megmaradt a feldolgozott bőrök fajtája szerinti különbség. A tímár főként marha- és borjú-, esetleg ló bőr feldolgozásával foglalkozott. Ezt talpbőr, lószerszámbőr céljára készítette ki. Ugyanakkor a tobak birkabőrt, kecskebőrt készített ki bélés- és díszműáru bőrré. Utóbbi különböző színűre, feketére, vörösre, sárgára, szürkére festette is a bőrt.

A székesfehérvári tímárok és tobakok céhszabályait 1695-ben hirdették ki a város belső tanácsában. Magyar nyelven vezették a társulat könyveit, 1694-ből való pecsétjük felirata is magyar nyelvű. A bőrgyártás virágzó iparága volt a városnak, amely Veszprémmel és Péccsel együtt a 18. században a Dunántúl legnagyobb bőripari központjává fejlődött. A céhtagok vagyonosak voltak, a városban azt tartották róluk, hogy „három tobak egy gróf”. A 18. század végéig az iparosokból került ki a város tehetős polgársága. Belőlük tevődött össze jórészen a városi tanács. Schlosser Ádám tobakosmestert 1731-ben Székesfehérvár főbírájává választották. Rode András tímármester még 1800-ban is a város első tisztviselője volt. 1781-ben 4 tímár és 23 tobak, 1785-ben 5 tímár és 38 tobakmester dolgozott Székesfehérváron.

A varga céh artikulusait is 1695-ben hirdették ki a városi tanácsban. Külön céhük volt a magyar- és külön a német vargáknak. A német vargák már cipőt készítettek. Őket a 19. század elején a cipészek váltották fel a mesterségben. A 18. század végi mesterösszeírások 33 magyar vargát és 18 német vargát tartanak számon a városban. A vargák éppen úgy, mint a tímárok és tobakok a nyugati külvárosban, Palotavárosban laktak.

A mesterek cserzőanyagként a 19. század végéig növényi eredetű anyagokat, főként csereszömcét használtak. A bőrcserzés növényi eredetű segédanyagait a múlt század végén váltották fel a vegyi anyagok. Ezek bevezetését Székesfehérváron már csak a két bőrgyár érte meg. A régi bőrfeldolgozó kisipar századunkra szinte teljesen átadta helyét a bőrgyáraknak. Az egykor híres palotavárosi tímárok, vargák és to-

bakok emlékét századunkra már csak a városrész régi utcanevei: a Tobak utca, Szömörce utca és a Varga csatornapart tartották fenn.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A SZÜCSIPAR HAGYOMÁNYAI SZÉKESFEHÉRVÁRON

A török alóli felszabadulást követő évszázadban hazánkat járó nyugati utazóknak is feltűnt, hogy nálunk mennyire elterjedtek a juhbőrből készült felsőruhák, amelyeket férfiak és nők, nemesek és jobbágyok egyaránt viseltek. Ezek közül az alföldiesen subának, dunántúliasan bundának mondott, ujjatlan, palástszerű, bokáig érő, 5-12 rackajuh bőrből készült ruhadarab tett szert a legnagyobb közkedveltségre és hírnévre. Készítői a szücsök voltak. A csapóval és a szűrszabóval szemben a szücsipar „egész mesterség”: a bőr kikészítését, kiszabását, megvarrását, hímzését a szücsmester végezte. Művelői országshozta a legrangosabb iparosok közé tartoztak. Örökösen vitáztak a szabókkal, akik a ruhadarabok szabásának és megvarrásának jogát elvitták tőlük. A szabókról alkotott véleményüket ezért így fogalmazták meg: „Egy szücs: egy gróf, Két csizmadia: egy báró, Három szabó: egy ember!” Készítményeik a legdrágább viseleti daraboknak számítottak. Fejér megye 1746-ban kibocsátott kézműves árszabásából tudjuk, hogy ekkor a legdrágább csizma 2 forint 20 dénárba, egy selyemposztóból készült, bélelt, zsinóros mente 1 forintba, ugyanilyen minőségű nadrág 35 dénárba, a legjobb kalap 3 forintba, a legdrágább cifraszűr 3 forint 70 dénárba került. Ezzel szemben a legtöbb szücsmunka ára 15-56 forint között mozgott. Például: „Egy lengyeles fekete bélléssel és rókanyakkal készített mentéért 15 Forint; Harmadfél réf selyem posztóból álló férfi mente, hogy ha egészben róka mállal és körös-körül róka torokkal prémeztetik, fizettetik szücsnek 28 Forint; Asszony embernek való mentét, ha két szárnya mállal bélöltetett és az hátullára bárány béllés tétetik, róka torok prémre: 30 Forint; Öt réf posztóból álló mentétül egészen róka máll bélléssel és róka torok prémel környös-körül: 56 Forint.”

A székesfehérvári szücsök céhszabályaikat III. Károlytól nyerték 1732-ben. Ezt a magyar nyelvű szabályzatot vette át a Bicskén alakult fiók-céh, melyet a földesúr, gróf Batthyány Lajos 1759-ben erősített meg.

Úgy látszik, hogy a szabók bosszantására kitalált fennhéjázó mondásnak nem mindenütt és nem minden időszakban volt hitele. Grassalkovich herceg, királyi személynök 1746-ban pártfogó levelet írt a városi tanácshoz Aposztolovits Gergely görögkeleti vallású budai szücs székesfehérvári polgárrá felvétele érdekében. A város tanácsa válaszában értesítette a herceget, hogy nem veszi fel Aposztolovitsot, mert az itteni rácoakat megtűrik ugyan, de újakat már nem vesznek fel. Az elutasító válasz mögött valószínűleg nem csupán vallásfelekezeti kérdés állt. Mária Terézia uralkodása idején már túl sok szücsmester volt a városban. 1773-ban azt írta róluk a belső tanács jegyzője, hogy munkájuk nincs, kapával és ásóval keresik meg a mindennapi kenyerüket, s adózni nem tudnak. A ránk maradt mesterösszeírásokból, statisztikákból kiderül, hogy valóban sokan voltak. Az 1784. évi összeírásban 39 szücsöt találunk, 1855-ben 69 mester, 18 segéd és 12 inas dolgozott a városban. A mesterek számát tekintve a 18-19. században Székesfehérvár előkelő helyet foglalt el a szücsiparban.

Ezt az is jelzi, hogy a mesterség nagy, alföldi központjaiból: Jászberényből, Ceglédre, Kecskemétre, Kiskunfélegyházára, Szegedre gyakran jöttek a fehérvári mesterekhez vándorló mesterlegények. Kaszalai Ferenc szegedi szücslegény 1831-ben indult vándorútra szülővárosából, 1832-ben Csongrádon, 1833-ban Kecskeméten majd Székesfehérváron dolgozott.

A bundát századunkban már országsszerte főként csak a pásztorok viselték. Korábban viselete más foglalkozási csoportok körében is általános volt. Wekerle Sándor *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és Képben* című munkában Fejér megyéről készített összefoglalásában a múlt század végén ezt írta: „A nép ruházata nemcsak csinos és tiszta, hanem jó módra valló, kék vagy szürke posztóruhája, bundája, vagy legalább szüre minden valamire való embernek van.”

1930-ban már csak 7 szücs dolgozott Székesfehérváron, közülük hárman tartották fenn műhelyüket a város középkori eredetű iparosnegyedében, a Palotavárosban.

LUKÁCS LÁSZLÓ

CSAPÓK ÉS SZÜRSZABÓK A SZÉKESFEHÉRVÁRI PALOTAVÁROSBAN

A csapók a gyapjú tisztításával, finomabb feldolgozásra történő előkészítésével foglalkozó mesteremberek voltak. A csapás szó eredeti jelentése: fonás előtti gyapjútisztítás. Kifeszített húrt vagy csapómadzagot lazára engedve belecsapták a tisztítandó gyapjúhalmazba. A nehezebb, szemetes, durvább minőségű gyapjú így alulra, a könnyebb, jó minőségű felülre került. A székesfehérvári csapók a palotavárosi Csapó utcában laktak, a gyapjuszövet nedves állapotban való mechanikai tömörítését, a kallóasztalt a városrésztől északra, a Gaja patakra épített Kallómalomban végezték. A Kallómalom a 18. század végéig a csapócéh tulajdona volt. A kallóasztaltól a gyapjuszövet összement, sűrűbb, vízállóbb, melegebb és tartósabb lett.

A 18. század végi fehérvári mesterösszeírásokban 36 csapó és 28 szürszabó nevével találkozunk. Csapóink és szürszabóink e korban javarészt magyar nevűek. 1855-ben 35 mester, két segéd és egy tanonc dolgozott Székesfehérváron a csapó mesterségben. A szürszabómesterek 1855-ben 21-en voltak. A csapó által készített szűrposztókból a szürszabók varrták a szűröket, dolmányokat. Mindkét mesterségről csak igen kevés céhemlék maradt ránk. Ezek közül a legkorábbi egy 1702-ben keletkezett magyar nyelvű céhlevél, amit a fehérvári csapómesterek felszabadított legényüknek adtak ki. Az István Király Múzeum őrzi a székesfehérvári csapók zöldmázas céhkorsóját, amely 1794-ben, Pafkó János főcéhmester idejében készült. Ugyanitt található a szürszabó céh magyar feliratú pecsételője és zászlója is, mindkettő 1848-ból.

A kormányzat 1803-ban eltiltotta a székesfehérvári csapókat készítményeik fehér földdel való festésétől. Ez a tiltás a hatóságoknak az egyszerű nép cifra öltözködését gátló rendelkezéseit kívánta érvényre juttatni. Ugyanezt a célt szolgálta a Tekintetes Karok és Rendek 1824. évi rendelete, amely a szürszabóknak megtiltotta „a cifra vagy szegett szűröknek az országos vásárokon leendő árusítását”. A székesfe-

hérvári szűrszabók Fejér vármegyéhez 1837-ben ezzel kapcsolatban benyújtott kérvényükben ezt írták: „...megyebeli szűrszabók mindezeideig ollyasféle szűrőknek árulásával fel is hagyunk, hanem a tekintetes Tolna és Veszprém szomszéd vármegyebeli szűrszabók, az rendelet ellenére is a cifra vagy szegett szűrőiket a megyénkben tartandó országos és búcsú vásárokon újonnan árulták és árulják. Azért könyörgünk a Tekintetes Rende és Karok kegyes színe előtt, méltóztassanak hathatós és kegyes köz- benjárásaikkal a nevezett szomszéd vármegyéket hivatalosan és barátságosan megkérni, hogy a megyéjükben lakozó szűrszabók is az efféle szűrők árulásától az megyénkben esendő vásárokon letiltassanak, mert ha az azoknak továbbá is megengedtetik, mi, megyebeli szűrszabók, mint az élelmünk megszerzésére, mint az reánk kivetett adó megfizetésére elégtelenek és tehetetlenek leszünk.”

A szomszédos várpalotai csapócéh az 1848-as szabadságharc „Álladalmi Fölszerelési Ruhabizottmány”-ának megrendelésére 20 000 rőf halinaposztót készített, amit a székesfehérvári szűrszabók katonai mundérnak dolgoztak fel. Munkadíjukat még a kiegyezés után is eredménytelenül kérték az államtól.

A céhrendszer megszűnése után, a múlt század utolsó harmadában a fehervári szűrszabók a kalaposokkal közös ipartársulatan dolgoztak. Mivel a szűr divatja a 20. század elején elmúlóban volt, 1930-ban Székesfehérváron már egyetlen szűrszabót sem tartottak számon. A mezőföldi juhászok ugyan még az 1950-es években is használták a szűrűt, de azt akkor már az alföldi vásárokon vagy a helyi vásárookra érkező alföldi szűrszabóktól szerezték be.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A TAKÁCSMESTERSÉG HAGYOMÁNYAI FEJÉR MEGYÉBEN

Dunántúl nagy részén, így Fejér megyében is a kendertermesztés és a fonás az asszonyok feladata volt. Az asszonyok, lányok által készített fonalból a vásznat iparosemberek, a takácsok szőtték. Fejér megyében még századunk elején is ott dolgozott sok takács, ahol a 18-19. század folyamán takácscéh működött. Székesfehérvár takácscéhéhez 1715-ben 5 mester tartozott. Magyar nyelvű szabadalomlevelüket 1726-ban a pozsonyi takácscéhtől vették át. Fejér megyében még Csákváron, Lovasberényben, Bicskén, Válon, Érden, Dunapentelén, Lajoskomáromban és Bakonycsernyén alakult takácscéh. E céhekbe tömörültek a környékbeli falvak takácsmesterei is. A híres zámolyi takácsok fiókcéhe a 19. században a csákvári főcéhhez tartozott. Rajtuk kívül a csákvári takácscéhben találjuk a gánti, vértessboglári, vértessacsi és a magyaralmási mestereket is. A csákvári takácscéh számadáskönyve szerint 1843-ban Zámolyon 24, Csákváron 22, Vértessbogláron 10, Gánton 9, Vértesskozmán 5, Magyaralmáson 1 takácsmester dolgozott.

Azokból a falvakból, ahol nem éltek takácsok, kénytelenek voltak a szőnivalót a legközelebbi takácsközpontba: Zámolyra, Lovasberénybe, Tabajdra vagy Polgárdiba vinni. A zámolyi mesterekhez Sárkeresztesről, Mohárról, Fehérvárcsurgóról, Magyaralmásról, Csákberényből, Csákvárról, Sukoróról, Velencéről, Nadapról, Pázmándról, Verebről, Seregélyesről hordták a szőni való fonalat.

Takácsaink az abroszokat, törülközőket, párnahuzatokat piros csíkokkal, a zámolyi takácsok kifejezése szerint „forgatásos hímmel” díszítették. A csík a kendervászon alapanyagba piros pamutfonallal beleszótt minta. Fehércifrát, zámolyiasan „sávolyos mintákat” is szóttek. A sávolyos mintát a kendervászon alapanyagba fehér pamutfonallal szótták. Kendendervászonon kívül pamutból és kenderből *kevert vásznak*at, *tiszta pamut* valamint *tiszta lenvásznat* is szóttek. A leány hozományának finomabb darabjai, a karácsonyi abrosz, a dísz-törülköző századunkban már főként pamutosvászonból készült.

A férjhez menő leány hozományának jelentős részét még a század első felében is a takáccsal szövették meg. Takács Mária tabajdi leány 1913-ban ment férjhez. Hozományából a takács készített: 24 törülközőt, 12 lepedőt, 24 konyharuhát. A darabszámokon a régi *tucat* mértékegység hatását látjuk. Mezőkomáromban a leány hozományát készítő takácsnak a lakodalomkor áldomás: egy *pintesüveg* bor és egy *kulcsoskalács* járt.

A céhrendszer idején a mesterré válás egyik feltétele a remekmunka, egy különösen bonyolult, magas fokú szakmai tudást igénylő munkadarab elkészítése volt. 1978-ban Lajoskomáromban egy takács remekmunkára bukkantam, amely a székesfehérvári István Király Múzeumba került. A kendervászon törülközőbe piros pamutfonallal hat csíkot szótt a remeklő takács. A harmadik csíkba a következő felirat került: „BOLHÁS, DÉG ÉS L.KOMÁROMI BÖTSÜLETES TAKÁCS CÉH REMEKJE K. 1851”. A negyedik csíkban kétfejű sas mintát látunk. Utóbbi motívum gyakran feltűnik céhemlékeinken, mivel a legtöbb magyarországi céh Habsburg királyainktól nyerte szabadalomlevelét.

A takácsoknak mintakönyvük volt, amibe a bonyolultabb minták rajzait gyűjtötték. Az István Király Múzeumban őrizzük Listár Ferenc polgárdi takácsmesternek a múlt század közepéről fennmaradt mintakönyvét. Listár Ferenc mintakönyvében a rajzokon kívül egy rövid kéziratos bejegyzést is találunk, amely az inasok felszabadításához kapcsolódó szokás előfordulását bizonyítja. A takácsinasok felszabadításához kapcsolódó népszokás-szerű cselekményt, a borral keresztelést, az ácseszéri takácslegény, Tácsics Mihály is említi *Életpályám* című könyvében. Listár Ferenc feljegyzéséből részletesebben megismerjük a takácsinasok felszabadításának lefolyását. A szabaduló inas a takácslegények közül hármat keresztapának kért fel. Számukra egy-egy pint keresztelő bort vitt az atyamester házához, amit közösen elfogyasztottak. A keresztapák ezután felkoszorúzták a szabaduló inast, és olyan szabadnak mondták, mint ők maguk. A céh számára 8 krajcár legény igazságot, ugyanennyi koszorú váltságot, 1 krajcár írógarast és ugyanennyi székbért fizetett a szabaduló takácsinas.

LUKÁCS LÁSZLÓ

ÜVEGHUTÁK A BAKONYBAN

A nagymúltú céhes iparral rendelkező Veszprém megye területén a 18. századtól a 19. század végéig a Bakony keleti erdőségeiben nyolc üveghuta működött. A veszprémi püspökség városládi uradalmaiban Pille, Németbánya, Csehbánya; az

Esterházyak cseszneki uradalmában Lókút-Óbánya, Pénzeskút-Újbánya és Somhegy; a nagyvázsonyi Zichy-család uradalmában pedig a működését kétszer is újrakezdő Úrkútüveghutája.

A török hódoltság esztendei után a Bakony erdőségeinek hasznosítására egyik módként az üveggyártás kínálkozott. Egyik legrégebbi huta a Városlőd határában 1713-1762-ig működő *Pille* volt, osztrák területről beköltözött üvegfúvó munkásokkal. Első hutamestere Rubner János Péter, akit a mesterség folytatásában id. Gasteiger János Mihály, majd három fia követett. A huta munkásainak létszáma 8-15 fő között ingadozott. Fehér üveget és nagy mennyiségű kerek ablaküveget készítettek. A huta működésének megszűntével az üvegfúvók elvándoroltak.

1757-ben kezdték meg a fehér és zöld üvegek, a kerek ablaküvegek és a sokféle öblösüveg gyártását a *németbányai* (Deutsch-Hütten) üveghutában, Gasteiger János Mihály hutamester irányításával. Halála után fia, Fülöp vette át a huta vezetését. Tíz-tizenkét üvegfúvó munkásuk német volt, akik az üveggyártás 1781. évi megszűnése után a környező hutákban kerestek munkaalkalmat.

A hajdani pillei hutában dolgozó Adler Ferdinánd és emberei tevékenysége nyomán indult meg az üveggyártás *Csehbanján* 1760 körül. Itt három kemence működött, fehér, zöld és táblaüveget, valamint ablaküveget készítettek. Munkáslétszáma változóan 12-22 fő között mozgott. Mivel a fa közvetlen értékesítése jövedelmezőbbnek bizonyult a püspökség számára, ezért működésének az 1796. esztendő véget vetett.

1762-ben a csehországi Klyna Karián Károly létesítette az Esterházyak hozzájárulásával és támogatásával *Lókút-Óbánya* üveghutáját, amelynek hutamestere hamarosan Gleiszner Antal, majd Károly lett. A kezdetben 10-12 munkást foglalkoztató huta működésének utolsó évtizedében 1780-1790 között 18-20 munkással dolgoztatva gyártotta a fehér és zöld üveget, valamint az öblösüveget.

1791-1816 között működött 18-20 munkással *Pénzeskút-Újhuta* Gleiszner Károly, majd József irányításával. Utolsó hutamesterének, Vernhardt Józsefnek halála után végrendelete értelmében a huta felszerelését a pápai Neumann Ábrahámnak adták el, aki ezzel egy új huta felállítását, működtetését kezdte meg.

Ifjú Gasteiger János Mihály, majd Pfantzelt Antal hutamesterek irányításával dolgozott 12-23 fő között változó munkásgárdával 1781-1824 között az *úrkúti* üveghuta. Különféle, nagyszámú öblösüveget, csiszolt üvegeket és táblaüveget gyártottak. Speciális munkatevékenységet végző munkásaik mellett éves konvencióval kézműves mestereket is alkalmaztak: bognárt, kőművest, szíjgyártót.

Legtovább működő huta a *somhegyi* volt. 1815-1859 között a Neumann család irányításával 12-24 munkás gyártotta a fehér, zöld, kék öblösüvegeket és a táblaüveget.

Valamennyi hutában az öblös és az ablaküvegeken kívül ivópoharakat, borospoharakat, 1-2 iccés finom palackokat, butellákat, hatszögletű poharakat és gyógyszeres üvegeket is készítettek. Utóbbiak kivételével valamennyit a paraszti, kisenemesi és polgári lakosság vásárolta.

Az üveggyártásból eredő haszonnál egy idő után a nagymértékű erdőpusztítások miatt nagyobb volt a kár. A hutákat bérbeadó földesurak az üveggyártást kénytelenek voltak megszüntetni, a hutákat fölszámolni. Ezt a folyamatot a tőke-, valamint a felvevő piac hiánya csak elősegítette.

LACKOVITS EMŐKE

A SOMHEGYI ÜVEG

A Bakony erdeiben a 18-19. században működő nyolc üveghuta közül legnagyobb hírnévre az Esterházyak cseszneki uradalmában az 1815-1859 között üvegeket gyártó *Somhegy* hutája tett szert. Az öblösüvegeken és ablaküvegeken kívül különféle poharakat és palackokat gyártottak. Mindkét üvegholmi jellegzetes, egyéni színezetű, jól felismerhető tárgy. A fehér üvegek mellett a kékes és zöldes színárnyalatú készítmények is általánosak, elterjedtek és kedveltek voltak.

A palackok általában kékes-zöldes árnyalatúak, átlátszók. Hosszú nyakukon gyakori az élénk, kék színű üvegyűrű, de előfordul a kobaltkék üvegdugó is. Oldalukat többnyire maratásos eljárással díszítették. Legtöbbször felirat és évszám is található, hisz az esetek többségében megrendelésre készültek. A megrendelők nagyrésze Szentgál református kisnemesei közül került ki, akik napjainkig kegyelettel őrzik e palackokat, butellákat. Legszebb darabjaikat Vajkai Aurél is megörököltette *Szentgál* (Budapest, 1958) című monográfiájában, de jónéhányat őriz a veszprémi Bakonyi Múzeum néprajzi gyűjteménye, vagy a hajdani megrendelők leszármazottai. Előfordulnak ezeken kívül még magángyűjtőknél is.

Díszítményeik empir stílusúak, de egyszerű, népies formában jelentkezők. Mindenütt megtalálható a stilizált virág, a virágcsokor és a levél. Ezek a virágok, csokrok, gyakorta a szűrűszemek virágaira és a széktámlák faberakásaira emlékeztetnek. Fő motívumuk azonban figurális, a szentgáli kisnemesi megrendelő ízlését kiszolgáló. Gyakori a palack hasára köszörült ugró szarvas, amely rendkívül kedvelt volt, ezt látták a falu címerében is, emlékeztetve a kiváltságosokat a vadászatért kapott nemességre. Mellette megjelent a puskáját felemelő, szarvasra célzó vadász, vagy a nagyszarvú magyar ökrökkel szántó nemes és a pipázgató nemzeti úr is. Ezek a férfiak zsinóros, prémes dolmányt, szűk nadrágot, csizmát és széles karimájú kalapot viselnek, amely megegyezik vidékünk múlt századi nemesi viseletével.

Az ábrázolásokban szembetűnőek a finom megoldások, például az ugró szarvas karcsúsága, mellette azonban durva, elnagyolt hibák is megfigyelhetők, így az alakok aránytalansága.

A legtöbb darabra az évszámot és a megrendelő nevét vagy nevének kezdőbetűit is ráköszörülték. Ilyen, neveket rejtő palackok például: P.J. Vivat 1838. Éljen Ns Cs.F.1843. Vivat Éljen Ns Rák János 1841. P.J. Vivat 1836. A Barátság T.J. vivat 1831. Éljen Ns G.K. 1843. Éljen Cs. M. 1844. Éljen F. J. 1843. Vivat 1856. A kezdőbetűk leggyakrabban feloldhatók, s velük falutörténeti adatok tárulhatnak fel. Ismert, hogy 1844-ben a szarvasra vadászó nemes úr alakjával díszített somhegyi palack nemes Csapó Mihály vadászbíró számára készült.

Általában lapos, ritkábban hengeres formájú, hutában előállított palackokba készültek a türelemüvegek is.

A legmaradandóbb termékeket gyártó somhegyi huta romjai Zirc és Bakonybél között ma is láthatók.

LACKOVITS EMÓKE

HARAJI KÁDÁROK 1900-1945 KÖZÖTT

Haraj a hajdani Háromszéken, a mai Kovászna megyében, Kézdivásárhelytől 10 km-nyire délkeletre, a temploma falán Szent László legendájának középkori ábrázolását őrző Gelence szomszédságában húzódik meg. Az 1970-es években még 400 lakost számlált. Lakosai között nagy számban voltak mesteremberek, akik egyöntetűen kádármesterséget folytattak. Ma mindössze két kádár található már csak a faluban, mindkettő öreg ember. A hajdani céhes iparosoktól ezek a kádárok sokban különböztek. Itt Harajban ugyanis ellesték egymástól a mesterség fogásait, a tevékenység apáról fiúra szállt. Az ifjú apja mellett sajátította el az ipart, s folytatta önállóan örökébe lépve. A mesterség megtanulásának ez a módja az 1940-es évekig tartott.

Fő készítményeik fejlődésük, sóstejnek való faedények és különféle csebrek voltak. Áruikat rendszeresen a kézdivásárhelyi és a kovásznai piacon árusították. Ezek azonban kisebb üzletek voltak csak. Az igazi, nagy eladási lehetőség a három napos bukaresti vásár volt minden esztendőben. Erre az alkalomra nagyon készültek a falu mesterei. Annyi faedényt tartalékoztak, hogy egy úgynevezett kóberes szekér megteljen vele. A megrakott szekérrel a vásár kezdete előtt 3-4 nappal el kellett indulniok, hogy időben megérkezzenek. Tíz napot vett igénybe az út oda-vissza. Ha valaki egyedül ment, meglehetősen fárasztó volt, ugyanis csak akkor pihenhetett, amikor 3 óránként enni adott a lovaknak. Mindössze annyi pihenőidő volt, amíg a lovak ettek. Azonban ha ketten vagy többen indultak egyszerre útnak, akkor felváltva hajtottak és aludtak. Amíg az egyik hajtott, addig a vele menő társa, vagy a többiek, szunyókáltak. Így váltották egymást mindaddig, amíg Bukarestbe érkeztek.

A bukaresti vásáron nagyon keresettek voltak a haraji kádárok készítményei. A román vásárlóközönség fenyőfából készült termékeiket előnyben részesítette.

A harajiak eladva a faedényeket, maguk is bevásároltak. Megvették mindazokat, amelyek otthon a háztartásban szükségesek voltak: fűszert, gyümölcsfélét, zöldséget. Ezek a zordabb éghajlatú Háromszéken keresett cikkek voltak, a meleg, déli román vidékeken pedig gazdagon teremtek.

1940-ben szegedi kereskedők mentek Harajba, ahol hordót rendeltek a mesterektől. Ez a megrendelés komoly gondot okozott, ugyanis a haraji kádárok nem tudtak hordót készíteni, erre eddig nem volt kereslet. A megrendelőket azonban nem utasították vissza. Egy-két mester közülük szász kádárokat keresett fel, akikről megtanulták a hordókészítést, majd hazamenve fokozatosan a többiek is ellesték tőlük.

1940-1944 között rendeletet hoztak, hogy Kézdivásárhelyen, Kovásznán csak olyan mesterek árulhatnak, akik iparendeléssel rendelkeznek. 1920-tól 1940-ig soha senki ezt az okmányt nem kérte, a mestereknek nem volt rá szüksége. Az iparosoknak a kovásznai Ipartestületnél kellett mestervizsgára jelentkezni. A vizsgadíj 2 pengő volt. A vizsga idejéig ideiglenes árusítási engedélyt kaptak. Eleinte senki nem vette komolyan a mestervizsga-kötelezettséget. Egy idő után, mivel nem vizsgáztak le, bevonták tőlük az ideiglenes árusítási engedélyt. Titokban ugyan különböző mellékutcákban továbbra is árultak, de ezt nem tekintették végleges megoldásnak. A vizsgára újból jelentkezők Budapestről kaptak tankönyvet, amely elsősorban az iparosokra és az iparúzésre vonatkozó jogszabályokat tartalmazta. Vizsga előtt Kézdivásárhelyen egy napos felkészítőt is tartottak, a haraji mestereknek ugyanis itt kellett vizsgáznuk. A vizsgáztatók Sepsiszentgyörgyről érkeztek. Emberségüket elismeréssel emlegetik.

A sikeres vizsga után megkapott magyar címeres mesterlevél pedig féltve őrzött kincsük lett. A továbbiakban biztosított volt számukra a zavartalan vásárolás.

LACKOVITS EMŐKE

IV. ÉPÍTKEZÉS

TORNÁCOS HÁZAK A KÁLI-MEDENCÉBEN

A Bakony-Balaton vidéki lakóház külső megjelenését döntő mértékben meghatározó, épületszerkezeti szempontból figyelemre méltó, a különböző történeti stílusok hatását tükröző tornácok már századunk első évtizedeiben felkeltették a magyar néprajzkutatók és építészek érdeklődését. Kutatásaik, megfigyeléseik nyomán hangsúlyozták, hogy a tornác elsősorban gyakorlati célt szolgál, de esztétikai értékeiről sem feledkeztek meg. Az íves, oszlopos tornáccal kapcsolatban a barokk stílus hatását emelték ki, valamint azt, hogy ezzel a formai-szerkezeti megoldással a paraszti életformában élő kismemesi építtető a maga sajátos rétegtudatát fejezte ki.

A Káli-medencében a tornác elnevezése: *gádor, gang*. Gyakorlati célja a konyha és a szoba közötti közlekedés biztosítása félig zárt térben. E terület a kémény nélküli füstökonyhás házak vidéke. A füstökonyhából a kemence, a tűzhely, a katlan és a szobai cserépkályhák füstje részben a konyha deszka födémebe vágott füstlyukon keresztül húzódott fel a padlásra, részben a konyhaajtón távozott. A sohasem füstmentes, kormos mennyezetű füstökonyha és a szobák között nem volt közvetlen összeköttetés. A szobaajtók nem a konyhából, hanem a tornácról nyíltak. Mivel a szabadkéményes épületek között is akadtak olyanok, ahol a konyha és a szoba ajtaja külön-külön a tornácról nyílt, ezért a tornácra nemcsak a füstökonyhás, hanem a szabadkéményes házak esetében is szükség volt.

A külső megjelenés szempontjából a leghatásosabbak a barokk stílus befolyását tükröző árkádos tornácok. Ezek elsősorban a kismemesi, honorációr réteg lakóházaiban, egyházi vagy uradalmi eredetű, főként szabad kéményes épületeken jelentek meg a 19. század első harmadában. A legtöbb árkádos tornácot Balatonhenyén és Kővágóörsön találjuk. Balatonhenyéből ismerjük a tornác egyik korai említését, Márton Gábor köveskáli református lelkész 1816-ban kiadott méhészeti könyvében azt írta, hogy „Balaton Henyébenn az Oskola Mester a' Méheit a' tornáztban tartja...” Az árkádos tornác két formája található meg a Káli-medencében: az *oszlopos tornác kosárfíves árkádsorral* és a *pillér nélküli tornác kosárfíves árkádsorral*. Az árkádsor és az ívek alatti mellvéd anyaga kő, a tornácfödém leggyakrabban kő vagy téglá dongaboltozat.

Kosárfíves árkádsorral épült oszlopos tornácú a balatonhenyei Balogh-kúria, amely Balogh Dezső jómódú kismemes tulajdona volt. Eredetileg hat ívből álló árkádsorából az elsőt teljesen, a másodikat félig befalazták. Az ugyancsak kismemesi eredetű balatonhenyei Ágoston-ház és a Kenessey-ház oszlopos tornácának árkádsorát három ív alkotja. A Kenessey-házat Darnay Mózes módos nemesember építtette 1844-ben. Három ív alkotja az árkádsort Szentbékállán a Neuperger-ház oszlopos torná-

cán. A hagyomány szerint ezt a házat az Esterházy-uradalom ispánja építtette 1837-ben.

Balatonhenyén a Körössényi-házhoz kosárférfi íves árkádsorú, pillér nélküli mellvédéses tornác tartozik. Árkádsora hat ívből áll. A házat Cseh Sándor református lelkész építtette a múlt század közepén. Négy ívből áll az árkádsor a kővágóörsi Boross- és Ács-házon. Három ív alkotja az árkádsort Köveskálán a Pálffy-házon. Két ívet találunk az 1821-ben épült kővágóörsi Kernács-kúria tornácán, az egyiket durván befalazták. Végül egyetlen kosárférfi álló, csak a konyha szélességében futó, rövid lopott tornácot találunk a kővágóörsi Barla-házon és Egyed Lajosné házában. Előbbi Barla Mihály kővágóörsi evangélikus pap építtette 1824-ben.

Az árkádos tornácú házak külső megjelenésében jelentős változást, romlást okozott a 19. század végétől kezdve a teljes árkádsor vagy egyes íveinek befalazása. Az árkádos tornácú házak számának megcsappanása oda vezetett, hogy a Káli-medence kezdte elveszíteni korábbi népi építészeti arculatát. Az utóbbi évtizedben sok városi ember vásárolt a Káli-medencében elhagyott, üresen álló régi házat, köztük egykori tornácos házakat is. Az új tulajdonosok mintaszerűen helyreállították, nyaralóként használják ezeket a házakat. Hozzájárultak a Káli-medence eredeti népi építészeti arculatának visszaállításához, értékeinek megőrzéséhez.

LUKÁCS LÁSZLÓ

NÉPI MŰEMLÉKEK MAGYARPOLÁNYBAN

Magyarpolány, amelynek német lakóit 1752-ben többségükben Sziléziából és Felső-Ausztriából telepítették be, azon falvak közé tartozik, ahol műemléképületekkel egy egész utcasort őriztek meg.

A község településszerkezete keresztutcás, mégpedig Nyugat-Kelet és Észak-Dél irányban húzódó utcákkal.

A német falvak építkezéséről a 18. század óta ismeretesek forrásadatok. Elismeréssel írtak róluk a 19. században is, például Hrabovszky Dávid, Rómer Flóris. A Bakony és a Balaton-felvidék közelmúltban elhunyt néprajzkutatója, Vajkai Aurél szerint a németek házai a magyarokéval megegyező típusúak, csak azoknak fejlődési fokozatait hamarabb érték el. A falvak – lévén szó telepített falukról – összképe szabályosabb és egységesebb, s ezt a képet mutatják lakóépületeik is. Azonban közelebbről megvizsgálva ezeket a lakóházakat, nagyon is változatosnak mondhatók. Viszont telekelrendezésük egyöntetű, az épületegyüttesek végében, azokra merőlegesen emelt, nagyméretű pajtákkal, amelyek erődítményszerűen veszik körül az egész falut.

Már a 18. századtól köépítkezéssel találkozunk, amely a 19. századra általánosnak mondható az egész térségben. Magyarpolány védett népi építészeti emlékei 19. és 20. századiak.

A területen a 18. században általánossá vált a füstmentes szoba, a kályhás-kemencés lakóház, ahol a konyha az esetek többségében még füstös volt. Ide és a lakótér valamennyi helyiségébe külön bejáraton lehetett bejutni. A konyha viszonylag sokáig füstökonyha is maradt, mivel a szoba füsttelenítését megoldották. A polányi

házak szabadkéményes füstelvezetésű konyhával rendelkeztek, lakóterületüket egyetlen bejáraton lehetett megközelíteni.

E lakóházak díszé az udvari homlokzat teljes hosszában elhelyezkedő oszlopos-íves tornác, amelyek többsége az utca felé is egyetlen ívvel nyitott. Udvari részen a tornácívek alsó harmadában falazott mellvéd látható. A tornácok általában boltítottak, bár akad egy-egy deszkafödémes is. Valamennyi hengeres, törpeoszlopos és kivétel nélkül fehérre meszelt az utcai homlokzattal együtt. A tornácok szinte funkció nélküliek voltak, esetenként átmenetileg tárolóhelyként használták őket. Innen nyílik a konyha bejárata.

A szabad kéményes konyha két részre osztható. Az ajtón belépve egy kisméretű előtérbe jutunk. A konyha nagyobb méretű hátsó részében, középtájon helyezkedik el a hasáb alakú kemence. Sok helyen mellette a kisebb méretű kalácssütő kemence található, majd a katlan és a szobai kályha tüzelőnyílása. Van, ahol a konyha előtérét fallal választották el a kemencés résztől. Több helyen azonban zárt kéményessé alakították át ezeket a házakat.

A szabad kéményes konyhákban a főzés a kemence tetején történt, kisebb ételmennyiség esetén a padkán. Ezeket a nagyméretű, kőből, téglából rakott hasábkemencéket megelőzték a vesszőből font, sárral tapasztott kemencék, amelyek csonkagúla alakúak voltak. Az emlékezet szerint ilyen kemence egykor Magyarpolányban is létezett.

E lakóházak két, de leggyakrabban három osztatúak, azonban előfordul az ennél nagyobb, a négy osztatú is. Elrendezésük: a konyhából nyílt egy szoba és egy kamra, vagy egy-egy szoba, majd kamra. Gyakori volt a belső osztódással – elfalazással – kialakított helyiség, a lakótér alapterületének megváltoztatása nélkül.

A szobai tüzelőberendezést a kívülfűtős szemeskályha, cserépkályha képezte.

Amikor a konyhákat zárt füstelvezetésűvé, azaz melegkonyhává alakították át, akkor ez a konyha átvette a lakószoba szerepét, lakókonyhává átalakulva. Ott, ahol ez a változtatás nem következett be – s erre Magyarpolányból is van példa – a szobában rakott sparherd, takaréktűzhely képezte a tüzelőberendezést, amelyen főztek is. A füstöt kályhacsövön keresztül a szabad kéménybe vezették. Itt a lakószoba a szoba és a konyha funkcióit egyszerre látta el, ezekben az épületekben a konyha korszerűsítésével nem siettek.

Napjainkban, mivel védett épületegyüttesről van szó, ezeket a házakat olymódon alakították át, hogy külső formájukat meghagyva, a lakóteret belső osztással, de változatlan alapterület mellett megnövelték, bennük komfortos, kényelmes lakásokat kialakítva.

Feltétlenül említést érdemlőek a közös telekre, általában egymás végébe épített lakóházak, a közös udvarok, a „Haussbruder”-ek, amelyeknek lakói eredetileg rokonságban álltak egymással, leggyakrabban testvérek voltak. Erre vonatkozóan valamennyi német faluból ismertek adatok. Később öröklés, elszármazás, a lakóépület eladása következtében ma már többnyire egymással semmiféle rokoni kapcsolatban nem álló családok birtokolják ezeket a házakat.

A korábbi nádfedést Magyarpolányban is a cserépfedés váltotta fel. Az épületek utcai homlokzatán egy, többnyire azonban két kisméretű ablak látható, s gyakran a tornác bejáratának íve. A háromszög alakú orommezőt a homlokzat alsó síkjától cserépből kiképzett vízvezető választja el sok esetben, amely megakadályozza az esővíznek az épület tövébe folyását. Az oromsúcson találjuk a téglát, az U vagy a kereszt

alakú padlásszellőzt. Alatta sok esetben feltüntették az építő illetve építtető nevének kezdőbetűit és az építés évszámát. Előfordul itt vakolatdísz is. Többnyire stilizált rozettát, egy-többől kinövő virágbokrot megjelenítő. Az orommező felső, külső oldalának lezárására lépcsőzetesen kirakott téglasor, a macskajárda vagy macskalépcső szolgál.

A hagyományörző német lakosság nemcsak építészetében, hanem lakáskultúrájában is egyike volt a hagyományos bútortípusokat és elrendezési módot legtovább megőrzőknek. A puhafából készült, festett bútorok mellett a keményfa, intarziás díszítésű bútortípus is megtalálható volt náluk, utóbbi díszítmény elsősorban a sarokpadokon.

Magyarpolányról szólva nem hagyható említés nélkül a község egyedülálló kálváriája a templom északi szomszédságában emelkedő Kálváriadombon. Ide 153 lépcső vezet fel, a pihenőknél öt stáció látható. A stációk közel életnagyságú, festett, faragott faszobrokat őriznek, a fájdalmas Szentoltvasó öt titkát, azaz Jézus kinszenvedéseit ábrázolják. 1770 körül készült, a német Listner testvérek alkotása. A domb csúcsán kápolna áll, déli oldalán a Szent Sírral. Minden bizonnyal ez lehetett a hatodik stáció.

A község 36 műemlék lakóháza, kálváriája, 1763-ban épült későbarokk plebániaépület és barokk temploma olyan műemlékegyüttes, amelyet 1990-ben méltán nyilvánítottak a nemzeti örökség részévé.

LACKOVITS EMÓKE

ELŐKAMRÁS HÁZAK A DUNÁNTÚLON

A Káli-medencében, Kékkúton a Fő utca 55. számú népi műemlék épület *előkamrás ház*. Utcai homlokzata elé, fél szélességben egy 3x2 méteres alapterületű kamrát építettek, amelynek ajtaja a tornácra nyílik, és a szoba utcai ablakán keresztül jól szemmel tartható. Az előkamra valószínűleg utólag épült a házhoz: ezt a hátsó homlokzaton, az előkamra és a szoba falának találkozásánál jelentkező mintegy 40 cm-es kiugratás is jelzi.

Néprajzi irodalmunkban a ház utcai homlokzatán helyet foglaló, de ennek csak fél szélességét kitevő előkamrákra elsőként Vajkai Aurél hívta fel a figyelmet 1940-ben. Vajkai Aurél a Pápa környéki füstöskonyhás házakból, Csögléről, Peretakácsiból, Lovászpatonáról mutatta be az előkamrákat. Halvány emlékekkel Bakonytamási-ban is találkozott. A lovászpatonai előkamrás ház valószínűleg 1683-ban, a peretakácsi 1779-ben épült. Vajkai Aurél még Zalaszántándráson és a somogyi Tapsonyban derítette fel az előkamrás házakat. Szokatlan elhelyezésükre nem talált magyarázatot. Keletkezésükkel, használatukkal kapcsolatban Balassa M. Iván azt vetette fel, hogy talán a házhoz beszállásolt katonák számára épültek. Elhelyezésükben biztonsági megfontolások játszhattak közre, mert az előkamrát a szobából, de az utcáról is jobban szemmel tarthatták, mint a konyha mögötti kamrát. Biztonsági okokkal magyarázható az előkamrák gyakori ablak nélkülsége is.

Vas megyében a múlt század végén Herman Ottó Sorkikápolnán és Dömötöri-ben fedezte fel az előkamrás házakat. Közülük a sorkikápolnai 1819-ben épült.

Szokatlan, hogy mindkettőnek ablaka is van, ráadásul a dömötöri ház előkamrája a szobából nyílik. Egy őriszentpéteri hagyatéki leltárban olvashatjuk 1783-ból: „Az utca felül való kis kamara, szoba, konyha és a mellette lévő kamara az özvegynek, Horváth Judit Asszonynak lakó helül hagyattott.” Ez is valószínűleg előkamrás ház lehetett.

Göcsejben, Bocsföldén a Béla utca 102., valamint Gellénházán a Kossuth utca 124. számú ház utcai homlokfala elé fél szélességben épült előkamra a ház egyetlen éléskamrája. Kustánszegen a Kossuth utca 49., Pálfiszegen a Fő utca 34. és Nagylengyelen a 10. számú házban az utcai előkamrán kívül a konyha után következő nagykamra is megtalálható. Kustánszegen az előkamrát *pálinkáskamrának* használták. Bíró Friderika *Göcsej* című könyvében egy kustánszegi előkamrás ház 1940-ben készült fényképét láthatjuk.

Somogyból Tapsonyon kívül még Balatonszentgyörgyről és Marcaliból ismerjük az előkamrás házat. Balatonszentgyörgyön a szabadtéri néprajzi múzeumnak berendezett Csillagvár utca 68. számú előkamrás ház 1836-ban épült. Marcaliban az előkamrát lakóhelyiségként használták.

Közép- és Nyugat-Dunántúlon több, különböző szerepkörű, ennek megfelelően más elhelyezkedésű és méretű kamrát használtak. A hátsó nagykamrában főként gabonát, vetőmagot, különféle mezőgazdasági eszközöket, kéziszerszámokat tartottak. A kisebb előkamrát elsősorban éléskamrának használták, néhol hálóhelyül, esetenként katonák beszállásolására is szolgálhatott.

LUKÁCS LÁSZLÓ

KOROMBÍRÓ ÉS TÁRSAI

A füstöskonyhás házvidék: Fejér megye nyugati fele, Veszprém, Somogy, Vas, Zala megyék népi társadalmának egy napjainkra már elfelejtett alakja, a kémény nélküli füstöskonyhás házak tűzbiztonságát ellenőrző korombíró volt. Köveskálón Hegyi Ferencné Bozót utcai háza ma is füstöskonyhás. Konyhájában a kocka alakú kenyérsütő kemencét, felette a mennyezetbe vágott füstlyukat jól tanulmányozhattam. Az első világháború előtti időszakban még a jómódú nemesi családok házai között is akadt füstöskonyhás épület. Ilyen volt a Fő utcán Győrffy Kálmán háza is, ahol a füstöskonyhához zöld szemeskályhás első- és sárga szemeskályhával fűtött hátsó szoba kapcsolódott.

A kémény nélküli füstöskonyhás házak nagy számával magyarázhatjuk, hogy a község tisztségviselői között még századunk elején is ott találjuk a korombírót. Tűzvédelmi feladatainak ellátása során a korombíró bizonyos időközönként végigjárta a füstöskonyhás házakat. A tűzhelyek jó karbantartására, tisztaságára ügyelt. Elfogadott norma szerint a tűzhelyeket és a konyhát évente két-három alkalommal kellett meszelni. A kemencék belső tapasztását kicsi öregasszonyok végezték a kemencébe bújva. Ellenőrizte a korombíró a padlás tisztaságát is. A füstlyukon keresztül a padlásra tóduló füst, korom a zsúp vagy a nád héjazaton, a tetőszerkezeten vagy a padlás tapasztott földjén rakódott le, fokozott tűzveszélyt okozva. Ezért a padláson összegyűlt kormot a ház tulajdonosának időnként le kellett takarítani.

Ha az ellenőrzés során a korombíró nem találta rendben a házat vagy a tüzelő-

berendezést, akkor zálogot kért. Rendszerint a konyhában található tárgyak, edények közül vitt el valamit zálogba. Jelezve ezzel azt is, hogy a füstöskönyha tisztaságáért, tüzelőberendezésének épségéért elsősorban a gazdaasszony a felelős. A zálogba vett tárgyat az észlelt rendellenesség kijavítása után kapták vissza. Ha egy bizonyos ideig nem váltották ki a tárgyat, akkor azt a község áruba bocsáthatta.

A köveskáli református egyház irattárában egy 18. század végi borbírói számadásra bukkantunk. Ebben két alkalommal is feljegyezték a korombíróknak adott 2, illetve 3 icce bort. A korombíró tisztsége Köveskálón a kéményes házak túlnyomó többségbe kerülésével az első világháború után szűnt meg.

A mezővárosi, községi igazgatás korombíróhoz hasonló rangú tisztségviselője, a borbíró a helyben termett vagy vidéken vásárolt bor kimérését ellenőrizte. Borbírói számadással, jegyzőkönyvvel számolt el a községek jelentős jövedelmi forrását képező borról. Az említett köveskáli borbírói számadásban ilyen bejegyzéseket találunk: „Január 23-án, hogy az árvák dolgában szolgabíró úr itt volt, költ el 18 itze az tsaprul, január 24-én, hogy az mészároossal számot vetettek, és az kortsmárost fogadták, és az erdő inspektorok számot adtak költ el 13 itze, és ugyan ekkor szolgabíró úr itt létekor az teli hordóbul is költ 8 itze.” Számadást készített a borbíró a falu hegyvámként gyűjtött boráról, a nemesek, az egyház és az árvák boráról is. Gyakran számolt el zenészeknek adott, vagy vadászat alkalmával elfogyasztott bort. Az egyik bejegyzésből az előző évi borbíráknak adott borról értesülünk.

A községben lévő malmok a malombíró felügyelete alatt örültek. Köveskálón a Gyórrffy család 1760-ban a monoszlói hídtól délre malmot építtetett a patakra. A Gyórrffy-malom tulajdonosai évenként Szent György napkor közös vacsorára jöttek össze, ahol a malombíró beszámolt munkájáról. Beszámolóját a rendszeresen vezetett malombírák könyve alapján tartotta. A malombírónál jelentkeztek a malmot bérelni szándékozó molnárok. Ő ügyelt fel munkájukra is. 1866-ban Gyórrffy Antal malombíró megtiltotta a molnárnak, hogy a tulajdonos család tagjainak illetőségük terhére gabonát adjon ki előre. Ekkor a malom félévi jövedelméből a malombíró egy, a család tagjai két-két mérő gabonát kaptak.

LUKÁCS LÁSZLÓ

UDVARHÁZAK HÁROMSZÉKEN

A gazdaságok központjába emelt, sajátos építészeti csoportot alkotó épületeket *udvarházaknak*, más néven *kúriáknak* nevezzük. A kúriaépítészeten belül elkülönítjük a *népies udvarházakat*, amelyek legnagyobb létszámban azokon a területeken figyelhetők meg, ahol kisnemesek éltek. A magyar nyelvterületen ilyen kúriákban gazdag vidék Erdélyben a Székelyföldnek hajdani háromszéki területe – ma Kovászna megye. A jelenlegi megyehatárokon belüli terület 123 községből 65-ben találunk udvarházat, közöttük olyan falukkal, amelyekben több kúria is előfordul. Ilyen települések: Illyefalva, Sepsiszentkirály, Kézdiszentlélek, Dálnok, Réty, Zoltán, Zabolá, Csernáton, Uzon, Bikfalva. Utóbbi háromban 12, 14, ill. 13 udvarház található. Gyakoriak az egy-egy udvarházat megőrzött falvak is: így például Esztelnek, Haraj, Erdőfüle. Ezek a lakótelepi 50-60 négyzetméternyi átlagos nagyságú lakásokhoz viszo-

nyitottan nagy, a kastélyokhoz hasonlítva azonban kis alapterületű épületek a tulajdonos családjának, gyakorta egy-egy nagycsaládnak – egyenes és oldalági leszármazottaknak – voltak állandó lakhelyei.

Az udvarházak a telkeken úgy helyezkedtek el, hogy az épületet körülvevő udvarhoz még egy vagy kettő, többnyire sövénykerítéssel lezárt gazdasági udvar, valamint veteményes- és gyümölcsöskert, virágoskert és gyakran méhes csatlakozott. A telkeket az utca frontjától általában kétrészes, kötött, fedeles kapu választotta el, amely azonos a ma székykapunak nevezett kaputípussal. Ezeket többnyire dúsan faragott virágdíszítmények ékítik.

Külön érdekessége a kúriáknak a virágoskert, amelynek virágai nemcsak dísznövények, hanem elsősorban fűszer- és gyógynövények voltak. Sok közülük a hajdani reneszánsz kertekből került ide, s nem egy növényben az úrihímezések ékítményeinek egyikét-másikat véljük felfedezni.

Ezen udvarháznak velejárója a tornác, az *ámbitus*, ez a barokkos oromzatú, törpeoszlopos, mellvédes, árkádos, elől, vagy oldalt lépcsős építmény, a lakóépület hosszanti oldalának többnyire középtáján, nyugati tájolással. Ezeket a tornácokat gyakran a pince fölé építették, esetenként egészen tágas, nyitott helyiségek, ahová ki lehetett, s némelyikre ma is ki lehet ülni. Mögötte a zárt lakótér húzódik meg.

Az épületek teteje magas, úgynevezett, duplatetű, sarkain sokszor gömbbel, csillaggal vagy kis zászlóval. A házak fala kőből rakott vagy boronából összerótt, gyakran nem különbözve a népi építési gyakorlattól. Tetőfedésre többnyire fazsindelyt használtak, de akadt nádfedésű épület is.

A levéltári anyagban fellelhető leltárak, összeírások gazdag adatokat szolgáltatnak a 17-18. századi udvarház-építészetre, az udvarházak berendezésére, de egyúttal a népi építéstudomány színvonaláról is segítenek képet alkotni, hisz a mesterek többsége a falusi közösségekből került ki. Akkor, amikor ezeken az udvarházakon az európai nagy művészeti áramlatok stílusjegyei is megfigyelhetők – elsősorban a reneszánsz és a barokk – ugyanakkor a népi környezet hatása is elkülöníthető rajtuk – állapította meg B. Nagy Margit kolozsvári kutató.

A kúriák alaprajza egy nagy négyzethez hasonlítható. E négyzetben belül alakították ki a lakótér több-kevesebb helyiségét. A legősibb típus mindössze két helyiségből álló, azonban ez a változat elvétve bukkan csak elő, mint például Bikfalván, ahol Kónya Ádám találta meg. Általában három osztatúak, azaz három helyiségesek, leggyakrabban azonban négy helyiségből állók, azaz négy osztatúak. Utóbbiak a legelterjedtebbek a területen. Mellettük az öt, sőt a hat helyiséges udvarházak is megtalálhatók. Ha alaprajzukat vizsgáljuk, a helyiségek számától függetlenül, elrendezésükben rendkívüli változatosságot figyelhetünk meg. Gyakori a tornácból nyíló legnagyobb helyiség, az ebédlő, a többi szoba ebből közelíthető meg, míg a konyha az épület oldalszárnyában kapott helyet. Ez az elrendezés látható a csernátoni Damokos-kúriában, amely ma még helytörténeti-néprajzi kiállításnak ad otthont. Ez a beosztás a leggyakoribb más kúriákban is, például Erdőfűlén, Rétyen, Kézdiszentléken, Sepsiszentkirályon, Zabolán. Előfordul olyan típus, amikor a csak elől nyitott, kisebb szobának beillő tornác két oldaláról nyílik egy-egy helyiség, az összes többibe ezekből vezet csak átjárás. A kamra az esetek többségében a szobák között vagy a szobák mellett található, míg a konyha félreeső helyen. Előfordul, hogy a használatos konyha külön épületbe került, az udvar hátsó részére épített sütőház mellé vagy magába a sütőházba. Gyakori volt, hogy használat közben végeztek belső átalakítást az

udvarházon. Egy nagyobb szobából kettőt csináltak, vagy a szobából kamrát választottak le. Általánosnak mondható a három osztatú, azaz három helyiséges udvarházaknak belső osztódással hat helyiségessé alakítása. Ez esetben valamennyi helyiséget fallal két helyiséggé osztották, oldalszobákat, kamrákat kialakítva. Ismeretes olyan eset is, hogy a vendégszobának használt helyiség egy részéből nehéz függönnyel választották le a hálórészt. Az egyik felső-háromszéki kúriában egy szobát azért alakítottak át kamrává mert a múlt század elején a család egyik nőtagjának hosszú haja a lámpa melletti fésülködés közben meggyulladt, s mire segítségére lehettek volna, olyan súlyos égési sebeket kapott, hogy sérüléseibe belehalt.

Az udvarházak egy része a 17. században, többségük azonban a 18. és 19. században épült. Azóta általában ugyanazon nemzetség tagjai által lakottak, hacsak közben nem államosították, vagy le nem bontották őket, mint például a rendkívül szép Kispál-kúriát Uzonban. Az építetők leszármazottai lehetőség szerint őrzik a belső díszítményeket: a vakolatdíszeket és a mestergerendák munkás faragásait: a rozettákat, forgórózsákat. De őrzik a személyes, a család, a közösség, a vidék történelméről, művelődéséről valló tárgyakat, írásos dokumentumokat. Utóbbiak közül a család kapcsolataiba engednek bepillantani a gyászjelentés gyűjtemények több nemzedékre vonatkozó darabjai. A gazdálkodás és a mindennapi élet táruul fel a kézzel írott, sokszor száz esztendő felölélő gazdasági naplókban. Egy kézdíszentléki kúriában a múlt század második felében látogatási naplót vezettek, amelybe naponta valamennyi látogatójukat feljegyezték. Egy család baráti köre körvonalazható ennek alapján. Rendkívül jelentősek a megőrzött családi levelezések és a Bibliába avagy a naplóba feljegyzett családtörténeti adatok: a születések, házasságkötések és halálozások.

Az udvarházak berendezése az esetek többségében a korabeli hagyatéki leltárakból ismerhető meg, hacsak meg nem őrződött a régi berendezés egy része. A bútorok általában a falak mellett kaptak helyet, bár a legnagyobb helyiségben, az ebédlőben a 12-16 személynek is elegendő, megnagyobbítható asztal századunkra a szoba közepére került.

A bútorok között a 18-19. században padokat, ládákat, pohárszékeket, asztalt, ágyat, székeket találunk, amelyek között a padok és székek többfélék voltak, az asztal pedig többnyire nagyfiókos „ládás” asztal. Ezt a 19. század végén a 20. század elején sokhelyütt az esztergált díszű, szoba közepére helyezett „olaszlábas” asztal váltotta fel, a ládákat pedig kiszorította a szekrény és a fiókos komód. Mellettük megtalálható a polcos-fiókos almárium, de ott volt a tálas, a téka a fogas is. Díszítményként pedig a hímzések, szőttek, szőnyegek, függönyök, kárpitok, s a falakon a különféle képek. Mindezeket kiegészítették a tükrök, asztali edények, egyéb díszek.

Milyen is lehetett az élet a 18. század udvarházában? Erre vonatkozóan Apor Pétert idézhetjük, akinek faragott kőkeretes ajtajú udvarháza Altorján áll, ma községi tulajdonba vett épületként: „...Az kerék asztalnak híre sem vala, hanem négysegletű asztal vala az embereknek az eleinél; olyan volt, hogy mind alól, mind felyül kihúzhatták, amint az vendég jött; ha annyi vendég volt, hogy annál el nem fért, toldást tettek az asztalhoz. Az asztal az fal mellett állott, belőle az fal mellett bélelt padok voltanak, kül pedig karosszékek... Az óntángyér igen ritka volt, mindinkább fatángyérrel ettenek... Igen kedves muzsikájok volt az török-síp, egyszersmind az dob, akkor szép magyar nóták voltanak, s azokat fűtták, s annál ittak... Amely nótákat pedig az sípval fűttanak, ugyan indította az embereket mind az italtra, mind a vigasságra...”

LACKOVITS EMŐKE

V. JELES NAPI SZOKÁSOK, MULATSÁGOK

TÉLI NÉPSZOKÁSOK SZÉKESFEHÉRVÁRON

Téli népszokásaink 18. századi történetének egyik becses emlékét őrzi Székesfehérvár szabad királyi város tanácsának jegyzőkönyve. Székesfehérvár tanácsa 1770. december 7-én határozatot hozott a városban gyakorolt babonás szokások üldözésére, büntetésére. A határozat ezzel a szöveggel került a tanács jegyzőkönyvébe: „Mivel a' nemes magistratusnak nem kevés fájdalomra jelentetett, hogy ezen királyi városban lévő lakosok igaz keresztény római catholica hite ellen nem csak az körösztény hűvek fölöttébb való botránkozásokra hanem eönnön egy lelkek veszedelmével Szt. Lucza naptul fogva, karácsony és 3 királyok napjaigh külömb külömb féle babonaságokat elkövetni, úgy szintén Szent Miklós, Aprószentek és más e' féle napokon, avagy mustár magokat, azaz veszöbül font korbácsokat kezekben vévén sok kárhoztató gonoszságokban vakmerőképpen elmerülni szoktanak. Ahhoz képest az illetén vétkek sokassétás által méltán reánk szállható Isteni haragnak valamennyire ezen nemes várostul teendő eltávoztatására nézve, determináltatott.: Hogy valaki ennek utánna vagy efféle babonaságokat elkövetni, a' vagy Szent Miklós, Lucza és aprószentek napjain, estvéjén és éczakáján ruházattyukat változtatván járni, és így lélek kárhoztattyát czélzó gonoszságokat elkövetni merészelve az polgár ember férfiú a' vagy asszony legyen az, előbbször tizenhét foréntokra, ha pediglen zsellér férfiú, a' vagy asszonyi állatt légyen arestom mellett 32 pálcza, vagy korbács ütésekkkel, ha pediglen többször ezen magistratualis végzés ellen cselekedvén, aztot általhágni merészelnék nagyobb és súlyossabb büntetéssel okvetetlen büntetödni fognak.”

Eszerint Székesfehérváron a 18. század utolsó harmadában polgárok és zsellérek, férfiak és nők erősen gyakorolták a téli népszokásokat. Luca, Miklós napján elváltoztatták ruházatukat, maskarába öltözve, házról-házra járva alakoskodó népszokást űztek. Aprószentek napján fűzfavesszőből font korbáccsal korbácsolni jártak. Ezek a népszokások minden üldözés, tiltás ellenére a székesfehérvári Felsőváros és Palotaváros földműves lakosságánál egészen századunkig fennmaradtak.

Századunk elején még mindkét városrészben jártak Miklós nap reggelén a gyerekek Mikulást köszönteni. Nyolc-tíz év körüli fiúk párosával vagy hárman-négyen kenderkócból ragasztott bajusszal, szakállal, bekent arccal, láncot zörgetve járták az utcákat, házakat, ijesztgették a kisebb gyerekeket. Köszöntésükért néhol pár fillért kaptak, máshol elzavarták őket.

A Luca napi szokásokkal többek között a baromfitartás hasznát igyekeztek biztosítani. A századfordulón Luca nap reggelén még az ólban füstös bottal, piszkafával vagy söprűnyéllel meglucázták, megpiszkálták a tyúkokat. Közben ezt mondták: „Nekünk sokat tojzatok, a szomszédnak kotoljatok!” Akadtak, akik hasonló célból söprűvel cirógatták meg a tyúkokat.

Karácsony előtti hetekben a betlehemező csoportok, karácsonyeste vagy újévkor a köszöntő, adománygyűjtő pásztorok jártak házról-házra. Felsővárosban aprószentek napján a legények fűzfavesszőből font korbáccsal megkorbácsoltak mindenkit, de főleg az eladó sorban lévő lányokat. Közben ezt mondták:

Egészséges légy, keléses ne légy,
Jövő évben még frissebb légy!

Ha valamelyik lányt nagyon megütötték, azt dióval, almával engesztelték meg. A lányok között ilyenkor az a mondás járta: aki a legtöbbet vert rájuk az lesz a kérőjük. Aprószentek napja után a korbácsot elégették, mert azt tartották róla, hogy bajt, kelést okoz.

A karácsonyi ünnepkör utolsó napján, vízkeresztkor Székesfehérvár-Felsővárosban és Palotavárosban is az 1920-as években még 13-14 éves fiúk jártak a kiugratható csillaggal háromkirályok képében köszönteni. A szerencsen királyt alakító gyerekek bekormozta az arcát. Így köszöntette a ház népét:

Én szerencsen király vagyok, napkeletről jöttem,

Ne csodálkozzatok, hogy megfeketedtem.

A háromkirályok köszöntését a házbeliek néhány fillérrel honorálták.

LUKÁCS LÁSZLÓ

LUCASZÉK

Országszerte elterjedt hiedelem szerint Luca napján kellett elkezdeni és karácsonyestére befejezni a Lucaszékét. Készítője rajta ülve karácsony éjjelén meglát-hatta a falu boszorkányait. A budapesti Néprajzi Múzeum első Lucaszéke Fejér megyéből, Válról származik. A múzeum gyarapodási naplójában 1871-ből olvasható a vele kapcsolatos bejegyzés: „Lucaszék 7-féle fából. Gürtler Mihály váali plébános és egyházkerületi esperes ajándéka. Vaálban 1868-ban éjjéli mise alatt elkobzott Luczaszék, melyen 18 éves vaáli legény, Körmendi János a helybeli templomatyja által ülve találtatott.” A Lucaszék ülőlapjának aljára a váli plébános egy cédulát ragasztott, amelynek szövege ma is olvasható: „A babonás hit kívánja, hogy a Lucza székek faragása Lucza napján, vagyis december 13-án kezdődjék és 9 féle fából készüljön, – és azt tartja, hogy aki a karácsonyi éjjéli mise alatt ily széken folytonosan ülve marad, úrfelmutatás alatt, a templomban jelen levő boszorkányokat látni fogja.”

A Nemzeti Múzeum növényteni osztályának szakértője, Hollendonner Ferenc 1915-ben megvizsgálta a váli Lucaszék anyagát. Megállapította, hogy valamennyi fadarabja különböző fafajtából, tehát 9 féle fából: jegenyefenyőből, közönséges borókából, cserből, akácból, kökényből, juharból, rózsafából, veresgyűrű-somból és kőrtefából készült. A lábak becsapolásához használt ékek közül háromnak az anyaga a felsoroltak közül való, a negyedik pedig bükkfa. Ezzel a váli Lucaszékot alkotó fafajták száma tízre emelkedett. Körmendy János a környezetében előforduló valamennyi faféléseget felhasználta Lucaszékének elkészítéséhez.

Válon eszerint még a 19. század utolsó harmadában is igen erősen élt a Lucaszékkel és a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelem. Ezt a néprajzi gyűjtésből származó adatok is megerősítik: az ekkor születettek még személyekhez köthető történeteket, eseteket ismertek a Lucaszék készítésével és használatával kapcsolatban. Az 1886-ban született Nagy Gyuláné Valkó József esetét így mesélte el: „Kilenc nappal előtte kell elkészíteni a Lucaszékot, kilenc darabból szokták elkészíteni. Odaültek a szentegyházban a kórus alá, és akkor jöttek a boszorkányok. Éjjéli misekor megnézték, ki a boszorkány, ember vagy asszony. Aztán az történt, a Menyhárt Kata néni volt a legnagyobb boszorkány. Nagyon mérgesek voltak az emberre a széken,

Valkó József bácsira, de muszáj volt megjelenni, mert a Lucaszék odavette őket. Fölkapták székestől az öreget, és vitték oda a zugóba, Szent Jánosba, és belevágták a folyóba. Ha barátom nincs ott, belefulladásnak ezek a boszorkányok, mesélte Valkó József bácsi.” Az 1889-es születésű Domak Sándorné még hozzáfűzte: „Söprűvel jelentek meg az öreg Valkónak. Lucaszékre ráült, mind megjelent neki, és cérnaszálon malomkövet lógattak a feje fölött.”

Ugyanezt a történetet, már általánosítva, 1951-ben a Válhoz tartozó Mária-Anna pusztán is ismerték: „Egy ember is egyszer megszentelte a székét, mert nagyon félt. De mégsem volt ereje, amikor a boszorkányok a hajszálon függő malomkövet ráengedték. Ment volna haza, árokba lökték. Meg akarták fojtani, de nem halt meg. Keservesen ért haza, és csak a halálos ágyán mondta el, hogy látta a boszorkányokat a malomkövön, mert a boszorkányok felbíztatták, ha megmondja, akkor mindjárt meghal.”

A Lucaszék hiedelemkörét a Váli-völgy többi községében is ismerték. Kajászó-szentpéteren a lucaszéket karácsony éjszakáján kivitték a keresztúthoz, nagy bundában ráültek, meglátták róla a boszorkányokat. Megfigyelhető, hogy a lucaszék használatának helyenként a katolikusok a templomot, az éjféli misét, a reformátusok inkább a keresztutat jelölik meg.

LUKÁCS LÁSZLÓ

LUCA-NAPI TYÚKKURKÁLÁS

A Luca-napi tilalmakkal, a varrás és a fonás tiltásával, elsősorban a baromfi hasznát igyekeztek biztosítani. E tilalmak mellett Luca napján még számos, a baromfiakkal kapcsolatos varázsló cselekedetet gyakoroltak. A mágikus és a keresztény hagyomány jellegzetes összefonódásaként Székesfehérvár-Felsővárosban megjegyezték, hogy Luca a hét melyik napjára esett. Ezen a napon a gazdaasszony egész éven át imádkozott a baromfi szaporaságáért, megmaradásáért. Kifejezetten mágikus cselekedet a tyúkok Luca-napi kurkálása: Hajnalban a lucázó, köszöntő legények, a gazda vagy a gazdaasszony piszkárával megkurkálta a tyúkokat. Piszkárával a tyúkólba szűrte, közben tojásra és kotlásra bírta a tyúkokat. Fejér megyében a *kurkál* szó *piszkál* jelentésű. A tyúkok megpiszkálását Bornemisza Péter 1578-ban megjelent *Ördögi kísértetek* című könyvében még karácsonyhoz kapcsolódóan említette: „Az tyúkokat ágassal szurkál meg Karácsony estin az ülőbe, hogy tojjanak.”

Székesfehérvár-Felsővárosban Luca-nap hajnalán a gazdaasszony vagy valamelyik gyereke az ölben piszkabottal, seprűnyéllel vagy ujjal megkurkálta, megpiszkálta a tyúkokat. Kurkálás közben mondogatták: *Nekünk sokat tojjatok, a szomszédnak kotlajatok! Tojjatok, kotlajatok!*

A Bakonycsérnye melletti Nagygyón pusztán a Luca-napi tyúkkurkálást a kanászok végezték. Adatközlőm, az 1903-as születésű Turóci Jánosné, így emlékezett vissza erre: „Azzal a bottal, amit a disznópörzsölésnél piszkárával használtak, a kanászok megkurkálták a tyúkokat. A kanászok voltak, azoknak volt olyan hatalmuk. Ilyen tudospásztorok voltak. Azok megcsinálták borért. *Kotlajatok, tojjatok!*”

– mondogatta kurkálás közben. Ha nem kapott semmit, akkor mérges volt, és ezt mondta: *Kotoljatok, ne tojjatok!* ”

Pátkán a legények a lányos házaktól ellopták a disznóperzselésnél használt piszkafát, és Luca napján, napfelkelte előtt megkurkálták vele a tyúkokat. Sebestyén Gyula dunántúli gyűjtésében 1906-ban Gárdonyból mutatta be a Luca-napi tyúkkurkálást: ”Lucza napján este ketten a tyúkólhoz mennek seprűvel, és egyik piszkafával kurkálja a tyúkokat, a másik egy rostát ütöget, ezt mondogatván: „*Tojj, tojj! Kotty, kotty! Annyit tojj, a hány szem (lyuk), ezen a rostán van!*” Gárdonyban a Luca-napi alakoskodók, a lucázók is megpiszkálták a tyúkokat. Válon napfelkelte előtt sütőlapáttal piszkálták meg a tyúkokat, hogy jó tojók legyenek. E célból a tyúkok fészkébe a lopott mosogatórongyot vagy a szőlőből előző nap hazahozott kilenc *kötés*, kötözőzsup szalmáját is beletették.

Sárosdon 1963-ban Bokros István még a közelmúltban is gyakorolt szokásként beszélt a kurkálásról: „Luca estéjén meg szoktuk az ölben kurkálni a tyúkokat, hogy a kakas jobban kergesse őket, és közben azt mondjuk: „*Tojjatok, kotoljatok, fias legyen a tojás.* Be szoktunk kurkálni a tyúkól ajtaján a disznópörkölével. Azért is szoktunk kurkálni, hogy jó tojók is legyenek. Este kurkáltam a tyúkokat. Nem szóltam semmit sem, amíg mentem a tyúkokhoz, meg jöttem tőlük vissza. Addig nem szabad szólni. A lucázók is megkurkálták a tyúkokat a meszelővel, hogy jobban tojjanak.” A disznóperzselésnél félrekotort szalma a tyúkok fészkébe téve a korai tojást, kotlást, a kotlósok nyugodt ülését segítette elő. Sárosdon így beszélt erről Bokros Istvánné: „Akkor tojnak hamar a tyúkok, ha a pörkölti szalmát tettük alájuk. Elég hamar szoktak akkor tojni, január végén, február elején. Azt tettük alájuk, ami megmaradt a pörkölés után a kotralékból. Ha nálunk nem volt pörkölti szalma, a szomszédoktól szoktunk lopni. Az még jobb volt. A kotlók alá is abból tettünk, hogy jobban üljenek.”

Enyingen napfelkelte előtt a gazdaasszony kormos piszkafával bekurkált a tyúkólba. Közben mondogatta: *Tojjatok, kotoljatok! A másé meg csak kodáljon!* Úgy tartották, hogy a kurkálástól jobban tojnak és korábban kotlanak a tyúkok. A szokást az 1930-as években még gyakorolták. Enyingen a lucázó gyerekek is megkurkálták a tyúkokat.

LUKÁCS LÁSZLÓ

KARÁCSONYI ÜNNEPKÖR A BAKONY VIDÉKÉN

A karácsonyi ünnepkör kezdetét adventtől számíttjuk. Advent – Bálint Sándor meghatározása szerint – várakozást jelent „szent időt”, elsősorban lelki felkészülést az ünnepre. Ezt hivatottak segíteni a karácsonyt megelőző jeles napok is, amelyek az egyházi év kezdetétől, András napjától (november 30) sorra vehetők. Az ünnepfolyamat vízkeresztig, azaz háromkirály napjáig eltartó. Az ünnepkörben koronként és vidékenként változó, különböző korú és célú hagyományok ötvöződtek, amelyek a Bakony vidékén is rendkívül gazdagok és változatosak.

András és Luca napja híres házasságjósó nap, sőt utóbbi bőség- és termékenységvarázsló szokásokban is gazdag. Ez volt a célja a fiúgyermek szalmahordásának, a lucázásnak, vagy a tyúkok piszkafával történő megszurkálásának. De e nap

asszonyi dologtíltó, s mint a hajdani téli napforduló leghosszabb éjszakája, nevezetes gonoszjáró nap is volt. Az ekkor készített hagymakalendáriummal pedig az elkövetkezendő esztendő időjárására jósoltak.

Az adventi időszak várakozással teli készülődéséhez tartoztak katolikus falvakban a hajnali ájtatosságok, a *roraték*, az angyali vagy aranyos misék. A család tagjai és a szomszédok ilyenkor egymást ébresztgették. Ez az időszak volt a Szent Család szálláskeresésének ideje is, amikor a Szent Család képét naponta más-más háznál helyezték el, közösen imádkozva, énekelve előtte. A Szent György-hegy tövében meghúzódó Raposkán ma is gyakorolják a szokást.

December 24-e karácsony vigliája, a Káli-medence falvaiban karácsony „szenvedele”, az Ige megtestesülésének napja. Református falvakban 6-12 éves gyermek- és fiatal legénycsoportok járták végig a házakat kántálva, elárasztva jó és boldog ünnepi kívánságaikkal a háziakat, miközben Krisztus születéséről énekeltek. Katolikus falvakban hasonló céllal indultak útnak a betlehemesek. Az egyszerűbb változatban a betlehemet vivő gyermekek karácsonyi énekeket énekelve, köszöntőket mondva tértek be a házakhoz. Például egy ugodi köszöntő részletében a következőket:

„...,Jézus Krisztus született
Szent Lélekkel fogadott
Esztergályos járó királ
Áldottnak mondjátok.
Futok, megyek Dunának,
Fogok fényes halacsát
Teszem tányéromba
Viszem jól az Istenkémnek
Tartson minket békességben
Minket igazán.”

Több szereplős változata volt a betlehemesnek a *pásztorjáték*. A pásztorok bekecsben, kuksmában, Mária és az angyalok fehér lepedőben, Szent Józseffel énekeltek, előadták a betlehemi történetet, majd jókívánságokkal távoztak. Ennek a játéknak a németeknél élő változata a *leánybetlehemes*, a Kristkindlspiel. Egyes magyar falvakban, így a Balaton melletti Felsőörsön, is élő szokás Bölcsőcske néven. Mária, József, angyalok és pásztorok viszik a bölcsőben fekvő kisdedet és az örök életet, termékenységet jelképező rozmaringos almát, amelyet az éjféli misén az oltárra helyeznek.

Valamennyi köszöntésért a gyermekek kalácsot, almát, diót, cukrot kaptak, újabban pedig pénzt.

Karácsony szent estéjén különféle adományokért a pásztorok is köszöntöttek. Általános volt a kolompokkal, ostorpattogatással való zajkeltés, amely a gonosz hatalmak elűzését szolgálta.

Vidékünkön is, a magyar nyelvterület egészéhez hasonlóan, a karácsonyi abrosznak védőerőt, a karácsonyi morzsának mágikus funkciót tulajdonítottak.

Karácsony első napján az Istvánokat és Jánosokat köszöntik. A szép, verses, énekes köszöntőknek gazdag változatai élnek Szentgálon.

Karácsony másodnapja a regösöké. Az álarcot, kifordított bundát viselő, kezükben láncos, csörgős botot és köcsögdudát vivő regösök bőség- és termékenységgel

varázsló köszöntőkkel járták végig a falvak házait. A regölés leggazdagabb változatai a Somló-vidék falvaiban maradtak fenn.

December 28-án, aprószentek napján fűzfából font korbáccsal 10-12 esztendő legénykéek járták végig a lányos házakat megkorbácsolva a lányokat, asszonyokat:

Keléses ne légy!

Keléses ne légy

Mához egy évig rontásba ne lépj!

Kerüljön el a boszorka szeme,

Ha nézvést akar megverni vele.

Keléses ne légy, egészséges légy! – mondogatták.

(Süle Sándor kertai gyűjtése)

Szilveszter és újév a gonoszűzés, a házasságióslás és a szerencsekvánatok napja volt. Az ünnepkört záró vízkereszt a vízszentelésé, házszentelésé és háromkirályjárásé. Többnyire ekkor bontották le a múlt század óta általánossá vált, dióval, almával és papírdíszekkel felékesített karácsonyfát is.

LACKOVITS EMÓKE

A KARÁCSONYFA HAZAI TÖRTÉNETÉHEZ

Napjainkban a karácsony fénypontja Európa nagy részén és Észak-Amerikában is a karácsonyfa, pedig mai formájában alig több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza. Kialakulásának bölcsője a 16-17. századi Németország elzászi és bádeni területe, a Rajna felső szakaszának vidéke. Közvetlen előzményére, a téli, karácsonyi májusrára utaló legkorábbi történeti adatokat itt találták meg a német néprajzkutatók. A Rajna felső vidékéről a 18. század folyamán a közép- és északnémet területek lakói is átvették a karácsonyfa állítás szokását.

Budapesten az első karácsonyfákat az erős német és osztrák rokoni kapcsolatokkal rendelkező arisztokrata családokban állították az 1820-as években. Az Élet és Literatúra című folyóirat 1842-ben megjelent cikke szerint a karácsonyfa állítás divatját a martonvásári grófnő, Brunszvik Teréz hozta 1824-ben Bécsből Pestre. Ezzel szemben báró Podmaniczky Frigyes a Budapesti Hírlap 1884-es karácsonyi számában közzétett visszaemlékezésében azt állítja, hogy a karácsonyfát drezdai születésű édesanyja, gróf Noszticz-Jäckendorf Elza, egy szász királyi miniszter lánya honosította meg Pesten 1828-ban. Vay Sándor ezektől eltérően a Jövendő című folyóiratban 1905-ben ezt írta: „A karácsonyfa divatját József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya hozta be nálunk.” Mária Dorottya würtembergi hercegnő volt, tehát a karácsonyfa elzászi, bádeni törzsterületének szomszédságából került Budára 1819-ben.

A karácsonyfa első említésére elég későn bukkanunk a magyar irodalomban. Eötvös József Ercsiben 1835-ben írt irodalmi tanulmányában a XIV. Lajos kori francia irodalomról azt írta, hogy az nem erős tölgyhöz, hanem „inkább ama fácskához hasonlatos, melyre karácsonykor gyermekeknek ajándékokat aggatnak.” Első szépirodalmi említésével Jókai Mór *A koldusgyermek* című karácsonyi elbeszélésében találkozunk. Jókai ebben így ír a karácsonyfáról: „Annyi ablak ki volt

világítva az utcákon, fényes hintók robogtak alá s fel, ragyogó boltablakokban fenyőfák voltak kitéve, égő viaszgyertyákkal, cukorangyalkákkal, picike bölcsekkel, azokban aludt a kis Jézus...”

Magyarországon a karácsonyfa nagyobb mértékben csak az 1848-49-es szabadságharc után kezdett elterjedni. A fővárosban és a dunántúli városokban aránylag gyorsan, falun jóval lassabban terjedt. Az 1860-as években már rendszeresen nagy fenyőfavásárokat rendeztek a régi pesti városháza előtti téren. A magyar falvakban a 19. század utolsó harmadában még főként csak a protestáns papok, a tanítók, a jegyzők, az uradalmi alkalmazottak családjainál állítottak karácsonyfát. A polgárság körében a 19. század második felében az ifjúsági irodalom és a képes újságok írói és rajzolóí népszerűsítették a karácsonyfa állítás szokását. Nagy szerepük volt a karácsonyfa megismertetésében az újságok karácsonyi mellékleteinek és a karácsonyi képes levelezőlapoknak is.

A Fejér megyei Sárkeresztesen az 1880-as években a református lelkipásztor és író, Babay Kálmán családjánál állítottak először karácsonyfát, a falu lakosságánál csak az első világháború után lett általános. Korán megjelent a karácsonyfa a vidéki kastélyokban, ahol gyakran az uradalmi cselédek vagy gyermekeik is karácsonyi ajándékot kaptak a földbirtokostól. A karácsonyfát így a kastélyban dolgozó belső cselédség korán megismerhette. Megismertetésében, elterjesztésében nagy szerepet játszottak a fővárosban és a városokban polgárcsaládoknál szolgáló, majd férjhez menésük után a falujukba visszatérő cselédlányok is. Végül a karácsonyfa hazai elterjesztésében az árvaházak és a gyermekkórházak is szerepet játszottak. Ezekben már a 19. század második felében rendszeresen állítottak karácsonyfát a gyermekek számára.

LUKÁCS LÁSZLÓ

KARÁCSONYI HIEDELMEK, VARÁZSLÁSOK

A karácsonyi hiedelmek, varázsló eljárások részben kereszténység előtti elképzelésekből, a téli napforduló és az egykori évkezdnet mágikus eljárásaiból, részben a nagyünnep keresztény jellegéből táplálkoztak. A legtöbb varázscselekedetet karácsonyeste, karácsony éjjelén gyakorolták. Székesfehérvár-Felsőváros parasztpolgársága szerint a karácsonyesti harangszóra megnyílik az ég, és egészen az éjféle misére való beharangozásig nyitva is marad. Ezt az időt szeretetben, békességben kell eltölteni, hogy a kis Jézus áldására méltók legyünk. Az éjféle harangszóra pedig az istállóban a jószág is talpra áll. A néphit szerint karácsony éjjelén az állatok is megszólalnak az istállóban.

Karácsonyi harangszókor a tordasi lányok kiálltak a szeméttel a hídra. A híd közepére öntötték a szemetet, és amelyik irányból ugatni kezdett a kutya, abból az irányból jött a legény, aki feleségül vette őket. Tordason a karácsonyesti harangszókor az ajtókat fokhagymával kenték be, keresztet rajzoltak rájuk, hogy védekezzenek a rossz szellemek ellen. Kajászószentpéteren karácsonyeste fokhagymával húzogatták meg a tehén tőgyét. A karácsonyi fokhagyma hatásáról Kajászószentpéteren 1951-ben Csontos Sándorné így beszélt: „Mindenkinek kell lenni karácsonyi fokhagymájának a szőlőtőfokban, mert annak különleges hatása van. Egyszer jött egy asszony, kért tőlem

ilyet, s adtam is neki a sublótfiókból. Mikor visszajött az asszony, azt mondta: Az Isten áldja meg, teljesen elmúlt a kelés!”

A varázsló cselekedetek egy része az állatok egészségének biztosítására, a baromfiak összetartásának előidézésére irányult. Tordason karácsonyeste felmentek a padlásra, egy szakajtókosárban mindenféle gabonából keveréket csináltak, abból kaptak a szárnyasok egészen újévig. Ez a dögtől óvta őket. Válon piros almát tettek a vizesvödörbe, arról itatták meg az állatokat, hogy a következő esztendőben egészségesek legyenek. Kajászsószentpéteren a baromfiaknak abroncsban adták a karácsonyi abrakot, hogy az új évben ne széledjenek szét.

A váli elképzelés szerint a falu boszorkányait nem csak a lucaszék segítségével lehetett kideríteni: „A keresztúton karácsonyeste egy kört kell csinálni. A körbe beleállni, s hogyha a kör nem szakadozik ágakra, akkor onnan megláthatja a boszorkányokat. Ha nem megy ki belőle, nem tudják kergetni a boszorkányok, de ha kilép, akkor mindjárt erejük van rajta.”

Karácsonyeste és karácsony napja a lányok számára a férjváltás időpontja is. Leggyakrabban ólomöntéssel igyekeztek a jövődöbelijüket kifürkészni. Tordason a forró ólmot hideg vízzel töltött lavórba öntötték, s a megszilárduló ólomrög alakjából próbálták kiolvasni, hogy kinek ki lesz a férje. Válon az ólomrög árnyékát megnézték a falon, s amilyen képet mutat, olyan lesz a szeretőjük. Sárbogárdon karácsony éjjelén a lányok kiszaladtak az utcára, s az éjszeli miséről jövő első férfitől megkérdezték a keresztnévét, ilyen nevű lesz a férjük is. Ugyancsak Sárbogárdon a karácsonyi ebédhez orjalevest főztek. Karácsonykor ahány lány volt a háznál, annyi orjacsontot tettek ki az ajtó elé, és figyelték, hogy melyiket viszi el előbb a kutya, mert az a lány ment előbb férjhez.

A varázsló cselekedetek más része az egyéni életút alakulásának kifürkészésére irányult. Válon karácsonyeste háromszor meg kellett kerülni a házat. A harmadik kerülőnél be kellett nézni az ablakon, amit lát, az történik vele az életben.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A PÁSZTOROK MEGAJÁNDÉKOZÁSA ÜNNEPEK ALKALMÁVAL

A magyar falvakban általánosan élő szokás volt, hogy a pásztoroknak a megegyezés szerinti bérükön felül az esztendő jeles napjain, ünnepein az állattartó gazdák étel-ital vagy pénz adományt adtak. A pásztorok megajándékozásának szokása középkori európai jogszokásban gyökerezik. Dunántúl egyik leggazdagabb földesura, Nádasdy Ferenc 1649-ből származó utasításában olvashatjuk: a pásztoroknak „Szent Márton napján, karácson napján, farsang kedden, húsvét napján, valamint régi szokás volt, most is a’ kívül mi lehet, megadattassék.”

A pásztorok megajándékozása a nagy ünnepek, a gazdasági év jelentős napjai vagy az emberi élet nagy fordulói alkalmával Fejér megyében is általánosan gyakorolt szokás volt egészen a termelőszövetkezetek megalakításáig. A szokás részleteit a Székesfehérvár melletti Zámoly községben jegyeztem le.

Zámolyon a pásztorválasztás áprilisban volt a községházán. Az állattartó gazdák mindig egy gazdasági évre fogadták fel a kanászt és a tehenest. A választáskor a pásztorbérben is megegyeztek. Ez még századunk első felében is az állatok után járó termény: búza, kukorica, burgonya volt. A pásztoroknak a pásztorházban biztosított lakást a község. Bérükhöz tartozott még egy tehéntartás, amihez a falu rétjéből szénakaszkálás járt.

A választás után a pásztorok róni jártak. Minden háznál felírták a legelőre járó állatok számát. A rovás pümkösd táján történt. Ekkor a pásztorok kisebb pénzadományt, rovópénzt kaptak.

A fiatal állatok legelőre szoktatásakor is kapott a pásztor néhány fillért, ez volt a szoktatópénz. A malacokat általában az asszonyok, a borjakat a férfiak szoktatták ki a legelőre. A kis állatokat négy-öt napig kellett ki- illetve hazahajtani, amíg azok a legelőre szoktak. Ilyenkor a pásztor külön ügyelt rájuk, ezért kapta a szoktatópénzt.

Ősszel kihajtáskor gyakran adtak a pásztornak egy-egy tál gyümölcsöt, szőlőt. Lakodalom utáni reggelen a maradékból járt a pásztornak egy tányér sütemény, kulcsoskalács, kuglóf és egy üveg bor. Disznóöléskor hurkát, kolbászt, egy tányér tepertőt kapott kóstolóként. A kisborjú elválasztása után, amikor már jó a tej, ritkán pár liter tejet is kapott a pásztor a gazdától.

A leginkább figyelemre méltó ajándékozás karácsonykor történt. Karácsony előtti napon, délután a pásztorok köszönteni mentek azokhoz a házakhoz, ahonnan állatok jártak ki a legelőre. Az udvarba lépő kanász hármat durrantott a kanászostorral, a tehenes kürtölt vagy egy kis csengővel csengetett. A konyhába lépő pásztor a következő szavakkal köszöntötte a ház népét: „Engedje az Isten, hogy több karácsonyestét megérjenek erőbe, egészségbe a kedves családjukkal együtt!” A köszöntés után a gazda borral vagy pálinkával kínálta meg a pásztort. Természetesen mindenhol nem itta meg az italt, hanem a magával vitt üvegbe, tejeskannába töltötte. Egy-egy karácsonyi köszöntéskor így még száz liter bort is összegyűjtött a pásztor. A gazda felesége egy darab karácsonyra sültt mákos vagy diós kalácsot adott a pásztornak. A kalácsot kosárba gyűjtötte össze. Annyi kalács összejött a köszöntés végére, hogy a pásztor családja a rokonsággal együtt még két hétig is kalácsot evett. A karácsonyi köszöntéskor még szalonát, kolbászt, tojást vagy kisebb pénzadományt is kaptak a pásztorok.

A pásztorok karácsonyi köszöntése, adománygyűjtése más népek hagyományában is élt. Dél-Oroszországban karácsonykor a házról-házra járó pásztor „bevetette” a házbelleket különféle magvakkal, közben az alábbi jókívánságokat mondta: „Vetek, vetek nyári búzát, zabot, hajdinát a borjaknak, a bárányoknak és minden parasztnak.” A jókívánságok elhangzása után a házbellek kaláccsal ajándékozták meg a pásztort.

LUKÁCS LÁSZLÓ

APRÓSZENTEKELÉS ESZTELNEKEN

December 28-a, aprószentek napja, a karácsonyi ünnepkör része. Az egyház tanítása szerint Heródes király által Krisztus keresése közben legyilkoltatott fiúgyermek emlékünnepe. A magyar nyelvterület főként római katolikus közösségeiben

termékenységvarázsló szokások kapcsolódnak e naphoz. Általánosnak mondható a lányok, egyes helyeken még az asszonyok megvesszőzése is, hogy a betegséget elűzzék, s biztosítsák az egészséget az egész esztendőre.

A protestáns többségű Háromszék „szent földnek” nevezett északi részén, a ferences kolostoráról ismert Esztelneken, ebben a felső-háromszéki (ma Kovászna megyei) római katolikus lakosságú faluban az elmúlt esztendőben is gyakorolták a szokást. Igaz, ma már csak a gyermekek járnak aprószentekelni, míg korábban a legények is külön csoportot képeztek. A még nem katonaviselt, de már bérállkozott legények hárman-négyen alkottak egy csoportot. Külön csoportban mentek, kizárólag baráti körben a fiatal házas emberek is, ketten-hárman. Legnagyobb létszámú a fiúgyermekcsoportja volt: kettő-hét tagot is számlált. Így a faluban öt-hat csoport is járt a házakat, három ágból font nyírfavesszővel kezükben.

A legények olyan házakba mentek csak, ahol nagyobb lány is volt, vagy oda, ahova a csoport valamelyik tagja udvarolt. Ők ugyanúgy, mint a házasságban, délután és este jártak, míg a gyermekek már reggel elindultak és rendre felkeresték a házakat. Ők már karácsony előtt megegyeztek, többnyire az azonos életkorúak, vagy a szomszédsághoz tartozók, hogy kik mennek majd együtt aprószentekelni.

Aprószentek előtt néhány nappal a csoport tagjai közösen felmentek az erdőre, ahol megfelelő aprószentekelő vesszőt kerestek. Ez szép, vékony ágú, fiatal nyír volt, amit ügyesen három ágba, esetleg négy ágba befontak. Mindig belefogtak kék, zöld és piros keskeny szalagot is, amitől mutatós lett az aprószenteki korbács, azaz a vessző. Ha nem sikerült szalagot venni, akkor krepp-papírt használtak.

Aprószentek reggelén ünneplő ruhába öltözött gyermekcsoportok kezdték sorra venni a házakat, valamennyibe beköszönve. Mindenhol kopogtattak, s ha bebocsátották őket, a legügyesebb megkérdezte: „Egy kicsi mustármagot hoztunk, el szabad-e hinteni?” Igenlő válasz után a csoport tagjai egyenként előálltak, elmondva a verset:

Aprószentek, Dávid, Dávid.
Künn a hegyen korcsolyázik.
Eltörött a korcsolyája,
Csicsó János megcsinálja. (Csicsó János volt a falu öreg cigánya.)

Másik változat szerint:

Van még fája, megcsinálja.
Fúrja, faragja, mégis faragatlan hagyja.
Hogy az újesztendőben meg ne rozsdásodjék!
Friss egészségére kívánom!

Versmondás közben ritmikusan ütogették a ház női tagjait, az utolsó verssorhoz érve pedig egy jókora nagyot ütve. Mondókájukat befejezve, a háziaktól almát, diót, mogyorót, cukorkát, esetleg pénzt kaptak, amit háziilag készített tarisznyájukba tettek. A lányok, miután „megaprószentekelték” őket, a korbács végére színes szalagot kötöttek.

Gazda Klára *Gyermekvilág Esztelneken* című munkájában az aprószentekelésnek tízféle gyermekmondókáját ismerteti. Például:

Aprószentek napja
Tejbe mártott facska,
Ne nyúlj hozzá macska,
Mert megüt a facska!

vagy:

Elindultak a kis aprószentek,
De nem Heródes nyomdokába,
Nem kardokkal, nem dorombokkal,
Hanem gyenge ágú hajlós vesszőcskéekkel.

A legények, mielőtt megvesszőztek volna a lányokat, a következőt énekelték:

Óh, boldog Betlehem,
Áldások városa.
Ott nyugszik védtelen,
Bús árvák támasza.
Angyalok öröme,
földiek dicsősége,
Ne félj kis Jézuska!
Míg a vész vihara
Nem zúg fejed fölött.
Nyugodd ki magadat
Anyád karja között.
Míg nem jó Heródes
Gyilkoló fegyverekkel,
Ne sírj kis Jézuska!

Ezután őket is, amint a házas embereket, pálinkával kínálták meg. A kínálást elfogadva tovább mentek, hogy beköszönjenek a következő lányos házba.

LACKOVITS EMÓKE

ÚJÉV NAPJA – AZ ESZTENDŐ TÜKÖRE

Szilveszter és újév népszokásai nemcsak időben kapcsolódnak egymáshoz, hanem jellegük, tartalmuk, szerepük szerint is hasonlóak. Az évkezdet hiedelmei, szerelmi- és haláljósítás, bőségvarázslás, szerencsekívánás jellemezte az esztendő utolsó és első napját. Fejér megyében a Szilvesztert – főleg a reformátusok – *óévnek, óévnapijának* is nevezték. A templomokban ez az évvégi hálaadás napja. „Óév-délutánján tömegesen látogatott könyörgéses isteni tisztelet... tartatik” – jegyezte fel 1890-ben Léway Lajos sárkeresztúri református lelkész. Óesztendő délutánján és újév délelőttjén aki csak mozdulhatott a háztól, jószágtól, az templomba ment. „Szépen kell befejezni, meg kezdeni is!” – „Újévkor még az istenteleneknek is illik a szentegyházba menni!” – mondogatták a seregélyesi reformátusok. Az újévi istentiszteleten hirdette ki a lelkész az elmúlt esztendő nevezetes eseményeit, a keresztelők, esküvők, temetések statisztikáját, az egyházközség lélekszámát.

A nagygazdáknál dolgozó szolgálégyények Szilveszterkor változtathattak helyet. Nagyon várták ezt a napot a rossz gazdánál szolgáló legények, hogy máshová szegődjenek, máshol próbálkozzanak. Seregélyesen ezért a szolgálégyények gyakran emlegették:

Más lába kapcája csak az ember.
Óh, jóvel, óh, jóvel Szilveszter!

Óév estéjén a kolompokkal, oroszlókkal, lövöldözéssel történő zajkeltés a baj, a gonosz elhárítása érdekében történt. Polgárdiban 1912-ben egy 14 éves fiú Szilveszter estéjén az utcán lövöldözve fejbetalált, életveszélyesen megsebesített egy 16 esztendő lányt.

Az újévi szokások másik csoportja abból a hitből nőtt ki, hogy újév napjának eseményei, cselekedetei az egész esztendőben ismétlődni fognak, jellemzők lesznek. Ez a hit határozta meg az emberek újévi viselkedését, cselekedeteit sőt még étkezését is. Székesfehérvár-Felsőváros parasztpolgárai újév napján igyekeztek mindent jól csinálni, hogy az egész esztendőben sikerüljön minden, amihez hozzáfognak. Korán keltek, hogy a jövő évben mindig frissek legyenek. Újév napján nem szívesen mentek el a háztól nehogy az újesztendőben csavargók legyenek. Újévkor mindig egész kenyéret kezdtek meg, hogy a jövő évben legyen kenyér.

A pusztaszabolcsiak Szilveszterkor mindig fennmaradtak éjfélig, nehogy az újév ágyban fekvé érje őket, mert akkor egész évben betegek lesznek. Sárbogárdon újévkor egész kenyérnek kellett lenni az asztalon, hogy bőségesen legyen kenyérük egész évben. Jól befűtöttek a kályhába ezen a napon, hogy egész esztendőben meleg szobájuk legyen. Egész télen főként fával, kukoricaszárral tüzeltek, de erre a napra sokan néhány kilogramm szenet vásároltak. Újévkor nem volt szabad kenyéret, pénzt kölcsönkérni, mert az az előttük álló esztendőre kenyéretlenséget, szegénységet hoz. Ugyanakkor e napon kölcsönadni sem jó, mert akkor a kölcsönadónak az egész évben mindig csak kiadásuk lesz. Újesztendő napján nem volt szabad lustálkodni, veszekedni, mert aki úgy tesz, az egész évben lusta, veszekedős ember lesz. Enyingen úgy tartották, újévkor mindent jól kell csinálni, hogy a jövő esztendőben is minden sikerüljön.

Bicskén Szilveszter éjszakáján nem lóghatott vizes ruha a padláson, mert akkor az egész esztendőben nem lesz rendes a háziasszony. Újévkor egész kenyéret szegtek meg, hogy egész évben jusson kenyér az asztalra. A tordasiak elképzelése szerint újévkor lógni kell a padláson kolbásznak, sonkának, szalonnának, mert akkor egész évben lógni fog.

LUKÁCS LÁSZLÓ

KÖZÖS MUNKÁK ÉS MULATSÁGOK SZENTKIRÁLYSZABADJÁN

A néprajzi szakirodalom összefoglaló néven *kalákának* nevezi mindazokat a közösen végzett munkákat, amelyeknek célja a benne résztvevők kölcsönös segítése. Az elnevezés már a 17. század óta ismert. Ezeknek a kölcsönös társasmunkáknak sokféle változata alakult ki: például házépítő, arató, gabonabehordó, szüretelő kalákák és egyéb, egymást kölcsönösen támogató gazdasági tevékenység. Ezek mindig áldomással fejeződtek be. De ide sorolhatók azok a tevékenységi formák is, amelyek nem egy munka elvégzésére jöttek létre elsősorban, hanem csupán segítő szándékkal: így a lakodalomba, paszitába, vagy a halott körüli teendők ellátásában nyújtott segítség, de ide sorolhatók a gyermekágyas asszonynak vitt ételajándék, valamint a sírás és behatolás is. Van azonban ezeknek a közös munkáknak egy csoportja,

amelyekben a munkavégzést közös multság is kíséri, amely többnyire vele együtt, egy időben zajlik le.

Szentkirályszabadján, e középkori eredetű, Veszprémtől 10 km-re lévő községben az utóbbi munkák közé tartozott a kukoricafosztás, tollfosztás és a disznóölés, amelyeknek alkalmai meghatározott időhöz kötődtek.

Kukoricafosztásra akkor került sor, amikor ősszel, a letört kukoricacsöveket beszállították az udvarokba. A fosztás munkáját asszonyok végezték. A háziakon kívül részt vettek ebben, mint segítők, a szomszédok, akiknek vissza is adták ezt a segítséget. Rajtuk kívül itt voltak azok is, akik a kukoricát résziben megkapálták, de olyanokat is hívogattak, akiknek nem volt kukoricája. Ez a munkaalkalom jó lehetőséget adott a beszélgetésre, a faluban történtek megvitatására és a tréfálkozásra. Asszonyokon kívül lányok is tevékenykedtek itt. Legények csak akkor jelentek meg, amikor a felfonásban kellett segíteni.

Késő őszi és téli estéken volt a *tollfosztó*. Ide is szomszédokat, jó barátokat hívtak meg. Ez is női munka volt. Résztvevői általában a közelben laktak. Mivel késő estig dolgoztak, igyekeztek mielőbb hazaérni. Többnyire hét órától tizenegy óráig voltak együtt. A háziak kiürítettek egy helyiséget, amelynek közepére hosszú asztalt helyeztek, s erre tették a tollat. Az asztal körül a fosztóknak kötött ülésrendje volt. Az asztal végén a bejáratától legtávolabb ültek az öregasszonyok, majd a korosabbak, végül, a bejáráthoz legközelebb a fiatalok. Lányok közül csak a már konfirmálkozott nagylányok vehettek részt a munkában. Ez alkalommal is beszélgettek, tréfálkoztak, de előkerültek a mesék és a hiedelemtörténetek is. A lányok a tollfosztós házhoz vonzották a legényeket, akik mindig álarc mögé bújva látogattak el közéjük. Általában harisnyát húztak a fejükre, rossz ruhájukat pedig szalmával vagy pelyvával tömték ki. Ezeket az alakoskodókat *tamáknak* – madárijesztő – a szokást *tamázásnak* hívják. Nagy riadalmat keltettek betoppánásukkal, de ugyanolyan mulatságot is jelentettek ezek a látogatások.

Jó lehetőség volt mind a munkára, mind a tréfára a disznóölés és az azt követő *disznótor*. Az egész napi kemény munka után a toros asztalhoz ülve megindult a tréfa áradata. Ez volt az az időpont, amikor megkezdődött a *tamázás*, megjelentek a tamák. *Tamák* legények, lányok, sőt fiatalasszonyok is lehettek. Általában nemükkel ellentétes módon öltöztek fel: a férfiak nőknek, a nők férfiaknak. Ruhájukat szalmával tömték ki, fejükre harisnyát húztak, vagy arcukra álarcot tettek. Ezeknek a látogatásoknak adománygyűjtés volt a célja, amit közösen elfogyasztottak, így részesülvén a disznótorból. Mindig vittek magukkal egy kukoricacsuhéból font kosarat, amibe az adományokat gyűjtötték. Többnyire hurkát, kevés pecsenyét, aszalt szilvát, diót kaptak. Borral is megkínálták őket, amit a helyszínen elfogyasztottak. A fejükre húzott harisnyán keresztül vagy az álarc szájnylásán szürcsölték ki a pohárból a bort.

A legények naponta estefelé valamelyikük szüleinek háza előtt összegyűltek. Valaki közülük mindig tudta, hol van tollfosztó vagy disznóölés, hova érdemes menni. A megbeszélte időpontban aztán már maszkosan találkozva indultak el a kiszemelt házhoz. A tamázás szokását a Bakonyban másutt is gyakorolták: például Gyulafirátóton, Szentgálon ugyancsak disznóölés és tollfosztó alkalmával. De ez alkalmakhoz kapcsolódó alakoskodás a magyar nyelvterület más részein is ismert.

Munkát nélkülöző szórakozási alkalom volt – elsősorban a fiatalok számára – a farsangi bál, valamint a májusfa állítása utáni táncvigalom. A vigasságok fő szervezői a legények voltak. Zenekart fogadtak, bort is vittek. A résztvevőktől kalapozva vagy

tányérozva gyűjtötték össze a szükséges pénzösszeget. A zenekar úgynevezett parasztzenekar volt, tagjai a falubeli muzsikálni tudó és szerető férfiakból verbuválódtak. Nemcsak ezekbe a mulatságokba, hanem kisebb lakodalmakba, keresztelői lakodalmakba (*paszita*) is hívták őket.

LACKOVITS EMÓKE

A TAMÁZÁS

A naptári ünnepek jelentős része színjátékszerű szokások egész sorával rendelkezik, azonban a népi dramatikus játékok munkaalkalmakhoz kötődően is megfigyelhetők. A közösen végzett társas munkák alkalmai jó lehetőséget adtak a játékokra. Ezek a munkaalkalmak késő ősztől kora tavaszig tartottak.

A Bakony és a Balaton-felvidék falvaiban az esetek többségében a maszkos alakoskodásoknak három fő helye volt: a disznótor, a fosztó és a lakodalom.

Legáltalánosabbak a disznótor-beli alakoskodások voltak. Ez az egész magyar nyelvterületen általánosnak mondható, s a dramatikus játékok egyszerűbb formái közé tartozik, benne aktívan vagy passzívan a falu egész közössége részt vett.

A Bakonyban és a Balaton-felvidéken gyakorolt maszkos alakoskodást *tamázásnak*, a benne résztvevőket *tamáknak* nevezik. A tamák, azaz a maszkokba bújtak többnyire suhancok vagy legények, esetenként, ritka kivétellel vállalkozó szellemű, mérész lányok, esetleg fiatalasszonyok voltak. A szereplők mindig egymástól értesültek a napi esti találkozások alkalmával, az eseményekről. Maszkjaik változatos képet nyújtottak. Többnyire nemükkel ellentétesen öltöztek fel: a nők férfinek, a férfiak nőnek, jól kipirosítva az arcukat. Ruhájuk az esetek többségében szakadt és sokféle volt: nem hiányzott a bundába, kucsmába öltözött, a rongyokba bújtatott és a szalmával, polyvával kitömött gúnyában megjelenő sem. Fejükre rossz harisnyát húztak vagy teljesen elfedő álarcot tettek, amivel egészen felismerhetetlenné váltak. Megjelenésükben az élethűség volt a legfontosabb szempont. Párbeszéd nem vagy alig fordult elő közöttük. Helyette az alkalomnak, a helynek és a személyeknek legmegfelelőbb némajátékot mutattak be, amit leggyakrabban rögtönöztek. Sokszínű, rongyos ruhájuk, felemás lábbelijük önmagában is nevetést váltott ki a háziakból. Távozásukat izgalmas találgatások követték: kik lehettek a maszkosok? – hisz még ivás közben sem fedték fel kilétüket, ugyanis a bort vagy a harisnyán keresztül hörpintették ki, vagy az álarc szájniflálásán szűrcsólték be.

A disznóölések közös munkáját a *disznótorok* követték, amikor is az egész napi folyamatos munka után a torosasztalhoz ülve, megindult a tréfa áradata. Ez volt az az időpont, amikor megjelentek a tamák: Szentkirályszabadján, Gyulafirátóton, Szentgálon karjukon vitt fonott karkosárral, Bazsiban pedig kezükben tepsivel érkeztek meg. Nem szóltak, csak addig mutogattak, amíg a gazdaasszony hurkát, kolbászt, s kevés pecsnyét adott számukra. Előfordult, hogy a húsféle mellé csemegének aszalt szilvát és diót is kaptak. Mindig megkínálták őket borral, amit a helyszínen elfogyasztottak, míg az ételmezt magukkal vitték.

Késő őszi és téli esteken voltak a *tollosztók*, ahol az asszonyokon kívül a nagylányok is részt vettek. Az ő kedvükért jöttek ide a tamák. Adományt itt nem gyűjtöttek, csupáncsak a lányokat ijesztgették.

A *lakodalmakban* éjfél után jelentek meg, hívatlanul. Hangoskodva lepték meg a vendégeket, fejükre szakasztókosarat kötöttek, amibe az adományokat gyűjtötték. Hamarosan átvették a vezető szerepet, uralták a táncot. Veszprémfajszon ilyenkor kezdték járni a *tamatáncot* (mókás ugrándozás, bolondozás), amelyet mindenkinek velük együtt kellett járni. Aki nem engedelmeskedett, azt megverték.

Tama elnevezés alatt az egész térségben ijesztő, rongyos külsejű alakot értettek. Nemesvámoson a madárijesztőt is tamának nevezték. A *tamázás* pedig az adománygyűjtésen és a tréfálkozáson túl ijesztgetés, megriasztás is volt. A hívatlan személyek ilyen módon lettek részesei a mulatságnak és az áldomásnak.

LACKOVITS EMŐKE

A KALOTASZEGI FONÓHÁZ

Az őszi mezőgazdasági és kerti munkák végeztével egy-egy faluközösség asszonyai, leányai házban végezhető foglalatosságba kezdtek. Az ősztűtő, a hosszú tél és a koratavasz időszaka lehetőséget adott a közösen végzett varrásra, hímzésre, valamint a fonásra, szövésre is. Ezeket a munkákat november 1., mindenszentek napja körül kezdték meg, nagyböjtre, legkésőbb húsvét előtt pedig befejezték. Akinek húsvét után is ilyen munkája akadt, lusta fehérlőnének tartották, meg is szolták érte.

A Kolozsvár és Bánffyhunyad közötti térségben, Kalotaszegen, annak is a Felszeg nevű részén (Kalotaszentkirály, Zentelke, Magyarvalkó, Gyerőmonostor, Damos, Magyarókereke, Nyárszó, Körösfő) mindenszentektől – világitás napjától – a húsvétot megelőző időszakban egy-egy faluban több fonóházat is tartottak. Külön volt kislányfonó azoknak a 16 éven aluli lányoknak, akik még nem konfirmálóztak. A nagylányoknak is külön fonója volt, de külön az asszonyoknak is. Míg lányfonó többnyire csak egy-egy volt falvanként, addig asszonyfonó több is: általában az egy falurészben lakók jártak egy fonóba. Az asszonyok fonóháza egy közülük való házában volt, ugyanígy a kislányoké is. A nagylányok valakinél közösen bérbe vettek egy szobát, amelyért terménnyel – általában búzával – vagy napszámmal fizettek. A napszámot a nagy nyári mezőgazdasági munkák idején kérte tőlük a bérbeadó gazda. Gyakori volt, hogy az egyes falurészek lányai – az Alszeg és a Felszeg – külön fonót béreltek.

Egy-egy fonóházba általában 18-20 lány járt. Este 8 órakor már együtt voltak, s dolgoztak éjfélig. Ugyanígy az asszonyok is. Ha a fonóház ideje alatt egy odajáró leány férjhez ment, akkor a faluban lévő másik fonóház leányai is elmentek menyasszonyt búcsúztatni. A kibúcsúzó menyasszony erre az alkalomra tészta- és pálinkát vitt, hogy lánypajtasait megvendégelje. A búcsúzásra és vendéglátásra éjfél körül került sor.

A nagylányok fonóházát a legények is felkeresték. Az egyébként szorgalmasan dolgozó lányok ilyenkor többször is szünetet tartottak a munkában: játszottak az ott lévő legényekkel. A leggyakoribb játék a szembekötődsi és a zálogos volt. Zálogba a

lányok orsójukat adták. Ha a legények közül valaki már udvarolt az ott lévő lányok egyikének, akkor a kedvelt legény csizmaszárába dugta a lány orsóját. A zálogos játék kitűnő lehetőség volt a pajkosságra. A zálogkiváltás célja az volt, hogy a legények minél gyakrabban megölelgethessék a lányokat, vagy csókot kérjenek tőlük. Ha a fonóházban olyan lány is volt, aki már szeretőt tartott, akkor ezeken az alkalmakon az ilyen szerelmespárok „öleltek”. Az „ölelés” a következőképpen történt: a pad egyik végére kisseket tettek, erre rákönyökölt a leány. A szeretett legény melléült és megölelte. Az ölelésnek nem volt kötött az ideje: addig tartott, amíg jólesett. Gyakran egy órát is.

Szilveszter este, vagyis ősztendő estéjén nem dolgoztak. Ilyenkor is összegyűltek legényekkel együtt a fonóházba és mulattak. A lányok már délután feldíszítették a szobát, estére pedig szalonnát, túrót, kenyeret vittek, a legények ugyanakkor pálinkát. Ez az este az éneké, táncé, játéka volt.

Munkaszünet, legényekkel közös alkalom volt január 6., vízkereszt napja is. Ilyenkor a lányok kukoricaliszthól málét főztek, cukorral azonban alig rendelkeztek, így a málé sem lehetett eléggé édes. Az a legény, aki közülük udvarolt valakinek, cukrot vitt magával és megédesítette kedvese máléját. De nem csak kedveskedtek, hanem tréfálkoztak is ilyenkor, főként a vendég legények. Egyik legkedveltebb tréfájuk volt, hogy marha- vagy birka-faggyút loptak a készülő máléba. A lányok éberen örködtek, a legények pedig szakadatlanul próbálkoztak. Ha a faggyút sikerült beledobni a málés fazékba, akkor kiönthették és kezdhették újra a főzést. A vidám mulatság reggelig eltartott.

Az utolsó mulatási alkalom a fonóház zárása volt. Napját ugyan nem határozták meg, egyetlen megkötés volt, hogy húsvét előtt meglegyen. Ilyenkor a résztvevők téstát és pálinkát vittek, lányok s legények reggelig mulattak. Csújogatni nem szoktak itt, énekelni, tréfálkozni, játszani azonban igen.

Az asszonyok fonóházát a férfiak, a házas emberek nem látogatták. Farsang idején azonban felkeresték: mindig azok, akiknek feleségei együtt dolgoztak. Ilyenkor beszélgettek, tréfálkoztak, de az este nagyobb részében a férfiak kártyáztak. Mulatásra csak fonóház zárásakor került sor. Erre az alkalomra Kalotászentkirályon még néhány évvel ezelőtt is paprikást készítettek pityókapürével, csörögetésszából pedig úgynevezett hólabdát, alaposan megforgatva porcukorban, valamint kürtőskalácsot sütöttek.

Ha valakinek a fonóház ideje alatt elfogyott a fonnivalója, akkor terítőket, párnákat, falvédőket hímezett, kötött, vagy szalmakalapot készített.

LACKOVITS EMÓKE

EGY HÚSHAGYÓKEDDI NÉPSZOKÁS: A MOHAI TIKVERŐZÉS

Dunántúl farsangi népszokásai közül a mohácsi busójárás mellett a Székesfehérvár szomszédságában fekvő Moha községben minden húshagyókedden megrendezett *tikverőzés* tett szert országos hírnévre. A szokás főszereplői a maskarába öltözött, alakoskodó, adománygyűjtő legények. Közülük a két legfiatalabb *lánynak*

öltözik, női arcot utánzó álarcot tesz, szoknyája elé kötényt, fejére piros pöttyös kendőt köt, kezére fehér kesztyűt húz. A leánynak öltözött alakoskodók karjára kosár kerül, amibe majd a tojást gyűjtik. Hat-nyolc nagyobb legény, a *farsangi bohócok* vagy *bolondok* csoportja kíséri a két leány alakoskodót. A bohócok álarcra fekete kalapfilcből készül, rajta a bajusz és a szakál kenderkőcből. Csúf, rossz ruhájukra libegő rongyszalagokat varrnak. Fejükre tollseprűvel díszített ócska kalap, kezükbe furkósbot, nadrágjuk zsebébe korom kerül. Egy legény kéményseprőnek öltözik. A tikverőző csoport legtöbb derűtséget kiváltó tagja a *szalmatörők*. Őt a többi legény öltözteti fel a szalmakazal mellett. Bőgatyájának szárát alul bekötik, majd szalmával tömik ki. Bő ujjú ingét a derekánál és a csuklóinál bekötve ugyancsak szalmával töltik meg. Kalapfilcből kivágott álarcot visel. Kezében ökörszarvból készült kanászkürtöt és kukoricalevélből font ostort tart. A szalmatörők körülbelül 30-40 kg szalmát cipel a ruhája alatt egész nap, ezért alakítására nem is akad minden évben vállalkozó.

A tikverőző csoport elindul a falu fő utcáján, valamennyi házhoz betérnek, bekормozzák a házbelieket, elsősorban a leányokat, asszonyokat. Minden háznál 5-10 tojást kapnak, amit a leány alakoskodók kosarában gyűjtenek össze. A bohócok közül egy-kettő eközben igyekszik a tyúkölből is néhány tojást megkaparintani, a kezükben lévő bottal lezavarják a tyúkokat a fészekről. Innen származik a szokás tyúkverő, *tikverő* elnevezése. Korábban a *kéményseprő* feladata volt a hűsfüstölőkből egy szál kolbász vagy egy darab szalonna megszerzése. A *szalmatörők* már furcsa öltöztetéssel, idétlen mozgásával is derűtséget kelt. Különösen az asszonyok, lányok beszélnek megvetően, becsmérően vele, akiket ölelgetni, fogdozni akar, s azok ellökik maguktól, csúfolják, kinevetik. Egy-egy szereplő legény házánál megpihen a csoport. Itt lekerülnek az álarcok, a legény édesanyja frissen sült farsangi fánkkal, sonkával, kolbásszal, rántott hússal és borral kínálja a tikverőzőket.

Moha húshagyókedden a megzavart tyúkok kotkodácsolásától, a felbosszantott kutyák ugatásától és a tikverőző legények „hu, hu” kiáltásától hangos. Délutánra több száz tojás gyűlik össze a *leány* alakoskodók kosaraiban. Egy részét valamelyik legény édesanyja megsüti a tikverőzőknek. Korábban táncmulatság zárta le a farsangot, amit ugyancsak a tikverőzők rendeztek. Ebben kereshetjük a szokás értelmét: a legények az összegyűjtött tojás egy részének eladásából származó pénzt is a táncmulatság rendezésére fordították.

A mohai tikverőzés annyiban egyedülálló, hogy napjainkig fennmaradt, ma is gyakorolják. Fennmaradásában, ismertté tételében jelentős szerepet játszott Pesovár Ferenc, a székesfehérvári István Király Múzeum néprajzi osztályvezetője, aki negyedszázadon keresztül tanulmányozta, számos cikkben mutatta be. Közreműködésével több néprajzi film is készült a mohai tikverőzésről. A Fejér megyében végzett néprajzi gyűjtések során kiderült, hogy a mohai tikverőzéshez hasonló farsangi alakoskodó, adománygyűjtő szokások korábban nagy területen elterjedtek voltak. A második világháborúig a mohai tikverőzéshez hasonló formában élt a szokás a Móri-völgy községeiben, a Velencei-tó melletti Pákozdon és Gárdonyban. *Farsangi bolondozás* néven a váli legények is minden húshagyókedden megrendezték. A mezőföldi Aba, Söponya, Alap és Vajta községekből is tudunk korábbi előfordulásáról.

Néprajzi irodalmunkból a magyar népterület nyugati és északi részéről számos helyről, így a burgenlandi Felső-Őrségből, a Csallóközből, Zoborvidékről, a Palóc-földről Eger környékéről ismerjük a mohai tikverőzés párhuzamainak tekinthető, farsangi alakoskodó, adománygyűjtő népszokásokat.

LUKÁCS LÁSZLÓ

FARSANGI KAKAS-ÜTÉS A KÁLI-MEDENCÉBEN

A kakas-ütés ügyességi játék, ahol az arra jelentkező legény szemét bekötik, kezébe kardot, kaszát, csépet vagy botot adnak, amivel a nyakig földbe ásott, cserépfazék alá tett vagy állványra kötözött kakas fejét kell egy ütésre levágni, a fazekat összetörni, a kakast agyoncsapni. A sikeres ütést valamilyen cím, megbízatás elnyerése, elismerés vagy ajándék követi. A szokás középkori eredetét az is jelzi, hogy egyik formáját idősebb Pieter Brueghel németalföldi mester is megörökítette *Gyermekjátékok* című festményén a 16. században. Képének középső részén két vakfazekast játszó fiú látható. Egy sapkával befedett szemű gyerek a kezében tartott doronggal megpróbál eltalálni a másik suhanc által egy felfordított, kormos cserépfazékra helyezett kést. Akinek ez sikerült, az jutalmat kapott. Eredetileg a fazék alá élő kakast rejtettek, a cél egyetlen csapással a fazék összetörése, a kakas agyonütése volt.

A Veszprém megyei Köveskálon 1939-ben a hamvazószerdát követő csonkacsütörtökön rendeztek kakas-ütést, a népnyelv szerint kakasnyakvágást, Szabó Réka László primássá avatásakor. Szabó Réka József köveskáli muzsikusz cigány négy fiával játszott zenekarában, amelynek primásává ekkor legidősebb fiát avatták. A kakas-ütést és a zenészatához kapcsolódó bált kézzel rajzolt plakátokon Köveskálon és a szomszédos községekben már jó előre hirdette a fiatalság, így a rendezvényre Balatonhenyéről, Monoszlóról, Szentbékálláról is sokan érkeztek. Az esemény egy jelképes lakodalom keretei között játszódott le, ahol a primásjelölt a vőlegény szerepét játszotta. Menyasszonyának erre az alkalomra egy jó táncos, módos leányt Györffy Sárát, keresztapának Meckler József kocsmároszt kérte fel a felavatandó cigánylegény. Csonkacsütörtökön délután két órakor gyülekeztek a falu fiataljai a községi nagykocsmában. A leányok koszorúslánynak, a legények vőfélynek öltöztek. Indulás előtt minden vőfély koszorúslányt választott magának. Harminc pár vőfély és koszorúslány vonult a menetben. A vőlegény a kiválasztott menyasszony házához ment és a gyülekező helyére vezette őt. A Réka-féle zenekaron kívül egy-egy banda a közeli Kapolcsról és Tapolcáról is érkezett. Az egész falu népe a kocsmá előtt várta a szerveződő menetet. Közben a legények egy kakast pálinkás kenyérrel megrészegettek. A bódult állapot lábainál fogva két hosszú, szalagokkal díszített léchez kötözték.

A lakodalmi menetben legelől a vőlegény és a menyasszony haladt. Őket egy pár vőfély és koszorúslány követte. Utánuk vitte négy legény a lécekre kötözött kakast úgy ahogy a Szent Mihály lovát viszik. Őket a többi vőfély-koszorúslány, majd a falu népe követte. A menetben haladtak a zenészek is, hegedűvel, nagybőgővel.

Molnár Gábor kocsmája előtt álltak meg a Henyei úton. A kocsmá előtti tér volt a kakas-ütés színhelye. Fehér kötényt kötöttek a vőlegény elé, a helybeli reformá-

tus tanító katonatiszti kardját adták a kezébe. A kocsmá előtt az öreg prímás beköszöntőjében előadta, hogy a mai napon felavatják az új prímást. Erre a keresztapa így szólt: „De csak akkor, ha egy vágásra le tudja vágni a kakas fejét!” A beköszöntő után a prímásjelölt egyetlen kardvágással leütötte a kakas fejét, amire a jelenlevő zenekarok nagy zendülettel reagáltak. Rögtön ittak is a sikeres kakasnyakvágás öröme, majd továbbvonultak a Fő utcai Meckler-kocsmába. Itt vették le a lécekről a fej nélküli kakast, s a vendég zenészek számára főzték meg azt. Egyet ittak, táncoltak a Meckler-vendéglőben a kakas-ütés résztvevői, majd hazamentek vacsorázni. A vőfélyeket a koszorúslányok hívták meg vacsorára, amiért az esti bálra a vőfélyek fizették be őket. Éjfélkor a bál valamennyi résztvevője egy friss csárdásra menyasszonytáncot járt a felkért menyasszonnyal. Az összegyűlt pénzt a frissen avatott prímás kapta meg. A menyasszonytánc után a bál tovább tartott reggelig.

LUKÁCS LÁSZLÓ

TUSKÓHÚZÁS

A farsang vidám mulatságaival, lakodalmaival a fiatalok ismerkedésének, a párvalasztásnak is fontos időszaka volt. Farsang végéig a fiatalok között kialakult kapcsolatok esküvővel vagy legalább kézfogóval pecsételtettek meg. Az az eladósorban lévő lány, aki húshagyókeddig nem ment férjhez, kimaradt a farsangból, a nagyböjten egyáltalán nem, legfeljebb a húsvét és pünkösd közötti *zöldfarsangban* számíthatott arra, hogy feleségül kéri. Ezeket a lányokat a városrész vagy a falu legénysége húshagyókedd vagy hamvazószerda reggelén kicsúfolta, a *tuskóhúzással* tréfálta meg. Ritkán az agglegényeket is érintette a kicsúfolás.

A tuskóhúzást Csokonai Vitéz Mihály is említette 1789-ben a *Dorottya*hoz írt egyik jegyzetében: „Szokásban vagyon sok helyeken, hogy mikor a farsáng elmúlik a meg nem házasodott ifjakkal és férjhez nem ment lányokkal valamely darab fát vagy tőkét nevetségnek okáért megemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitetnek.” Dugonics András 1820-ban megjelent *Példa Beszédnek és Jeles mondások* című könyvében szólt a tuskóhúzásról: „Régenten azokkal az eladó lányokkal, kik farsángi napokon férjhez nem mentenek, mint valami szilaj kancákkal hús hagyó Szerdán tőkét huzattak a Magyarok.”

Székesfehérvár-Felsővárosban a nagyon idősök még emlékeztek arra, hogy húshagyókedden a vénlegények csikókkal tuskót húztak az utcán. A két világháború közötti időszakban a vénlegények már maguk húzták a tuskót. Egy nagy fatuskó gyökereire kenderkötelet kötöttek, női harisnyákkal, szalagokkal díszítették fel. Húshagyókedd délutánján minden vénlegény megfogott egy kötelet, és a tuskót az utcán húzni kezdték. A rezesbandát is felfogadták, végigkísérte őket a városrészen. Minden kocsmánál megálltak, a zenészekkel együtt betértek mulatni. Közben egy-egy lányos házhoz is bementek, szerenádokat adtak. Az öreglegények mellényére észrevétlenül madzagon lógó kis fadarabot kötöttek.

Pákozdon hamvazószerdán a legények a pártában maradt lány konyhaajtójának kilincsére madzaggal vagy kötéllel egy nagy tuskót kötöttek, és bekialtottak, hogy jöjjön ki, de gyorsan. A lány behúzta a tuskót az ajtóval. „Meghúzzhatjuk vele a tuskót,

mert nem ment férjhez a farsangban.” – mondogatták az ilyen lányról a legények. Tácon a református legények a férjhez nem ment lányokkal és a vénlegényekkel húshagyókedden tuskót húzattak: „Farsang utolsó napján a legények készítették tuskót, madzagot kötöttek rá, rákötötték kívülről az ajtókilincsre. A tuskó a madzagon függött. Akkor beszóltak a leánynak: „Mari, gyere ki, mondok valamit!” Akkor nyitotta ki az ajtót, azt húzta befelé a tuskót, az meg zörgött. A legények már addigra eltűntek.” – jegyezte fel a szokásról 1959-ben Diószegi Vilmos néprajzkutató. Ugyanakkor a katolikus legények tuskóhúzásáról a következőket derítette fel: „Összemennnek a lányok húshagyókedden valamelyik háznál, ott vacsoráznak. Addig a legények madzaggal az ajtókilincsre kötöttek egy tuskót. Azután az egyik lányt kihívták. Amikor nyitotta ki az ajtót, ekkor már a legények kiabálták: „Húzd meg a tuskót!” Azt tartották, hogy az ilyen lány nem megy férjhez. A kisajtót is megrakták az ilyen háznál belülről tuskóval. A lányok nem merték elhúzni, mert akkor nem mentek volna férjhez.” *Húshagyó, engem itt hagyó!* – kiabálták a férjhezmenésből kimaradt lányoknak a táci legények.

Kajászószentpéteren 1951-ben az 56 éves Csontos Sándorné így emlékezett a tuskóhúzásra: „Tuskót húzatnak azokkal, akik nem mentek férjhez farsangkor. Kilincshez kötötték a tuskót, s az ajtót nyitotta volna, de nemigen tudta.” Válon a legények húshagyókedden tuskót, esetleg követ vagy döglött macskát kötöttek a pártában maradt lányok házána a kilincsre, és meghúzták velük. Ha a lány ilyenkor kijött, kinevették, kicsúfolták: *Vénlány vagy, nem mentél férjhez a farsangban!* Gyúron a 20-22 éves, már vénlánynak tartott leánnyal hamvazószerdán a legények meghúzták a konyhaajtó kilincsére kötött tőkét. *Húshagyó, engem itt hagyó!* – kiáltották oda a már idősnek tartott leánynak, miközben a tőkét vonta.

LUKÁCS LÁSZLÓ

FARSANGI BATYUBÁLOK

Farsang idején Fejér megye valamennyi községében a házaknál *batyubálokat* rendeztek. Gárdonyban az 1867-ben született Markos Bálint a batyubálokról így beszélt: „Farsangba tartották, közbe mikor tetszett. Mindig háznál. A batyubálba vitt az ember ennivalót. Mindenkinek volt jó barátja, egyik a másikat megkínálta. Bort vettek közösen. A hangászokat megfogadták.”

Az előszállási batyubálokra 1958-ban a 94 éves Juhász József így emlékezett: „Farsangban a házaknál összejöttek 15-20-an. Az egyik citerált, a fiatalok meg táncoltak.” Húshagyókedden az enyingi fiatalok is rendeztek batyubált. A legények összeadtak pénzt, bort vettek, a lányok ennivalót vittek. Egy-egy háznál hamvazószerda reggel 8 óráig is mulattak. A lajoskomáromi legények farsangvasárnapra nagy szobát béreltek, harmonikást fogadtak. Batyubált rendeztek, amely hétfő este folytatódott. A húshagyókeddi bált már a vendéglőben tartották.

Dunapentelén a farsang utolsó három napján a házaknál batyubálokat tartottak. A résztvevők süthúst, süteményt, bort vittek. Csárdást, polkát, verbunkot, valcert táncoltak. Húshagyókedden a batyubál délután 3 órakor kezdődött, éjfélig, néha éjfél után is eltartott.

Székesfehérvár parasztsága az 1950-es évekig a városi kultúrház Szent István termében farsangi batyubálokat rendezett. A szegényebb alsó- és palotavárosiak (a *lúgócok* és a *zöldséghegyezők*) farsangvasárnap, a jómódú felsővárosiak (a *nyolcasok* vagy *vonyogósok*) egy héttel korábban tartották batyubálijukat. Az előbbi *farsangutóji*-, az utóbbit *gazdabálnak* nevezték. A batyubálokat a két világháború közötti időszakban a gazdakör, a dalárda és a katolikus legényegylet rendezte. Fúvószenekar, 5-12 tagú rezesbanda muzsikájára polkát, lassú- és gyors csárdást, mazurkát, valcert táncoltak. A felsővárosiak batyubáliján az 1930-as években Hofstätter István városgazda kezdte az első táncot a feleségével. A batyubáliba a legények egyedül, a lányok a *gardimamával* érkeztek. A terem közepén, a *majomszigetben* álltak a legények, innen nézték ki maguknak azt a lányt, akivel táncolni akartak. Eközben a lányok a fal melletti székeken ülő gardimamák mellett álltak, és várták a legények felkérését. Arra a leányra, akit senki nem vitt a táncba azt mondták, hogy *zöldséget, petrezselymet árul*. Másnap reggel már róla pletykáltak a gardimamák a piacon. Az hogy a batyubálon ki kivel táncol, nagyon fontos volt, mert a következő farsangban már lakodalom is lehetett a dologból. A táncba híváskor a legények ezért nem csak a lányok csinoságát nézték, hanem a hozományként örökségként remélhető *búzaföldek* számára is gondoltak. Éjfélkor *lefűjték* a táncot, vacsoraszünetet tartottak. A leány meghívta asztalukhoz azt a legényt, akivel táncolt, és megkínálta a batyukban *kaucsukkosarakban* magukkal hozott vacsorával. Rántott húst, kenyeret, fánkot, süteményt ettek. A legény a magával hozott *főnött korsóból* borral kínálta meg a leány családját. Az *éjféli vacsora* után egy órától reggel hatig ismét tánc következett. Távozáskor, ha a legény ezért külön fizetett, a muzsikások a terem ajtajáig kikísérték a bálozókat. Ilyenkor még az ajtó előtt, sőt a kultúrház kapujában is táncoltak egyet-kettőt. A muzsikásokkal való kikísértetés elsősorban a lány iránti figyelmességnek számított.

A farsangi bált, de magát a farsangot is bőgőtemetéssel fejezték be. A zenészek a farsangi bálon a nagybőgőt felravatalozták, tréfás gyászbeszéd után eltemették, mivel a nagybőgtben tilos volt muzsikálni, bált rendezni, lakodalmat tartani.

LUKÁCS LÁSZLÓ

SZŐLŐHEGYI MULATSÁGOK

Dunántúlon a szőlőhegyi mulatozás sajátos alkalma, a pincészer napjainkig élő szokás. A boraikra igen büszke szőlősgazdák a pincéjük felé járó ismerőseiket behívták borkóstolóra. Az így összejött emberek sorra járták egymás pincéit. A borkóstolás mindenütt megismétlődött. A gazda névnapján, a nagyobb egyházi ünnepeken, de leggyakrabban farsang idején tartottak pincészeret.

A székesfehérvári Öreghegyen a pincészeren gyakran kemencében sült libafertállyal és forgácsfánkkal vetették meg a bor ágyát. Komlóval kelesztett, két arasz magas házikenyér, és az utolsó zöldpaprikák kerültek a libahúshoz a férfiak bicskaja alá.

A pincészerelésen a dunántúli falvakban általában csak a férfiak vettek részt. Pákozdi, Dunapentele és Igar szőlőhegyeiről azonban ismerjük a nők pincészerelését,

az asszonyfarsangot. Pákozdi szőlőhegyein századunk első felében a farsang búcsúja az asszonyoké volt. A férfiaknak a farsang utolsó vasárnapján otthon kellett maradni, a pincébe a nők mentek. Egész nap ott ittak, mulattak a férjes asszonyok. Az asszonyok-lányok pinceszerezésének szokása Igaron napjainkban is él. Hamvazószerdán tartják meg, ezért hamvazásnak nevezik. Ezen a napon az asszonyok és a lányok karjukon kolbászt, sonkát, rántott húst tartalmazó kosárral csoportokban mennek ki a szőlőhegyi pincébe, ahol vidám mulatással búcsúztatják el a farsangot.

A sárkeresztesi lányok, legények, ifjú házások a II. világháború előtt a borbálai vagy az újhegyi szőlőkben húshagyókeddezték. Fánkot, kolbászt, kenyeret vittek ki a pincéhez, tüzet gyújtottak, forralt bort készítettek. Jókedvükben éjfél után egy óráig is daloltak, énekszóra vagy citerára táncoltak.

Pázmádon farsang utolsó vasárnapjától húshagyókeddig hangos volt a szőlőhegy. A gazdák a családtagokat, rokonokat, jó barátokat összehívták a pincébe. Férfiak, asszonyok, lányok, legények is jöttek. Kosarakban farsangi fánkot, kolbászt, rántott húst hoztak a pincébe. A présházban ettek-ittak, mulattak. Sokszor éjfélkor vagy csak másnap reggel értek haza. A szomszédos velencei szőlőhegyen hasonlóképpen farsangoltak.

Tordason farsang utolsó három napján a lányok és a legények farsangoltak a szőlőhegyen. Szalonnát, kolbászt, húst, fánkot vittek magukkal, gulyást főztek és forralt bort készítettek a présház nyílt tűzhelyén. Tíz-tizenöt fős csoportokban végigjárták egymás pincéit, mindenhol ettek-ittak, daloltak-táncoltak. Megtörtént, hogy valamennyien felkerekedtek és meglátogatták a szomszédos Gyúró község szőlőhegyén farsangoló barátaikat, ismerőseiket.

A pinceszerezés és az asszonyfarsang szokását a Dunántúl más területeiről is ismerjük. A Somogy megyei Mernyén farsang utolsó vasárnapján a férjes asszonyok, húshagyókedden a lányok pinceszereztek. A Tudományos Gyűjtemény 1834. évi kötetében Oláh János Balaton melléki tudósításában olvashatjuk: „Itt a' szőlőhegyen ha valaki keresztül megyen, és az ő szőlések szerint lyukas pincét (kinyílt ajtajút) lát, és hívatlan is bé nem tér, azért dorgálást, pirongatást, és szemrehányást nyer. Divatozik itt egy különös szokás, de leginkább Köveskál táján, melyet pince szerezésnek neveznek. Abból áll ez: hogy a' Komámasszonyék összvesúgnak, ki kolbászt, ki rétest, ki sódort, ki fánkot, ki sült baromfiat vitetvén ki a' szőlőhez, elkezdik a' lakozást a' szélső pincénél, onnan tovább mennek, mindenütt mulatván vígan, de tisztességesen egy keveset, míg nem összvejárják a' barátságos hajlékokat. Ilyenkor a' férjfiak is néha rajtok ütnek a' mulatókon véletlen, a' mikor még nagyobb szokott lenni a' viasság.”

A veszprémi Bakonyi Múzeum irányításával néprajzi kutatásokat végzünk a Köveskáli-medence falvaiban. Gyűjtőútjaink során kiderült, hogy az asszonyok farsangvégi pinceszerezése ezen a vidéken, Szentbékállán és Monostorapátiban ma is szokásban van.

LUKÁCS LÁSZLÓ

ASSZONYFARSANG A BALATON-FELVIDÉKEN

A vízkereszttől (január 6.) hamvazószerdáig (a húsvét előtti hat hetes nagyböjt kezdetéig) tartó időszakot Európa-szerte *farsangnak* nevezik. A farsang három utolsó napja (vasárnaptól szerdáig) a legjelesebb, szokásokban és hiedelmekben a leggazdagabb. A közbeeső hétfő a *húshagyóhétfő* vagy *farsanghétfő*. Ez a nap az asszonyoké, ekkor tartják az asszonyi mulatságokat.

Az asszonyfarsangról már a 15. században Temesvári Pelbárt is megemlékezett. Vidékünkön *Szentbékállán és Monostorapátiban* volt a legelevenebb e ma is élő szokás, amelyről 1834-ben a Tudományos Gyűjtemény is említést tett. A szokás párhuzamai a magyar nyelvterület más részein is megtalálhatók: például a Kapos-mentén az asszonyok férfiruhába öltözve táncoltak, mulattak ezen a napon. Bükk-szentkereszten faforgáccsal, Mátraalmáson pedig maskarába öltözve jégcsappal borotválták meg az elfogott férfiakat. Este férfi nélküli úgynevezett macskabált tartottak. Rábagyarmaton is külön táncoltak e napon az asszonyok, sőt, csak ők táncolhattak. Azt remélték, hogy amilyen magasra ugranak, olyan magasra fog megnőni a kenderük.

Szentbékállán és Monostorapátiban e hétfői napon nyolc-tizennégy rokon, koma- és szomszédasszony összefogott, s egyikük pincéjéhez mentek fel a hegyre farsangolni. A mulatsághoz az ennivalót: kövesztett sonkát, kenyeret és fánkot fejükre tett kosárban vitték fel. Délután már a hegyen voltak, s estig ott is maradtak. Az ennivalót egyetlen pincéhez hordták össze. Feltettek az asztalra mindent, az étel mellé bort is. Ettek-ittak, majd nótázni kezdtek. Férfiak ide nem tehették be a lábukat, kivéve az időközben előkerült parasztzenekar tagjait – három hegedűst és egy bőgőst – akik este pincéről-pincére járva muzsikáltak a mulatóknak.

E napon szabadjára engedett kedvvel mulathattak az asszonyok, nem illet ekkor ezért megszólalni őket. Bár ennek ellenére akadtak, akik elítélték a féktelen mulatozást. E vidéken általában azt tartották: „hétfő az asszonyoké, kedd a férfiaké.”

A mulatság végeztével minden asszony szalmát vagy zsúpot vett magához a „tőkekötésből”, azaz néhány szálát kihúzott, és magával vitte. Otthon a tyúkok alá tette, hogy sok tojása legyen, és a kotlós jobban megüljön a tojásokon.

A szokás egyrészt farsangi lakomázás, búcsú a hosszú böjt előtt a bőségtől, másrészt termékenységharóslás.

A Szent György-hegy tövében meghúzódó Raposkán is gyakorolták a közel-múltig a szokást. Itt a mulatságban részt vevő asszonyokat akkor tartották józannak, ha a mulatozás végeztével hibátlanul és a lehető leggyorsabb ritmusban el tudták még énekelni a következőt:

Az én szoknyám száz ráncú,
Száz-száz ráncú, száz ráncú!

A szokást ismerték és gyakorolták a közeli Salföldön is.

Az említett két faluban, Szentbékállán és Monostorapátiban pedig ma is akadnak hagyományápoló, a farsang hétfőjét megülő asszonyok.

LACKOVITS EMŐKE

FARSANGI TOJÁSGYŰJTÉS A BURGENLANDI FELSŐ-ŐRSÉGBEN

A felső-őrségi farsang jeles napjai farsangvasárnaptól hamvazószerdáig tartottak. Alsóórben a farsangi multságok főrendezői a katonai szolgálatot már maguk mögött hagyott legények, a *fogadók* voltak. Azért nevezik őket fogadóknak, mert ők a farsangi bál rendezői, a zenekar felfogadói. Farsangvasárnap bált rendeztek a községi kocsmában. Farsang hétfőjén négy fogadó legény, karjukon kosárral, végigjárták a házakat, tojást, fánkot, füstölthúst, pénzt gyűjtöttek. A fogadók ünneplő ruhában, fehér kötényben, kalapban jártak. Ruhájuk, fokosuk, kosaruk művirággal díszített volt. A fogadók csoportját két-három rongyos, kormos arcú, kezükben seprűt tartó alakoskodó, a *szurvá* is követte. Arcukon harisnyaszárból készült álarc, derekukon zsúpszalmakötél vagy lánc volt. Akadt köztük rongyos női ruhába öltözött alakoskodó is. A szurvák a farsangi bohócok, akiknek farsanghétfőn mindent szabad: a seprűvel verekedni, a nőket ölelgetni, tapogatni, megcsókolni, a tyúkfészekből a tojást, a konyhából a seprűt elemelni. A fogadók és a szurvák tojásgyűjtő csoportját a második világháború előtt cigányzenészek, később egy *muzsikás*, harmonikás is kísérte.

A csoport farsanghétfő reggelén nyolc óra körül indult el a községi kocsmából, ahol a fogadóknak farsangvasárnaptól hamvazószerdáig külön asztala volt. Körbejártak a faluban, minden házhoz bementek. A fogadók a muzsikás zenéjére táncoltak egyet a házbeli lányokkal. A szurvák *rikógattak*, a tyúkfészekről is elemelték a tojást, és a fogadók kosarába tették. A lányok, asszonyok a fogadóknak ajándékozott 5-40 tojással vagy pénzzel fizették be magukat a húshagyókeddi multságra, amit a fogadók rendeztek, s ahova csak a legények fizettek belépődíjat. A tojásgyűjtőket minden háznál borral is megkínálták. A tojást kereskedők vették meg. Az érte kapott pénzt a legények még hétfő délután a kocsmában elmulatták.

Húshagyókedden délután három órától éjfélig tartott a farsangi multság. Éjfélkor megszólalt a farsang végét jelző harangszó. Ezután már csak a fogadók és szeretőik, menyasszonyaik mulattak a táncteremben hajnalig.

A farsanghétfői tojásgyűjtés Alsóórben ma is gyakorolt szokás. A mai alsóóri farsangról 1981-ben így beszélt adatközlőm, Kós Géza: „Nem hasonlítható a mai farsang az akkorihoz. Mert azokban az időkben még a falusiak bizony csak legjobban idehaza voltunk, de ma már a fiatalság mind munkára jár. Úgyhogy már a farsangvasárnapot is inkább szombatra teszik, a multságot, hogy hétfőn már korán mehessenek a munkára. Legfeljebb kedden még ha van egy kis multság, de az már csak a gyermekekből és az öregek részéről van leginkább, mert már a fiatalság mind munkán van. Most legtöbbször a fogadók, a futballisták szokták tartani a farsangot, és akkor azok még kimennek, még gyűjtik a tojást ma is. De ma már inkább pénzt adnak, mint tojást.” 1982-ben már szurvák sem voltak a tojásgyűjtő csoportban, csak a négy fogadó és a muzsikás.

Orszigeten az 1930-as években a legények farsangvasárnaptól hamvazószerda éjfélig a vendéglőben mulatoztak. Hamvazószerdán 7-10 legény zenészővel végigjárta a házakat, tojást, füstölthúst gyűjtöttek. A háziasszonnyal egy kört táncoltak. Volt náluk egy üveg pálinka, amiből megkínálták a háziasszonyt is. Az összegyűjtött tojást, szalonnát a kocsmárosné megsütötte vacsorára a mulatozó legényeknek.

Órszigeten ma is él a farsangi tojásgyűjtés szokása. 1981 hamvazószerdáján Pathy Ernő, a községi önkéntes tűzoltóegyesület parancsnoka kísérte végig az utcákon a hat tojásgyűjtő fiút. Vasnyársra tűzve vitték a kapott füstölthúst, ami egy nyársra rá sem fért. Az összegyűlt tojás egy részét és a füstölthúst a kocsmárosné megsütötte a legényeknek. Hamvazószerda délután a tojásgyűjtő legények a kocsmában mulattak, táncoltak.

LUKÁCS LÁSZLÓ

FARSANGI FAHÚZÁS A BURGENLANDI FELSŐ-ŐRSÉGBEN

Farsanghétfői *fahúzásra*, egy legénynek a község főterére vontatott, feldíszített fenyőfával való mókaházasságára a burgenlandi Felső-Őrség magyar népénél is abban az esetben került sor, ha a községben a farsangban nem történt házasságkötés. Felsőőrben 1905-ben, Alsóőrben 1908-ban, 1924-ben, 1964-ben, Órszigeten 1933-ban és 1937-ben rendeztek fahúzást.

Az 1924 farsanghétfőjén rendezett alsóóri fahúzás főszereplői ma már nem élnek, ezért az eseményt három résztvevő: Kós Géza és felesége, Seper Erzsébet valamint Györög János visszaemlékezése alapján mutatom be. Az 1924. évi farsangban Alsóőrben nem volt házasságkötés, ennek emlékére rendezte meg a fiatalság a fahúzást. Erdődy Gyula, vasvörösvári gróf örüllási erdejéből egy nagy fenyőfát ajándékozott az alsóóri legényeknek. A kidöntött fa ágait levágták, csak a csúcspancra hagytak meg néhány ágat. Törzséről a héjat vonókéssel megtisztították, lehúzták. Az urasági erdő Alsóórtól 3 km-re volt, ezért a község egész fiatalága segített a kidöntött fát a faluba behozni. Törzse alá elöl egy kocsielejt tettek a kocsihúddal együtt. A rúd mellé lovakat kötöttek, de a fatörzshöz keresztbe kötött karókat megfogva a legények is segítettek a fa vontatásánál. Farsang utolsó szombatján a felső faluvégére, a Főszegről húzták a fát, ahol farsanghétfőn délelőtt a leányok színes papírszalagokkal díszítették fel. Farsanghétfő délutánján került sor a fahúzásra. Fél kettőkor indultak a Főszegről, ahol addig már az egész falu és a szomszédos községek népe is összegyűlt. Elöl a fatörzs alá tett kocsielejt a rúdja és a hozzákötött hosszú kötélén keresztbe tett karók segítségével a harminc éven felüli alsóóri agglegények húzták. A fa törzsén a vőlegény szerepét alakító legény, Rába János és a fehér ruhába öltözött álménysaszony, Palank István ült. Mögöttük a fa törzsét két oldalról a vőfélynék és fehér ruhás koszorúslánynak öltözött legények és leányok is húzták. A lányokat a legények már előző héten énekszóval, házról-házra járva hívták meg a fahúzásra koszorúslánynak. A fahúzást irányító *nászapa* vagy *kiadó*, Szabó István, lóháton ült. Az indulásra a jelt az örüllási legények ágyúlovással adták meg. Az ágyú eketaligára szerelt *kürtöbe*, kályhacsőbe dugott vadászpuska volt, amivel a menet indulásakor lőttek egyet.

A menetet állatalakoskodók követték. Közvetlenül a fa után egy hatalmas szürke ló haladt. A lovat az örüllási legények alakították, magasra emelt kezükben egy hosszú létrát tartottak, amit szürke ponyvával takartak le. A ló fejét szürke ruhából varrták. Rátették a gyeplőt is, amit a ponyva alatt elöl haladó legény jobbra-balra húzogatt. A lónak lófarokszőrből farkat is kötöttek. Volt a menetben szármász-

kos alakoskodó is. A szürke ruhából varrt számármask alatt egy legény, Farkas István vonult. A számármaskot fordítva adták rá, így úgy tűnt, hogy a számár hátrafelé halad, mint a rák. A menetet a muzsikáló cigányzenekar kísérte.

A főtér előtt az út közepére hóból nagy halmot hordtak össze, amelyen egy fiatal leány, Kauz Róza fogadta a menetet. A halom tetejéről a lányok nevében versben gúnyolta ki a nősüléstől idegenkedő legényeket. Amikor a leány lejött a hóhalomról, lapátokkal eldobálták azt, hogy a menet továbbhaladhasson a főtér felé.

Alsóór főterén, a világháborús *hadiszobor* helyén álltak meg. Itt a legények nevében Héric József beszélt, a lányokat róttta meg, hogy nem voltak képesek férjhez menni. Majd a nászapa beszédében megintette a legényeket, mivel nem mertek megházasodni, ezért ebben a farsangban nem volt lakodalom a községben. A vőlegénynek most az idevontatott fenyőfa-menyasszonyt kell feleségül venni. Az évgyűrkön megszámolták, hogy a fenyőfa-menyasszony 103 éves. A *nászapa* szomorúan jelentette be a fahúzás közönségének: „A menyasszony 103 éves. Valamikor a gólyamadar dalolt rajta, és ma Alsóórben ez lett a menyasszony!” A vőlegény beszédében nagyon leszólta az alsóóri lányokat, végül ezt énekelte: „Nem kell nékem senki menyasszony, van nékem egy 103 éves keresztesfenyő.”

A vőlegény és a menyasszony mindvégig a fatörzsön ült, csak a beszédek végén ugrottak le róla. A fát a *nászapa* irányításával rögtön elárvereztek. Wölfele Károly főszegi molnár vette meg, akinek deszkametszője is volt. A fáért kapott pénz a legényeké lett, amit még aznap éjjel elmulattak. A fahúzás szereplői és közönsége is a községi kocsmába ment, ahol húshagyókedd reggelig mulatott.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A GYERGYÓDITRÓI FARSANGTEMETÉS

Gyergyószentmiklóstól Maroshévíz felé, Gyergyószárhegy után következik Gyergyó legnagyobb faluja, a közel hétezer lelkes *Gyergyóditró*, a tudós feltaláló, Puskás Tivadar szülőfaluja.

A búzahintéssel beköszöntő farsang utolsó három napja itt is, amint másutt a magyar nyelvterületen, mulatságokban bővölködő. Ezek között azonban olyan szokások is vannak, amelyek a környék falvaiban máshol már nem élnek, csak Ditróban és Varságon.

A farsang búcsúztatása a húshagyókeddet megelőző vasárnap kezdődik, s tart hamvazószerdáig. E napok legfontosabbika a maszkos alakoskodók falufeljárása. Mindezek szervezője egy korosabb házasember, aki tisztéhez ragaszkodva, azt odaadón és pontosan látja el. Megbízata után *maszkurakirálynak* nevezik őt. A szervezésben, rendfenntartásban fiatal házasemberek és legények vannak segítségére. A maszkurások csapata is belőlük kerül ki.

A falu főterén van a maszkurások gyülekezőhelye. Vasárnap mindig nagymise után indulnak el. Legnagyobb létszámú és legfontosabb közöttük a törököknek öltözött csoportja. Maga a maszkurakirály is török basa jelmezében jelenik meg. A többi jelmez nagyon változatos: látható itt a kutyafogó ember, vagyis kutyapecér, a

rendőr (utóbbi miatt az egyik esztendőben a hatóságok betiltották a szokást, ezért ez a jelmez már elmaradt), a halál, az ördög, a kecskepásztor, a doktor, az örömlány, a menyasszony, stb. Rendkívül ötletes jelmezek láthatók a felvonulók tömegében, ahol 40-80 maszkos-álarcos személy is megszámolható, s ez a nagy létszám nem is ritka. A falu apraja-nagyja a főtéren van, nézik a tréfálkozó, bolondozó maszkurásokat. A lányok inkább félnek tőlük, hisz állandóan ijesztgetik őket. A főtér közepére mindig egy szekeret állítanak, amelybe egy kifestett szamarat fognak. A szekérre állványt helyeznek el, ide ülnek az álarcos zenészek, de itt mérik szürkületig, amíg a felvonulás tart, a bort is.

A maszkurások falufeljárása hatalmas zajjal jár, ugyanis a derekukra kolompokat és csengettyűket szerelnek, amelyek járás közben igazi hangzavart okoznak. Ezenkívül többen tehénterelő ostort vesznek a kezükbe, amellyel nagyokat „harsintanak”. Kis korbácsot fog kezében a maszkurakirály, amit a maszkurások igyekeznek ellopni, s elszaladni vele. Ugyanezt teszik a kutyafigó botjával is. Van nagy nevetés és futás, ha mindez sikerül. Közben a többnyire latyakos téren és utcákon a bábásműködőket összevissza csapkodják megolvadó hóval. Sötétedéskor a tömeg széteszlik, a mulatság bállal zárul.

Farsang utolsó napjára ismét megjelennek a maszkurások. Minden hasonlóan zajlik, mint vasárnap, de a szekérbe most nem szamarat, hanem az ünnepélyességet fokozandó, egy pár szép ökröt fognak. A szekéren ülő zenészeknek többnyire olyan zeneszerszám van a kezében, amelyből minden kijön a zenén kívül. A maszkurák most az ökröket igyekeznek ellopni, s helyettük a szekérbe törököket fogni. A nagy zajjal, mókával együtt járó felvonulás most még szürkület előtt, világosan véget ér, ugyanis a résztvevőknek el kell temetniük még a „farsangot”. A *farsang* megszemélyesítője egy szalmabábu, amelyet a maszkurások készítenek. Székely férfiruhába öltöztetik fel, a szekérre teszik, és kimennek vele a falu végére, ahova nagy tömeg kíséri őket. Menet közben a lányoknak öltözöttek ölelgetik, csókolgatják a szekéren lévő szalmababut. Kiérve a falu végére, máglyát raknak, rávetik a „farsangot”, „nem bocsátanak meg neki semmit.” Miközben ropog a máglya, a maszkosok körülállják, és hangos szóval siratják a „farsangot”, amely ez esetben nem más, mint a tél, a halál, a betegség. Elégetik, hogy ezzel az analógiás varázslattal a rosszat is elfűzzék a faluból.

A farsangtemetés ismét a legények által szervezett bállal végződik, ahová hivatalosak a leányok is.

A maszkurásruhákat, álarcokat a farsangtemetés után levetik és őrzik a következő esztendeig, mert hisz e kellékeknek nagy része apáról fiúra öröklődő.

Hamvazószerdán megszűnik a muzsika, beáll a böjt. Húsvétig nincs mulatság, lakodalom, keresztelés, de még kalács sincs.

LACKOVITS EMŐKE

HÚSVÉTI TOJÁSJÁTEKOK

A húsvéti tojásokkal kapcsolatos játékok Közép-Európa minden népénél előfordulnak. A magyarországi középkori latinságban *dies concussiois ovorum* (a tojások összeütésének napja) a húsvét utáni fehérvasárnapra következő hétfő elnevezé-

se, amit már 1380-ból ismerünk. Számos középkori eredetű szokást, így a piros tojások összeütésével, a *csokkantással* megpecsételt mátkaváltást, *vésároskodást* is, a moldvai magyarok napjainkig megőrizték. A moldvai magyaroknál *mátkaváltó vasárnap*, *mátkázó vasárnap* a fehérvasárnap neve. Gajcsána moldvai magyar faluban ezen a napon a fiatalok *vésároskodnak összevésároskodnak*. A román eredetű szó unokatestvérré válást jelent. Két lány vagy két legény két piros tojást fog, közben ezt mondják egymásnak: *Vére, vére, hótig vére, hótunk után testvér*. Azután összeütik a tojásokat, *csokkantanak*. Az összetörött piros tojást közösen megeszik.

Ezután unokatestvérnek tekintik egymást. Bod Péter, magyarigeni református prédikátor, a 18. századi haladó erdélyi művelődés egyik legkiválóbb képviselője, a keresztények között előforduló ünnepekről szóló *Szent Heortokrátés* című, 1757-ben megjelent művében írta: „...húsvétkor a' gyermekek sok Tojásokat koldulnak egybe 's azokkal mulatják magokat.”

A tojásjátékokra: a tojások versenyszerű összeütésére, dobására, gurítására, ércpénzzel való dobálására húsvéthétfőn a locsolás vagy a korbácsolás után került sor. Húsvéthétfő reggelén a locsolással, korbácsolással a fiúk a lányos házaknál összegyűjtötték a játékokhoz szükséges piros tojást és a pénzt.

A burgenlandi magyarok a húsvéthétfői *tojásütést* még az 1960-as években is gyakorolták. A csajtai majorban a mise után két fiú játszott. Az egyik a tenyerében tartott vagy a földre tett egy piros tojást, amibe a másiknak egy pénzdarabot kellett belevágni. Ha a pénz első dobásra élével beleállt, akkor a dobó elnyerte a tojást.

A Celldömölkhez tartozó Alsóságon a fiúk a pénzdarabbal való *tojásbavágást*, a lányok a *tojásdobálást* játszották húsvéthétfőn. A réten két lány megegyezés szerinti távolságban szemben állt egymással. Számolásra, háromra a két dobónak el kellett dobni a tojást, de úgy, hogy a másik, legfeljebb egyet lépve, elkap hassa. Arra is ügyelni kellett, hogy a két repülő tojás a levegőben össze ne ütközzön. Aki nem tudta elkapni a másik tojását, az vámot fizetett. Ez lehetett cukorka vagy egy másik festett tojás. Öt fordulóig játszották.

Budán a Gellért-hegyen, a Citadella környékén az 1850-es években minden húsvéthétfőn búcsút, népiünnepélyt rendeztek, ahol *narancs- és tojásahajtást* is játszottak.

Martonvásáron a két világháború közötti időszakban húsvéthétfő délutánján a fiúk még kétféle tojásjátékot is játszottak. A *sejberolás* (tojásgurítás) a 6-10 éves gyerekek játéka volt. Hat-tíz fiú játszott. Egy szál deszkát kövekkel támasztottak fel, vagy az utcán az árokpartra fektették. A lejtős deszkán egymás után gurították le a piros tojásokat. Ha valamelyiknek sikerült eltalálni a másik legurított tojását, akkor az eltalált tojást elnyerte. Ércpénzzel dobáltak a tojásokra a nagyobb, 10-12 éves fiúk. Egy fal mellé egy-egy piros tojást tettek le a játékban résztvevők. A faltól mintegy 2 méter távolságban vonalat húztak. Erről a vonalról réz kétfülléssel egymás után dobáltak a tojásokra. A pénznek élével kellett beleállnia a fött tojásba. Akinek ez nem sikerült, annak a pénze a földön maradt. Aki eltalálta a tojást, azé lett az eltalált tojás és a földön lévő összes pénz is. Ha a fal mellől elfogytak a tojások, akkor újra tettek le egyet-egyet.

Ma is él a húsvéthétfői *tojásgurítás* szokása Bakonykútiban. Az iskolás korú fiúk és lányok a falu melletti játszásra alkalmas területen, a *Nagyhegy* oldalán gurítják le a piros tojásokat. A verseny annak eldöntéséért folyik, hogy kié bírja tovább, kié törik össze később. Figyelik, megjegyzik egymás eredményét. A sikeres gurítás titka

abban rejlik, hogy a tojást a tenyérből, a hegyével lefelé kell elindítani, az oldala ugyanis hamarabb bereped. Szüleik a régi szokásnak megfelelően fentről figyelik a játékot. Ők említették, hogy korábban 40-50 gyerek is részt vett a *Baglyas* hegy oldalán folyó versenyzésben. Győztesnek akkor az számított, akinek a piros tojása nem törött el és a legmesszebbre gurult. A *tojásgurítás* szokását a Bakonykútival szomszédos Isztiméren is gyakorolják.

LUKÁCS LÁSZLÓ

HÚSVÉTI KORBÁCSOLÁS

Tavaszi népszokásaink közül figyelemre méltó a húsvéti korbácsolás, amely Északkelet-Dunántúl egykor szlovák telepítésű falvaiban: Komárom, Pest, Fejér és Veszprém megyében ma is él. A húsvéthétfői szokás legfontosabb eszköze egy fűzfavesszőből font korbács, a siba. Leggyakrabban a 8 szál fűzfavesszőből font négyszögletes sibát vagy a 9 szálból készült kígyóhátú sibát használják.

A Fejér megyei Pázmádon húsvéthétfő reggelén indulnak a legények a lányok házakhoz. Azt tartják szerencsésnek, ha még az ágyból ugrasztják ki a lányokat. Ma a 10-15 év közötti fiúk gyakorolják legerősebben a szokást. Három-öt főből álló csoportokban járkák a házakat. A rokonoknál, szomszédoknál, jó ismerősöknél nem maradhat el a korbácsolás. Az iskolás fiúk felkeresik és megkorbácsolják leány osztálytársaikat. Az 5-10 év közötti kisfiúk egyedül járkák végig a rokonokat, szomszédokat, az 5 évnél kisebbeket édesapjuk, nagypapjuk kíséri el a rokonokhoz, szomszédokhoz. Pázmádon a már menni és beszélni tudó kisfiúk 2-3 éves korukban kezdik a korbácsolást. A 15-25 éves legények is csoportokban járnak korbácsolni a korban hozzájukillő lányokhoz.

A csoport betér a lányos házhoz, először a leányt korbácsolják meg. Mögé állnak, és az első fiú kezdi a rigmust:

Sibiribi tojasos
Keléses, bolhasos

Eszteendőre friss légy
Ne olyan lusta, mint most!

A verset szinte szótagolva, az egyes szavak között kis szünetet tartva mondják, és minden szótagra ütnek egyet a lányra. A csoport tagjai egymást követik a versmondásban és a korbácsolásban. Megkorbácsolják a leány édesanyját, nagymamáját, a ház valamennyi női lakóját. Ha lányt korbácsolnak meg, akkor a rigmushoz hozzátesszik: „Minél előbb menyasszony légy!” Ha asszonyt, akkor hozzámondják: „Eszteendőre örömya legyen!” Vagy: „Sok csibéje legyen!” A rigmust az utóbbi évtizedekben már magyarul mondják, de ismerjük szlovák nyelvű szövegváltozatát is. Magyar fordításban így hangzik:

Sibiribi zsíros halak
Adj tojást a korbácsért
Még azt a darab kalácsot
Azon fekszik egy garas
Még abból is eleget.

Pázmádon a korbácsolás után ma kölnivízzel locsolnak is. Századunk elején a locsoláshoz még kútvizet használtak. A leány vagy a szülei a locsolás után borral, pálinkával, süteménnyel kínálják meg a legényeket. A kisebb fiúk festett tojást, pénzt kapnak.

Mivel a húsvéti korbácsolás Északkelet-Dunántúl szlovák telepítésű falvaiban fordul elő, ezért tágabb elterjedési területét Szlovákiában kell keresnünk. Nyugat-Szlovákiában ma is erősen él a húsvéti korbácsolás szokása. Nyugat-Szlovákia, az egykori Pozsony, Nyitra, Bars és Zólyom megye az északkelet-dunántúli szlovák falvak lakosságának származási helye. A húsvéti korbácsolás szokását innen hozta magával az áttelepülő lakosság a 18. században. Nem vette át a szokást a szlovák telepítésű falvak szomszédságában lévő dunántúli magyar falvak lakossága. A Nyitra megyei Zoborvidék Árpád-kor óta magyar lakosságú falvaiban azonban ma is él a húsvéti korbácsolás, *suhodás* szokása. Itt a több évszázados szlovák-magyar együttélés a népszokások területén kulturális kiegyenlítődéshez, szokások átadásához illetve átvételéhez vezetett a két nép között.

Nyugat-Szlovákián kívül Cseh- és Morvaországban, Sziléziában, a nyugati lengyel és a keleti német területeken, valamint Litvániában él még a szokás. Közép-Európa népeinek hagyományos műveltségében a közös kultúrelemek csoportjába tartozik a húsvéti korbácsolás. Jó egészséget, erőt és frissiséget kívánó funkcióját szépen kifejezik a korbácsoló rigmusok.

LUKÁCS LÁSZLÓ

HATÁRKERÜLÉS, FUTTATÁS FELSŐ-HÁROMSZÉKEN

Középkori hagyományokon nyugvó az a szokás, hogy a faluközösség férfi képviselői előljáróik, választott tisztségviselőik vezetésével évente húsvétkor körüljárták a határt, ellenőrizve és tudatosítva a falu határában a határjelek helyét, emlékezvén és emlékeztetvén a falu lakóit a falu földterületének megóvására. A szokás legtovább Székelyföldön őrződött meg, összekapcsolódva vallásos szertartással, tavaszkezdő termékenységbiztosító szokással. A tavaszkezdő szokásokhoz olyanok is kapcsolódtak, amelyek egy-egy legény, vagy legénycsoportok ügyességének voltak próbái. E megméretés a legtöbb helyen általában pünkösdkor történt. Székelyföld felső-háromszéki falvaiban, a római katolikus többségű Szentföldön a húsvéti határjárás és a pünkösdi legénypróba összekapcsolódott. Az 1950-es évekig gyakorolt szokást határkerülésnek vagy futtatásnak nevezik.

Húsvét előtt a házasemberek, legények és a lótulajdonosok megbeszélték, hogy a húsvéti határkerülésen kik vesznek részt. Ez a megbeszélés az esetek többségében már nagyhéten megtörtént. Idősebb emberek ilyenkor kérték meg a fiatalokat, hogy lovaikkal menjenek el határt kerülni.

A határkerülés szokása ezen a vidéken az 1930-as évekig még általános nyomásos gazdálkodási rendszerhez kapcsolódott. A határt három részre, három nyomásra osztották: tavaszi határ, őszi határ, ugar. A tavasziban tavaszi, az ősziiben őszi gabona volt, míg az ugar vagy nyomáshatár a juhok és disznók legeltetésére szolgált. Határkerüléskor mindig más határrészt jártak körül: egyik esztendőben az őszi, másikban a

tavaszt, így kérve az égi segítséget a jó termés biztosításához. Amikor a nyomásrendszer megszűnt, a határkerülés változatlan formában élt még tovább egészen az 1950-es évekig.

Esztelnek, Csomortán és Kurtapatak közösen végezte a határkerülést, az esztelneki alsó templomnál gyülekezve. E falvak lakossága római katolikus vallású magyar a mai napig. A többi falu római katolikus magyar népe saját templománál gyülekezett. A határkerülők vezetője a megyebfró (egyházi gondnok) volt. Ha ő nem lehetett jelen, akkor valamelyik egyháztanácsos (tisztviseelő) vagy az előimádkozó férfi vezette a csoportot.

Húsvét vasárnap reggel a kerülők lóháton mentek a templomba. A lovakat a templomkertben megkötötték, míg ők a reggel 8 órakor kezdődő kicsi misén részt vettek. Mise után a templom Máriás zászlóját magukkal vevé indult el a menet: elől az éneket, s az imádságot vezető, utána a zászlóvivő, majd kettes sorokban 20-30 lóháton ülő határkerülő. Míg a kijelölt határrészhez értek és e határrészt megkerülték, a következőket énekeltek: „Feltámadt Krisztus e napon, halleluja!” Hála legyen az Istennek, halleluja! Az ember vigadozzon, halleluja! Hála legyen az Istennek, halleluja! Ének után az olvasót imádkozták, majd megint énekeltek. Olyan ütemben mentek, hogy nagymise kezdetére a határkereszthez érjenek. A határkeresztek az út mentén, a templomtól kb. 1 km távolságra találhatók. E keresztnél egy csoportban álltak meg a lovasok. Egy, aki fehér lovon ült, kivált és előrement a templomhoz, ahonnan kivitte a fafogantyús rézcsengőt és kiállt vele az útra. A nagymisére igyekvő nép a pappal a templomkertben vagy a templom körüli temetőben várta a határkerülőket.

A keresztnél csoportban álló lovasok közül kivált 2-5. Ők voltak a legügyesebbek, a leggyorsabbak. Legények és házasemberek egyaránt voltak közöttük. Versenyre keltek, hogy ki ér leghamarább a templomhoz, ki nyeri el az „arany-csengőt”. A vágató lovasok közül a templomhoz elsőként odaérő elkapta a kitartott csengőt, a győztes jutalmát. A többieket bevárta, majd csengetve visszamentek a határkereszthez, ahonnan most már ismét együtt, rendezett sorokban indultak vissza a templomhoz. Elöl ment csengetve a győztes lovas, őt követte a megyebfró, majd a zászlóvivő, utánuk pedig a határkerülő csapat sorakozott. Ugyanúgy és ugyanazt énekeltek mint elinduláskor és határkerüléskor. A nép, a pap és a ministránsok lelkendezve várták őket. Megérkezvén a pap néhány szót szólt hozzájuk, majd a várakozókkal együtt bement a templomba, bevívte és helyére téve a győztes jelképes jutalmát, a csengőt.

Nagymise után a határkerülők a kocsmába mentek, ahol megünnepelték a győztest: a bajnokot és a lovát. Egy esztendeig emlegették a teljesítményt, övék volt a faluban a dicsőség.

LACKOVITS EMÓKE

KOMATÁLAT HOZTAM

A komatálküldés elsősorban lányok, ritkábban legények, vagy lányok és legények barátságkötésének ajándékcserével történő kinyilvánítása. Az így kötött barátság felnőtt korokban keresztkomaság vagy házasság alapjául is szolgálhatott. A

komatálba tett húsvéti szentelt ételek küldéséről a 16. század első negyedében keletkezett Sándor-kódex lapjain ezt olvashatjuk: „Micsoda az a kókonnya, húsvéti kenyér, a húsvéti kenyérhöz sajt, tej és tikmony (tojás) kell, tiszta tésztából környül koszorúmódra kell csinálni, meg kell sütni, meg kell szentelni, egymásnak kell benne küldözni.” A *kókonnya* Szegeden és a Székelyföldön ma is használt szó: a húsvéti szentelt ételeket, elsősorban a tojást jelenti. Virág Benedek 1804-ben Kazinczy Ferenchez írt levelében a lejegyzésre javasolt népszokások sorában említette a mátkatálalat. Általában a húsvétot követő fehérvasárnapon, több helyen húsvéthétfőn, esetleg pünkösdkor vagy május elsején küldték a komatálalat. A szokást eddig Dél-Dunántúlról, főként Somogy, Zala megyéből, a mátraalji palócoktól és a moldvai magyaroktól ismertük.

Fehérvasárnap Nagyatádon a lányok szép fehér tányérra tettek egy üveg bort, köréje egy-két hímes tojást és perezet. A fehér kendővel letakart komatálalat a leány ünneplő ruhába öltöztve vitte el annak a leánynak, akivel komálni akart. A következő mondóka kíséretében nyújtotta át:

Komatálalat hoztam,
Föl is aranyoztam,
Koma küldi komának,
Koma váltsa magának,
Ha nem váltja magának,
Küldje vissza komának.

Az a leány, akinek a mondóka szól, ugyanilyen komatállal kedveskedett barátnőjének. Az ajándékváltáskor öszzezsókolóztak, és ezután komámasszonynak szólították egymást. A komatálküldéssel megpecsételt barátság a sírig tartó.

Illyés Gyula a *Puszták népe* című könyvében a Mezőföld déli részéről, Felső-Rácegrespusztáról írta le a komatálküldés egyik formáját: „Komatállal kis testvérném engem majdnem minden héten, majdnem minden kalács- vagy lángossütéskor elküldött valamelyik barátnőjéhez. Az örök barátság fogadásának ez a módja már csak a lányok között divatozott, de a szokás neve s a vers, melyet a tányért fedő kendő föllibbentése előtt el kellett hadarnom, azt bizonyítja, hogy valaha férfiak, vagy családok közt járta.”

Szendrey Zsigmond *A magyarság néprajzában* már 1933-ban említette, hogy húsvéthétfőn Fejér megyében és a Bakonyalján is küldenek komatálalat. E korai híradás ellenére a szokás Fejér megyei előfordulását nem ismertük. A komatálküldés Fejér megyei előfordulására az első adatot a *Székesfehérvár és Vidéke* című újság 1913-as húsvéti számában találtam. Itt Prepeliczay Elődné Korponay Aranka Sárbogárdról mutatta be a komatálküldést: „Húsvét első ünnepén a leányok rózsás tálakra sonkát, friss kalácsot szelnek. Cukros perecekkel, mézesbáb-csókkal, habcukor-babákkal és zászlos báránnyakkal rakják körül. Közepére hosszúnyakú üveget vörösborral állítanak, mit orgonavirággal, kékliliommal zárnak le. Az egészet szélesen hímvett patyolat kendőbe fogják, és nemzetiszínű szalaggal kötik át. Mise után, mikor kijönnek a templomból, leánybarátnőjüknek vagy legényismerősüknek küldik el, hogy komámasszonynak, vagy komámuramnak szólíthassák egymást. Mentől többfélélt cserél ki az illető a komatálból, annál szívesebben veszi a komaságot. A komatálvivő így köszönti az illetőt:

Komatálat hoztam,
 meg is aranyoztam.
 Koma küldte komának,
 Ha nem váltja magának,
 Visszaviszem tisztességes komának.
 Szív küldte szívnek,
 Szívszerelemnek.
 Ha nem váltja szívnek,
 Visszaviszem tisztességes szívszerelemnek.”

E korai közlés nyomán elindulva a komatálküldés szokásával kapcsolatban Sárbogárdon igyekeztünk adatokat gyűjteni. A szokásra az 1890-1914 között született adatközlők még jól emlékeztek. 1979-ben a 83 éves Torda Józsefné elmondta, hogy Sárbogárdon a komatálra süteményt, kalácsot, cukrot, csokoládét, egy üveg bort tettek, fehér kendőbe kötötték. Húsvéthétfőn három leány vitte a kiválasztott lánynak.

Sárbogárdtól délre, Vajtán is szokásban volt a húsvéthétfői komatálküldés. Egy üveg bort és négy piros tojást tettek komatálra, kendővel takarták be. Vajtán is főként fiatal lányok küldték egymásnak a komatálat a következő vers kíséretében:

Komatálat hoztam,
 Meg is aranyoztam,
 Szív küldte szívnek,
 Koma küldte komának.

A komatálat kapó leány kivett egy tojást és kettőt tett a helyébe, vagy kicserélte az egész tál tartalmát. Ha leány küldött komatálat egy legénynek, s a legény, a tál tartalmát kicserélve, visszaküldte a lánynak, ezt szerelmi vallomásnak tekintették.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A ZÖLD ÁG A MAGYAR NÉPSZOKÁSOKBAN

Népszokásainkban számos jelkép szerepel, amelyek a szokást gyakorlók kívánságát, akaratát szemléltetik, a szokás céljának, funkciójának, mondanivalójának szimbólumai. Ilyen jelkép a zöld ág is, a folyton megújuló élet kifejezője. Számos népszokásban megtalálható, különösen a tavaszi és a téli napforduló körüli jeles napok rítusainak állandó kelléke. Tekintsük most át az esztendő ünnepeit a zöld ág előfordulásának szempontjából. Virágvasárnap ünnepli az egyház Jézus számaron való diadalmas jeruzsálemi bevonulását. Ennek nyomán került az ünnep szertartásai közé a pálmás, Európa északi tájain pedig a barkás körmenet. A zöld ág szentelése virágvasárnapon igen fontos szerepet játszott az egyházi szertartásokban. A szentelt barkával összefüggő hiedelmek és szokások változatait a katolikus vidékek őrizték. A templomban szentelt barkát hazavitték, és otthon villámcsapás ellen a parázsra dobták. Az is általános volt, hogy lenyeltek belőle egy-egy szemet torokfájás ellen, vagy az állatokat megveregették vele a rontás, betegség távoltartása céljából. Virágvasárnaphoz illetve húsvétvasárnaphoz fűződött a tél kivitelének és a tavasz behozatalának a szokása. A tavaszi zöld ág formájában hozták be a faluba. E tavaszi ünnepek

szertartásos énekei főként növényi jelképeket emlegetnek, melyek között a legjellegzetesebb a zöld ág motívum, amint például a palócföldi kiszehordást kísérő szövegből is előtűnik:

Kicevice villó, gyűjjön rád a himlő
behoztuk a zöld ágat, kivisszük a kicevicét.

Úrnapján a körmenet útja mentén a házakat, kapukat zöld ágakkal díszítik. Zöld gallyakból, lombokból, virágokból készülnek a sátrak is, melyek előtt a körmenet résztvevői imádkoznak. E sátrak zöldjéből hazavittek egy-egy csomót, s az úrnapji fű felhasználása a már említett szentelt barkáéhoz hasonlóan igen széles körű: Mórón például villámcsapás ellen vihar esetén a tűzbe dobták, Magyaralmáson a szemmel vert kisgyerek fürdető vizébe tették.

Szent György napját, április 24-ét mint a tavaszkezdés, a természet újjáéledésének időpontját tartották számon. Általában ehhez a naphoz kapcsolódott az állatok első kihajtása, amikor zöld ággal megveregették a jószágot, hogy egészséges maradjon.

Országszerte május elsejéhez fűződő legismertebb szokás a májfaállítás. A legények bandába verődve szerezték be a májusfának valót az erdőben, s éjjel titokban a kiszemelt lány kapujához állították. Vannak vidékeink, például a Somló környéke, Somogy megye, ahol a falvakban a közösségi májfaállítás volt szokásban. Egyetlen hatalmas májusfát díszítettek fel a kocsma vagy a templom előtt, amit aztán pünkösdkor táncos mulatság keretében a fiatalság ledöntött.

A téli ünnepkör jeles napjain is igen gyakran találkozhatunk a zöld ág előfordulásával. Katalin, András, Borbála és Luca napjához azonos szokás fűződik: a lányok gyümölcsfa ágat vágtak, s a szobában vízbe tették. Ha az ág karácsonyra kihajtott, úgy vélték, hogy a következő évben már nem maradnak pártában.

Napjaink karácsonyának gazdagon feldíszített fája a múlt század második felétől terjedt el Magyarországon. Előtte tüskés zöld ágakat, borókát, fagyöngyöt függesztettek a gerendára legtöbbször koronájánál fogva. A karácsonyi életfa, zöld ág, az évről évre megújuló élet jelképe, amely a keresztény hagyományban bibliai elemekkel is ötvöződött. Karácsonyhoz kapcsolódik a pásztorok vesszőhordása, akik egy-egy csomó fűzgallyal felkeresték az állattartó gazdákat. A gazdasszony annyi szál vesszőt húzott ki a csomóból, ahány tehén volt a háznál, s megütögette vele a pásztorok lábát, akik nagyokat ugrottak és közben ezt mondták: „Ugrós legyen a kisbornyú!” Távozáskor ajándékot kaptak a háziaktól. Az egész magyar nyelvterületen ismert szokás volt az aprószentek napi vesszőzés. A következő évi egészség biztosítása érdekében vesszővel veregették meg a szülők a gyerekeket, a legények a lányokat, a Fejér megyei Söréden például a következő szavak kíséretével: „Egészséges légy, kelésses ne légy az új esztendőben!”

VARRÓ ÁGNES

ZÖLDÁGJÁRÁS A BALATON-FELVIDÉKEN

A tavasz köszöntésére a Káli-medence legkisebb községében, a 136 fős Kékkúton a római katolikus lakosság húsvétkor, a tapolcai út mentén elterülő, 360 lakosú, ugyancsak római katolikus Vigántpetenden pedig pünkösdkor még ma is gyakorolják a *zöldágjárás* szokását. Kékkúton *zöldágjárás*, *zöldágazás*, Vigántpetenden

hajliliomozás a neve. A kékkúti szokás mára már húsvéthétfőről húsvét vasárnapjára tevődött.

A *zöldágjárás* jellegzetesen dunántúli, elsősorban Balaton-felvidéki szokás, de ismeretes az egész európai szokásvilágban. Nem más, mint a tél elmúltával a tél temetése, s egyúttal a tavasz köszöntése. Európában a szokás két részből tevődött össze: egyik része a megszemélyesített tél kihordása a faluból, másik része pedig a tavaszt jelképező, többnyire feldíszített zöldág körülhordozása. A szokásrészletek fel is cserélődhettek.

A Dunántúlnak e középső részén a tavaszt köszöntő szokást énekes-táncos felvonulás kíséri, amely énekes leányjátékokkal kapcsolódott össze. Utóbbi gyermekjátékként az egész magyar nyelvterületen ismert, a hidasjátékok egyik típusaként: „Bújj, bújj, zöldág...”

A zöldágjárás szokását a Balaton északi oldalán ma is ismerik a következő községekben: Kékkút, Salföld, Kővágóörs, Káptalantóti, Mindszentkál, Szentbékál, Nemesgulács, Kisapáti, Gyulakeszi, Diszel, Hegymagas, Nemesvita, Szigliget, Lesencefal, Lesencetomaj, Lesenceistvánd, Monostorapáti, Vigántpetend, Kapolcs, Sümegcsehi, Nyirád, távolabb Halimba, Doba, Borzavár, Bakonyszentlászló. A Balaton déli oldalán pedig: Látvány, Szőlád, Öszöd, Bálványos, Teleki, Nagycsepely, Torvány, Tab, Balatonmagyaród, Csákány, Galambok.

A szokás fő ideje a *húsvét*, de előfordul *pünkösdkor* is némely változata, mint például Vigántpetenden, Monostorapátiban a „*Haj, lilium*”-ozás, ma is gyakorolt szokásként. A Somló-környékén fehérvasárnap hordták a zöldágot.

Kékkúton feldíszített koronavirággal (császárkorona), Nemesgulácson temetői buxusbokorból és tavaszi virágokból, Vigántpetenden pedig a faluvégi bokrokról tört ágakból tartották a kaput. De ismeretes, hogy helyenként az eltett, feldíszített karácsonyfát, vagy ennek egyik ágát használták zöldágként.

A játék menete a következő volt: a szalagokkal feldíszített zöldággal, énekszótól kísérve végigvonultak a falun, mégpedig úgy, amint a hidasjátékokban: kaput tartva. Az ének megfelelő részénél a kapu alatt átbújva kerültek mindig előbbre páronként a játékban résztvevők, mígnem a faluvégi rétre értek. Itt énekes-táncos játék-fűzér következett: Beültettem kiskertemet, Repülve jön egy madárka, Süssünk, süssünk valamit, Szabad péntek, szabad szombat, Csiga-riga, Hej koszorú koszorú, Hol köszörülnek? Ángyom süttöt rétest, Nyissuk ki a galambházat, Tüzes taplót hordozok, Gyertek haza ludaim, Lenek foly a Tisza. De sort kerítették mozsárdobálásra, kavicsadogatásra is. A játék befejeztével szétszéledtek, ki-ki hazament.

Valamikor csak nagylányok vettek részt a játékban, később már lányok és legények is. Ma Kékkúton korra és nemre való tekintet nélkül az egész falu résztvesz a zöldágjárásban. Vigántpetenden viszont csak lányok haj liliumoznak.

A múlt században, egész századunk közepéig a lányok szerezték be a virágot, kötötték bodzaághoz, nehogy elhajoljon és díszítették fel többszínű selyemszalaggal, amelyet a szárra, a levelek közé kötöttek. A játék végeztével Kékkúton a falu közepén álló kőfeszületre helyezték a feldíszített virágokat, Szűz Mária szobra mellé. Ma is így tesznek.

A játékban alkalmazott *zöldág* a természet megújulásának jelképe, körülhordozása termékenységharóztatás, rontáseelhárítás, gonoszűzés is.

A játék szövegváltozataiban azonosságok figyelhetők meg. Ismeretesekek régebbi, és újabb szövegvariánsok, jelképként valamennyiben a *nap*, a *hold* és a *búza* jelenik meg.

- Régi: Gyűjj átul, gyűjj átul, te szép arany búza!
 Atul mennék, átul, hogyha nyitva volna.
 Nyitva vagyon, nyitva, csak bújj átul rajta!
 Bújj, bújj bokrostul, bokrod itt maradjon!
 Vagyunk bátor, jó vitéz, megyünk hídon átul.
 Új hold, fényes Nap, bocsáss kapun átul!
- Új: Jöjj át, jöjj át, te szép zöldág, zöld levelestül!
 Atul mennék, átul mennék, hogyha nyitva volna.
 Nyitva vagyon, aranykapu, csak bújj átul rajta!
 Bújj, bújj, bokrostul, bokrod itt maradjon!
 Vagyok bátor, jó vitéz, megyek hídon átul.
 Új hold, fényes nap, bocsáss kapun átul!
- Legújabbán: Jöjj, szívem, berázdám, bocsáss kapun átul!
 Vagyok bátor, jó vitéz, megyek hídon átul.

LACKOVITS EMÓKE

PÜNKÖSDI ZÖLDÁGHORDÁS

A Fejér megyei Gyúró községben az 1950-es évekig élt a pümkösdhétfői zöldághordás szokása. Pümkösd délutánján a legények menyasszonyuk, szeretőjük házához egy kéve zöld fűzfaágot vittek. A lányok egy hosszú meszelőnyelet a zöld fűzfaágakkal, pümkösdírózsával, orgonával, szalagokkal és rózsás kendőkkel díszítettek fel. Pümkösdhétfő hajnalán a legények lóháton jöttek el a zöldágért a lányos házakhoz. A lovas legények a falun kívül gyülekeztek, majd a harminc-negyven legényből álló *bandérium* a felékesített zöldágakkal megindult a falu felé. Mögöttük zöld gallyakkal és szalagokkal feldíszített kocsikon a 14-17 éves *kislegények* mentek. Ők még nem járhattak kocsmába, bálba, pümkösdkor nem ülhetek lóra, tizen-tizenketten ültek egy kocsin. Népdalokat, katonanótákat énekelve vonultak végig a falu utcáin. A kislegények csoportjából hegedűvel és harmonikával kísérték az éneklést.

Természetesen az egész falu népe az utcán volt. A gazdák a kisajtóban borral kínálták a zöldágakkal elvonuló legényeket, akik leszálltak a lóról, és a házbeli lányokkal táncoltak.

Miután a község valamennyi utcáján végigvonultak, visszamentek a hajnali gyülekező helyére. Itt az elsőlegény megadta a jelt amire ki-ki vágatva elindult a zöldággal a kedvese háza felé. A vőlegény átadta menyasszonyának a zöldágot. Ezután természetesen behívták, süteménnyel, borral kínálták meg. A többi legény a lányos házak kapujára tűzte fel a zöldágot. Ha a legény tudni szeretete volna, hogy a leány hogyan fogadja udvarlását, akkor a zöldág kitűzésekor beejtette a kalapját az udvarba vagy a virágoskertbe. Ha a leány szívesen fogadta közeledését, akkor felvette a kalapot, visszaadta, és a kerítésen át beszélgetett vele egy keveset. A zöldágot pedig

bevitte a konyhába, és a fal mellé állította. Ha nem érdekelte a legény, akkor nem törődött a kalappal, ott hagyta, ahova leesett. A zöldágot is csak azért vitte be, hogy levegye róla a kendőket, szalagokat, és a meszelőnyelet később újra használni tudják.

A zöldághordás után, este a kocsmában rendezett táncmulatsággal fejezte be a falu fiatalsága a húsvét és pünkösöd közötti időszakot, a *zöldfarsangot*.

A gyúróiak szerint a zöldághordás a jobbágyrendszer eltörlésének öröme rendezett szokás. Ez a vélemény bizonyára a falu régi értelmiségi rétegének, a papoknak, tanítóknak, jegyzőknek abból a törekvéséből alakulhatott ki, hogy az ismeretlen eredetű, számukra értelmetlennek tűnő népszokásoknak alapot, magyarázatot kerestek. A népszokások keletkezésének történeti eseményhez, például a török elleni harchoz kötését a mohácsi busójárás vagy a hajdúszoboszlói szilveszteri felvonulás értelmezésénél is megtaláljuk. Népszokásaink történetének, hazai párhuzamainak ismeretében kiderül, hogy a helyi magyarázatoknak semmi közük sincs az említett szokások kialakulásához.

A gyúrói zöldághordás középkori eredetű hagyományának párhuzamai a magyar népterület számos helyén megtalálhatók. A 17. századi evangélikus zsinatok már foglalkoznak a zöldághordás szokásával. A zsinati határozatokban elfogadják, hogy a diákok pünkösdkor zöld gallyakkal díszítsék fel a házakat, de hangsúlyozzák, hogy a szokást ne lövöldözés vagy más szertelenség, hanem éneklés kísérfje.

A szokás másik fontos eleme, a legények lovas felvonulása, a középkori eredetű pünkösdi királyválasztás emléke. A dunántúli falvakban pünkösöd napján a legények löversenyt rendeztek, a győztes lett a pünkösdi király. Királysága egy esztendeig tartott. A falu összes lakodalmára meghívták, a kocsmában a község kontójára ihatott, jószágát a pásztorok ingyen őrizték, büntetést nem szabhattak ki rá, a falu elsőlegénye volt.

Az európai kultúrában évezredek óta fellelhető az a törekvés, hogy különböző tavaszi szokásokkal és a hozzájuk kapcsolódó kellékekkel előidézzék a zsendülő természet bőségét. A zöldág a szárbaszökkenő növények, a megújuló növényvilág jelképe. A zöldághordás szokása eredetileg a tavaszi megújulást, a földművesmunka eredményességét akarta elősegíteni.

LUKÁCS LÁSZLÓ

GYALOGOS BÚCSÚJÁRÁS KISMÁRIACELLBE

A búcsújárás katolikus népünknek egyik legnagyobb élménye, nemcsak lelki hatásaiban, de egyéb emberi vonatkozásban is. A búcsújárás kivonulás az otthoni környezetből, ahol minden a földi munkára, feladatokra emlékeztet, szabadulás az emberi vonatkozások kötelékéből, felülemelkedés a megszokott mindennapokon – írta Bálint Sándor a *Búcsújáró magyarság* című tanulmányában.

Kismáriacell (Celldömölk) temploma egyike a legnépszerűbb dunántúli búcsújáróhelyeknek. Évente rendszeresen nagyszámú zarándok kereste fel, többek között Székesfehérvár-Felsővárosból is minden májusban 120-150 fős menet gyalogolt Kismáriacellbe 1943-ig. A hagyomány szerint a kiscelli búcsút a 18. századi sáskajárás idején fogadta Felsőváros lakossága. Az egykori *gyalogbúcsú* egy hétig tartott. Az

indulás előtti hetekben megtették a szükséges előkészületeket: megválasztották a zárándoklat előjáróit, valamint elkészítették a csomagokat; az ünnepi ruhát és az egyheti élelmet. Az öregek még emlékeznek olyan búcsújáróra, aki kenyéren és vizen tette meg a Celldömölkre vezető több mint 100 km-es utat. A csomagok szállítása a *bugyroskocsi* feladata volt, általában négy bugyroskocsi ment a zárándoklattal. A búcsús menet május 10-e körül mindig hétfői napon indult a felsővárosi Szent Sebestyén templom elől. A menet élén a két zászlóvezető haladt, akik jól ismerték a gyakran erdőkön át vezető utakat. Utánuk a két vezérzászlót vivő két legidősebb legény helyezkedett el, majd a többi legény, az idősebb férfiak, a lányok, végül az asszonyok csoportja következett. A menetet a bugyroskocsi zárta.

A hosszú úton leggyakrabban mondott imádság a rózsafüzér volt. Mindenki rendelkezett búcsús imakönyvvel is, amely tartalmazta a reggeli ébredés utáni, a kegyhelyre való bevonuláskor, a kegyhelytől való elbúcsúzáskor mondott könyörgéseket. A zárándoklat megállt minden útszéli keresztnél, temetőnél, ahol a halottakért közösen imádkoztak. A falvakon áthaladó búcsúsok tiszteletére mindenütt harangoztak, a falu népe kalaplevételrel illetve keresztvetéssel köszöntötte a menetet.

A zárándoklat pontos napirend szerint zajlott. Hajnali háromkor keltek, ötkor ettek egy keveset, ez volt a *bagófrüstk*. Nyolc órakor reggeli, majd ebéd délben, uzsonna és vacsora idejében tartottak pihenőt az evés miatt. Jövetben és hazafelé menetben is Szápáron illetve Nagygyimóton pajtákban töltötték az éjszakát. A szigorúan kötött napirend, a hosszú, megerőltető gyaloglás, a közös imák lélekben ráhangolták a búcsújárókat a kegyhelyen töltött ünnepre. Amikor a celldömölki kegytemplom tornyát meglátták, azon a helyen letérdeltek és megcsókolták a földet. A Celldömölk határában lévő keresztnél a haragosok a közösség előtt kezet nyújtottak egymásnak. A kegyhely határában mindenki megtisztogatta a ruháját, a lányok levették a kendőjüket és helyére virágkoszorút tettek a fejükre. A felsővárosiak bevonulása igen ünnepélyes, látványos volt: harangzúgás közben, énekszóval, ünneplő ruhában, a lányok kezükben gyertyával haladtak a templom felé. A templom bejáratánál térdre ereszkedtek és így térdén csúszva kerültek meg az oltárt. Az egész fáradtságos zárándoklat fénypontja a kegyhelyen eltöltött egy nap volt. Dél előtt tartották a fehérváriak miséjét, amelyen offertóriumot, gyertyás oltárkerülést végeztek. A nap további részében meglátogatták a kegyhely temetőjét, sor került keresztúti ájtatosságra, litániára, szentkép vagy más búcsúfia vásárlására.

A lelki megtisztulás után a felsővárosiak elköszöntek a szent helytől és mindig az odafelé vezető útvonalat követve indultak hazafelé. A búcsúsok színes szalagokkal, árvalányhajjal díszített *celli botot* vittek a kezükben. A botokat többnyire Isztiméren vették az út szélén áruló gyerekektől. Az is gyakran előfordult, hogy a legények az erdőben vágtak egy-egy mogyorófabotot, aminek a héját lehúzva különféle mintákkal díszítették. A lányok kíváncsian várták, hogy melyik legénytől kapnak celli botot. Az otthon maradt családtagok felkészültek a búcsúsok fogadására, eléjük mentek friss meleg étellel és rezesbanda kíséretével. Az ilymódon többszörösére duzzadt tömeg bevonult a felsővárosi templomba. Felsővároson a következő vasárnap délelőtt tartották a búcsúsok miséjét, akik még napokon át így köszöntek: „Részed legyen a szent búcsújárásban!”

MEGITTA ORBÁN!

Európában a legelterjedtebb termést biztosító és őrző védőszent a szőlővel kapcsolatban Orbán. Napja, május 25-e, a májusi fagyos napok közül az utolsó. „A fagyosszentek: Pongrác, Szervác, Bonifác és Orbán, a kisöccsük.” – mondogatták a zámolyi öregek. Orbán napjának időjárásából a várható szőlőtermésre is következtettek. Lippay János 1661-ben megjelent mezőgazdasági munkájában olvashatjuk: „Ha Sz. Orbán napja szép fényes leszén, bősége lesz a' bornak, ha eső esik, kevés.”

Ki volt Orbán és személye hogyan kapcsolódott a szőlőműveléshez? I. Orbán pápa 223-ban került a pápai trónra, majd 230-ban vértanúhalált szenvedett. I. Orbán pápa rendelte el, hogy a miseáldozat kelyhét és patenáját aranyból vagy ezüstből készítsék, ezért kehelyvel, borivó edénnyel, szőlőfürttel ábrázolják. Több évszázados megfigyelés szerint a mérsékelt égövi, szőlőtermelő Európában Orbán napja körül van az utolsó, a már szépen kifejlődött szőlőhajtásokra különösen veszélyes fagyos nap. E két dolog miatt Orbán a szőlőművelők, a kádárok és a kocsmárosok védőszentje lett. A szőlőhegyeken szobrokat, kápolnákat emeltek tiszteletére, képét gyakran ráfaragták a hordósfenekre, szőlőprésekre.

Orbán-kápolnát a Fejér megyei Mór és Adony szőlőhegyein is találunk: a móri 1794-ben, az adonyi 1811-ben épült. A szőlőhegyi Orbán-kápolnák búcsúját minden évben megtartják. Adonyban az Orbán-naphoz legközelebbi vasárnap délután litániát tartanak a zöld ágakkal, virággal feldíszített kápolnánál. A litánia végén kézzel írott, megsárgult lap, egy régi Orbán-ének szövege kerül elő az imakönyvekből, amellyel szőlők megoltalmazására kérik Szent Orbánt. Délután és este a pincében együtt van az egész család. A kosarakból előkerül az uzsonna, s az Orbán-napi vidám mulatozás, nótázás estig tart.

Móron az Orbán-naphoz legközelebbi hétfő délután tartanak litániát a kecskehegyi Orbán-kápolnánál. A szőlőművelők a kis barokk kápolna előtti hatalmas hársfa alatt állnak. Az Orbán-napi litánián a móri kádárok is részt vettek, akik szorongással teli várakozással figyelték a szőlőtermésre hatással levőnek tartott napok időjárását. Móron a volt kapucinus rendház pincéjében egy hordósfének található Szent Orbán faragott képével. Felíratának tanúsága szerint 1839-ben készült, 53 akós.

Etyeken a szőlőhegyekben három Orbán-szobor is áll. Közülük kettő a múlt század elejéről maradt ránk, a harmadik egészen új: Veréb Antal faragtatta, s állíttatta az újhegyi pincesoron. Minden esztendőben az Orbán-napra következő vasárnap délutánján itt tartják a litániát. Szent Orbán múlt századi szobrával a sósikúti Öreghegyen és Nagytétényben is találkozhatunk.

A Velencei-hegységben, a sukorói szőlőhegyen a májusi fagyok idején nem kapálnak, mert úgy tartják, hogy a frissen kapált szőlőt könnyebben érheti fagykár. Ha Orbán-nap körül fagyott, és kárt tett az ígérkező termésben, akkor a szőlősgazdák ezt mondták: „Megitta Orbán!” Ha nem volt fagy, ennek öröme ittak és lötytyintettek a kancsóból a földre, közben mondták: „Igyál Orbán!” A velencei Bence-hegyen, a Sárgaföldes-dűlőben 1984-ben állították fel Szent Orbán szobrát. A Bence-hegy régi és új, velencei, budapesti, székesfehérvári szőlőtulajdonosai minden évben az Orbán-naphoz legközelebbi szombat délutánján borversenynyel, borkóstolóval, kultúrműsorral egybekötött Orbán-ünnepet rendeznek a szobor körül. Hasonló Orbán-ünnepet 1988 óta Budafokon is tartanak.

LUKÁCS LÁSZLÓ

SZÁSZRÉGENI KOSARAS BÁLOK

Marosvásárhely és Szászrégen környékének falvaiból a népes családok leányai és fiai a két világháború közötti esztendőkhöz már egészen korán, gyakran 9-10 esztendőskorban szolgál, illetve cselédsorba kényszerültek, mert sok volt az éhes száj és kellett a gúnyára való. A cselédélet színhelye itt a két város: Marosvásárhely és Szászrégen volt. Utóbbiban némileg szabadabb és szórakoztatóbb volt a cseléd élete, mint a „székely fővárosban”.

A szászrégeni szolgáléányok a nyári időszakban minden hét vasárnapján bált rendeztek, amelyet „*szolgaleányok táncá*”-nak neveztek. Valamelyik városszéki kocsmában egy-egy termét béreltek ki erre a célra, ügyelve, hogy kuglizó is legyen a táncvigalom helyén, hiszen a kuglizás kedvelt szórakozása volt táncközi szünetekben a szolgáléányoknak. Az azonos vagy szomszéd faluból való cseléd lányok mindig időben értesültek legényszerőseiktől a tánc helyéről és idejéről. Ha a zene megszólalt, már igyekeztek a tánchelyre.

Az itt muzsikáló zenészek magyar legények voltak, mégpedig muzsikához értő szolgáléányok. Ellesték a hangszerrel bánás művészetét, hallás után a dallamokat is eljátszották.

Ezek a táncvigmak többnyire este 11 óráig tartottak. A lányoknak erre az időpontra már otthon is kellett lenniök, gazdáik hosszabb kimenőt nem engedélyeztek.

Éjfél, éjfél utánig havonta csak egyszer maradhattak ki a cseléd lányok: a hónap derekán megtartott *kosaras bál* alkalmával. Szolgáknak, cselédeknek ez volt a legnagyobb, legfeledhetetlenebb multság. Erre mindig készültek, itt nem parasztzenészek, hanem igazi cigányzenészek muzsikáltak. Amíg a vasárnapi táncok a cselédek, szolgálak találkozási alkalmak voltak csak, addig a *kosaras bál*ok igazi multságok, ahol nemcsak táncolni, de enni és inni is lehetett.

Ezeket a bálakat is a városvegi kiskocsmák erre a célra bérelt helyiségeiben tartották. A hónap derekán cselédek, szolgálak fizetést kaptak, tehát biztosítva volt a bál anyagi fedezete. A bort a legények állták, ámbár két-három lányt kivéve, ők is itták meg. Nem rendeltek meg előre egy mennyiséget, hanem amennyit elfogyasztottak, utólag annyit fizettek. A lányok többsége csak málnát, esetleg egy kupica erősebb italt és málnát fogyasztott.

Az enniálóról mindig a leányok gondoskodtak. A bált megelőző napok egyikének éjszakáján ki-ki fennmaradt, s a gazdától ellopott lisztből, tojásból, s egyéb alapanyagokból aprósüteményt sütöttek, amelyet aztán a szénapadlásra dugtak el a bál napjáig. Ezek a kis lopások általában nem tudódtak ki, legfeljebb csak akkor, ha a háznál lévő szolgáléány valamilyen okból elárulta.

A bálba menve a süteményt egy komatállal megegyező nagyságú és formájú tála tették, s ugyanúgy, amint a komatálát is, egy hímezett szalvétába kötötték, amelyet kézbe fogva vittek. Minden lány egy tál süteményt adott, amelyeket tálastól a tánc terem asztalára helyeztek el. Ezekből mindenki evett, ez a sütemény volt a leányok báli hozzájárulása.

A kosaras bálokban mindég mindenki táncolt. A legények figyelték a leányokat, s ha valaki ült, máris küldtek számára táncospárt. Ha a felkért leány nem ment el a táncra kérés legénnyel, akkor kimuzsikálták. Ilyenkor a sértett legény leállította a zenészeket, majd a lány kezét megfogta és az ajtó felé vezette, miközben a muzsikások

húzták a kísért, a marsot. A kimuzsikált leány ugyanabba a táncba nem mehetett vissza, de a következő alkalommal már ismét részt vehetett a bálban. Amennyiben ugyanakkor másutt is volt bál, oda elmehetett, hisz ott nem tudták róla, hogy sértő viselkedése miatt közösségből kiutasították.

A kosaras bálók éjjel 1-2 óráig tartottak, azonban sok cselédlányt a gazdája csak éjjelig engedett el. A tánc végeztével az a legény, aki valamelyik leánynak udvarolt, hazakísérte szeretőjét. Még akkor is elkísérte, ha a bálnak nem volt még vége, de a leány kimenője lejárt. Azok a leányok, akiknek még nem volt udvarlója, együtt, összekarolva mentek haza, az éjszakai városban egyedül nem jártak.

A tél beköszöntével véget értek a bálók. Ilyenkor azonban kezdődtek a kukorica- és tollfosztók, ahová a gazdasszonyok kölcsönkérték egymástól cselédlányaikat. Este 10-11 óráig a munka mellett játékban, vígságban is részük volt az élet árnyékos oldalára születetteknek.

LACKOVITS EMŐKE

VI. NÉPKÖLTÉSZET

TÖRTÉNETI MONDÁK AZ OZORAI DIADALRÓL

A magyar szabadságharcban 1848 őszén a győzelmes pákozdi ütközetet az ozorai diadal követte. 1848. október 7-én Perczel Mór ezredes, Görgei Artúr őrnagy, Csapó Vilmos őrnagy, tolnai nemzetőrparancsnok vezetése alatt harcoló honvédek, népfelkelők és nemzetőrök Ozoránál bekerítették majd fegyverletételre kényszerítették Roth és Philippovich császári tábornokok hadtestét, Jellasics utóvédseregét. Illyés Gyula *Ozorai példa* című történeti drámájában dolgozta fel az eseményt, amelyről a Mezőföldön még ma is hallhatunk történeteket idős emberektől.

Az ozorai diadal előtti helyi eseményekről a mezőszentgyörgyi és a kálozi néphagyományban maradtak fenn emlékek. Mezőszentgyörgyön ma is emlegetik, hogy a helyi nemzetőrök elfogták és megölték Jellasics futárait. Székesfehérvárról Simontornyára igyekeztek a futárok Roth és Philippovich generálisokhoz, azzal az utasítással, hogy seregrészüket minél gyorsabban vonuljon észak felé és csatlakozzon a fősereghez. A három tábori szekéren ülő, 16 felfegyverzett katonát és egy hadnagyot falujuk határában fogták el a mezőszentgyörgyi nemzetőrök. Ugyanakkor Izsányi Endre jegyző vezetésével felfegyverzett kálozi emberek a falu végén lévő nagy híd melletti bokros-fás részen húzódtak meg. Itt várták a Tác-Soponya felől visszavonuló horvátokat. Hajnalban ért oda Roth előőrse, akiket a káloziak sortűzzel fogadtak. Az előőrse meghátrált, azt hitték, hogy Kálozon már ott van a magyar honvédsereg. Roth és Philippovich serege így nem Kálozon át dél felé, hanem a mezőföldi pusztákon keresztül nyugat felé menekült. Így ért el a Sió balpartján fekvő Tóti-pusztára, amely a túlsó parti Ozorával szemben fekszik. Ez az ozorai diadal színhelye. Feltűnő, hogy a mezőszentgyörgyi nemzetőrök és a kálozi emberek hőstette is szerepel Eötvös Károly *A nagy év* című könyvében. A helyi hagyományt ez esetben valószínűleg a mezőszentgyörgyi származású Eötvös leírása is erősítette.

Az ozorai diadallal kapcsolatban Igaron és Mezőkomáromban is őrzött meg adatokat a néphagyomány. Ezekben a történetekben az ellenség megtévesztésének szép mondai motívumát találjuk. „Negvennyolcban mentek el innen Igarról is Ozora felé, oda a tóti erdőbe. Hallottam a régi öregektől, hogy hét huszár hogyan kerülgette a hegyet, elől lassan masíroztak, hátul meg, hol nem látta őket az ellenség, szaladtak. Volt köztük egy fehér lovas is. Addig jártak így körbe, míg nem jöttek a felmentő seregek, és letették a horvátokkal a fegyvert.” Mezőkomáromban 1978-ban Megyeri János mondta el a családi hagyományban megőrzött történetet: „Az ozorai győzelemben, ahol fegyverletételre kényszerítette a maroknyi magyar sereg a Roth generális seregét, résztvett dédnagyapám, Megyeri János is. Nem honvéd volt, hanem nemzetőr. Fegyvere, egy hosszú nyelű lándzsa egészen a második világháborúig meg volt a szőlőben lévő préházban. Front alatt leégett nádtetős préházunk, és akkor kallódott el. Valószínű, hogy a leomló kémény téglái temették maguk alá. Nagyapám gyakran emlegette Perczel Móric huszárainak merész cselét: a maroknyi lovasság többször körbelovagolta az erdőt, ahol Rothék táboroztak, azt a látszatot keltve, hogy sokan vannak. Ozora meg Tolna megye népe is felvonult a közeli dombokon kaszával, ásóval. A megrettent horvátok feltétel nélkül letették a fegyvert. Mondták is, amikor már mint hadifoglyokat kísérték őket a nemzetőrök, hogy ha tudták volna, hogy csak ennyien vannak a magyarok, nem rakták volna gúlába a puskákat.”

Németh László *Magam helyett* című önéletrajzi művében így emlékezett meg apai nagyapjáról, a szilasbalhási Kenesseyék volt jobbágyáról: „Ő már magunkfajta gyerek volt negvennyolcban s még most is mint sérelmet emlegette, hogy az apjával zabot kellett vinnie Buda alá. A horvátokról tudta, hogy melyik úton mentek, mit zsaroltak. Az ozorai példát is tőle hallottam...” Történeti hagyományaink ápolásának egyik szép példáját láthattuk a közelmúltban Illyés Gyuláról sugárzott portréfilmen a televízióban. Illyés Gyulának az ozorai általános iskola igazgatója elmondta, hogy diákjaival az esemény színhelyén minden esztendőben megünneplik az ozorai diadal évfordulóját. A tanulók eljátszák az eseményeket, az ellenséget félrevezető hét huszár mondabeli cselét is.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A HARANGOK SZAVÁRÓL

A harangszó ugyanolyan jellemzője lehetett egy településnek, tájnak, mint a népdalok vagy a népviselet. Íróink is gyakran felfigyeltek a harangok szavára. Csoóri Sándor *A félíg bevallott élet* című kötetében Pápát a harangok, az esők, a nagyra tekintő múlt városának nevezte. A Balaton-felvidéken egymáshoz közel találjuk az apró falvakat. E táj harangszaváról Babay Kálmán *Balaton-melléki történetek* című, Veszprémben 1892-ben megjelent elbeszéléskötetében ezt olvashatjuk: „Sok nyalka falu dugja magasra tornyát a regényes zalai parton, s ha a szőke víznek egy pontján megállapodik az ember alkonyat táján, öt-hat falu harangjának a szavát is hallja belevegyülni abba az édes zsongásba, mit a nagy víz minden szél nélkül hallat. Megáll-hatsz nyájas olvasóm az egészséges szepezdi fürdő alatt, meghallod a kővágóörsi, köveskállai, zánkai, szepezdi, monoszlói harangokat.”

Balaton-felvidék négy községe: Mencshely, Vászoly, Óbudavár és Szentjakabfa igen közel fekszenek egymáshoz. Így érthető, hogy a népi magyarázat szerint e falvak harangjai is beszélgettek egymással. Esténként megszólalt a mencshelyi harang vékonyan: *Mencshely, ments meg!* Erre a vászolyi harang kissé vastagabban: *Vászoly, válts meg!* Óbudavár és Szentjakabfa még közelebb vannak egymáshoz, ezért harangjaik összeszólalkoztak vastagon: *Budavári, Jakabfa, ördög bújt a nyakadba!*

A Káli-medence községeiben a déli harangszóval kapcsolatos tréfás hangutánzásra bukkantam. Kővágóörsön úgy tudják, hogy a köveskáli harang délben azt mondja: *Tál mellé! Tál mellé!* A második világháború előtt a Mindszentkálai harang délben azt mondta: *Kintaller! Kintaller!* Erre válaszolt a szentbékkálai nagyharang: *Tál mellé! Tál mellé!* Kintaller egy eltorzított német eredetű családi név. Ma is így mondják Mindszentkállán a Grünthaller nevet. A faluban az alszegen lakott Grünthaller István szegény napszámos, állítólag őt szólították ebédhez a két szomszédos falu harangjai.

Kékkúton a Mindszentkálai harang szavából hallják a *Tál mellé! Tál mellé!* felszólítást. Ezzel szemben Köveskálán azt állítják, hogy valamennyi községben ezt mondta a déli harangszó. A Somogy megyei nagybirtokokon dolgozó köveskáli summások is ezt mondták, amikor meghallották a déli harangszót: – Menjünk ebédelni, mert azt húzzák, hogy tál mellé!

A távoli harang szavából az időjárásra próbáltak következtetni. Ha Köveskálra áthallott a balatoncsicsói harangszó, akkor hideg időt vártak, keleti irányú légmozgást. Ha lehallott a vigántpetendi harangszó, akkor azt mondták, hogy megváltozik az időjárás, hidegebb lesz, északi szél támad. Enyhe időt jósoltak, ha felhallatszott a kővágóörsi harang szava. A szentbékkálai, Mindszentkálai, káptalanóti harangszó esőt, nyugati áramlást hozott Köveskálra. Mindig a távoli harangszó meghallása utáni harmadnapra változott meg az időjárás.

Balatonhenyén megfigyelték, ha a vigántpetendi harang odahallik, akkor hideg, szeles idő lesz. A monostorapáti harang szava esőt, télen havat, csapadékot, a köveskálié meleg, páratelt időt jelzett. Hideg, keleti szélre számítottak, amikor meghallották a monoszlói, balatoncsicsói harangszót. A hideg keleti szelet kálomista-, gardahajtó- vagy tihanyi szélnek nevezték. Azért kálomista szél, mert keletről, a főként református törzslakosságú falvak felől fúj nyugat felé, a tiszta katolikus községek: Monostorapáti, Szentbékkálai, Mindszentkálai, Kékkút, Diszel, Gyulakeszi irányába. Balatonhenyén a távoli harangszó meghallását követő napon már megváltozott az időjárás.

A távoli harangszóhoz kapcsolódó időjárási megfigyelésekből az állapítható meg, hogy a Káli-medence községeibe az északi és a keleti légáramlás hideget, a nyugati enyhülést, csapadékot hozott.

LUKÁCS LÁSZLÓ

VII. NÉPHIT, NÉPI GYÓGYÁSZAT, HALÁL

SAJÓSZENTANDRÁSI HIEDELEMALAKOK

A hajdani Szolnok-Doboka, ma Beszterce-Naszód megyében, Bethlen és Beszterce, közelebbről Somkerék és Sajómagyaros között a Sajó mentén, hegyek tövében megbújó kicsiny falu Sajószentandrás. Lakói református magyarok és görögkeleti románok. Itt a magyarság létszámában már a század elején is alatta maradt a románnak, így érthető, hogy a reformátusok néphitére is a román hiedelemvilág jellemzői nyomták rá bélyegüket.

A magyarok között élő hiedelemmondáknak és hiedelemtörténeteknek leggyakrabban két központi alakja figyelhető meg. Az egyik a magyar mondakatalógusban kísértetként, a románban ördög és segédjeként emlegetett *szellemlény*, míg a másik természetfölötti erővel rendelkező, az európai mondavilágban is általánosan megtalálható alak.

A kísértetek vagy szellemlények nemegyszer természeti démonokként jelennek meg: például az éjszaka szellemeként, tűzként. Valamennyit *tisztátalannak* vagy „*sztrygajjá*”-nak nevezik. Ez nem más, mint az élőket ijesztgető, hazajáró lélek, a *sztrigoj*. Az elnevezés román jövevényszó, úgyszintén megnevezett tevékenysége is, aki az élőket *boszkonyálja*, azaz megrontja. De segítségével rontanak, „boszkonyálnak” itt a magyar hiedelemmondák jellegzetes, természetfölötti erővel rendelkező alakjai is. A rontó nem maga a holt, hanem a holt bőrébe bújó ördög. A visszajárás oka pedig az elhunytak életében elkövetett bűne. Különféle alakokat öltve jelenik meg: mint természeti jelenség, tűzként: mint tárgy, nyomtató rúdként: de emberi alakot is felvesz: szépasszonyként, kisasszonyként, tetszetős külsejű férfiként, csendőrként, törpeként, esetleg egy-egy elhunyt családtag másaként, vagy csak láthatatlan szellemként jelentkeznek.

A kísértés alapján három típust különíthetünk el:

1. A tisztátalan csak magányos emberhez szegődik, kettőtől már elmenekül;
2. Csak kísér vagy félrevezet, nem bánt, az éjszaka elmúltával vagy az emberi települések szélén eltűnik;
3. Áldozatát gyöttri, esetenként a halálba kergeti.

A tisztátalan képében megjelenő szép nő, a „*kisasszony*” pedig megegyezik a délszláv *vilákkal*, a román *frumoaselékkal* vagy *ielékkal*, akik úgy megbűvölik áldozatukat, hogy az soha el nem felejtheti őket. Ahogy arról a vasutasról beszélük, aki az 1920-as évek egyik szilveszterén a szentandrászi vashídnál teljesített szolgálatot, amikor a fehérbe öltözött kisasszony meglátogatta, s eszmélete vesztéséig táncoltatta, azután halála napjáig rendszeresen felkereste.

A tisztátalannal szemben nem tudnak védekezni. Akit megkísért, az kiszolgáltatottjává válik. Ezzel szemben a másik hiedelemalakkal, a természetfölötti erővel rendelkező lényel szembeszállnak, erejét egy másik természetfölötti erővel rendelkező személy segítségével megtörik. E hiedelemalakokban a fekete és a fehér mágia jellegzetességei körvonalazhatók. Azonosak ezek a boszorkánnyal, a tudós emberrel vagy tudós asszonnyal. Azonban a magyar nyelvterület másutt ismeretes boszorkány alakjával szemben az itt megjelenő boszorkány nem tanulja, vagy örökli tudományát, hanem a tisztátalan segítségével kapja. A tisztátalan megszállja és kényszeríti tetteinek elkövetésére. Ez is a román folklór egyik jellemzője, amelynek

természetfölötti erővel rendelkező alakjai, a gyakorta valamely állat képét magukra öltők, a halál után megnyugodni nem tudó, bűnös lelkek. Rontásuk a javak, a haszon elvételére irányul, de gyakorta központi alakjai a szerelmi varázslásoknak is. Az ilyen bájolással szerzett szerelem azonban szerencsétlen kimenetelű kapcsolattal, gyűlöletté váló vonzalommal végződik.

LACKOVITS EMŐKE

„SZEM ÁRTOTT NEKI...”

A rontás országosan elterjedt, legismertebb formája a szemmel verés. Idős parasztemberekől ma is gyűjthetjük az ezzel kapcsolatos egyéni eseteket, hiedelmeket. A szemmel verés lényege, hogy a házhoz érkező idegen vagy ismert látogató a pusztá nézésével, akaratan kívül is árthat elsősorban a védtelen kisgyerekeknek vagy aprójóságnak. Azt tartották, hogy szemmel olyan ember tudott verni, akinek összenőtt a szemöldöke, szűrősan, erősen nézett, vagy nagyon rácsodálkozott például a csecsemőre. A szemmel vert gyerek állandóan sírt, nem lehetett megvigasztalni, ilyenkor úgy tartották, hogy „verésbe van”, „megártott neki a szem”, „megnézte valaki”, „szemmel verték”. A szemmel verés ellen különféle megelőző eljárásokkal óvták a kisgyereket és a fiatal baromfit. Csákberényben például ha olyan helyre vitték a gyereket, ahol idegenek is voltak, fordítva adták rá az ingét. Bakonycsernyén a keresztelés előtt álló újszülöttet a keresztelőig az anyja kötényével szokták betakarni, nehogy szemmel verjék. A szűrő szemű ember a baromfit el is tudta pusztítani erős nézésével. Ez ellen Csákberényben a következőképpen, füstöléssel védekeztek. Amikor kikelték a kislibák, a fészekből kivettek egy csomó szalmát, összekeverték pihés tojáshéjjal és parázsra tették. A kislibákat egy rostába rakták, és a parázs fölött megfüstölték. Az 1980-as évek elején a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Göncruszánk néprajzi gyűjtést végeztem, s egy idős özvegyasszonyt kerestem fel. A konyhában a tűzhely alatt ládában kislibákat pillantottam meg, s mielőtt még dicsérni kezdtem volna a kedves aprójóságot, a néni így szólt: „köpködj meg őket, nehogy szemtől essenek!” Az emberi nyál rontást elküldő szerepe a kisgyermek szemmel verésekor is megnyilvánult. Például a Fejér megyei Előszálláson amikor a gyerek nagyon sírt, az anyja mindkét szemét háromszor kinyalta a gyerekeknek, s a nyálat kiköpte.

A szemmel verés gyógyításának országszerte legismertebb eljárása a szenes víz készítése. A szokás lényege, hogy hideg vízbe három darab parazsat vagy három szál égő gyufát dobtak egymás után, és ha a tárgyak leszálhtak a pohár aljára, az annak a jele volt, hogy szemmel verték a gyereket. Ez után a szenes vízzel megmosták a gyerek arcát. A szenes víz készítésének és alkalmazásának számos formája ismeretes. Fehérvárcsurgón például három darab izzó parazsat hideg vízbe dobtak, „Uram Jézusom segíts meg” szavak kíséretében keresztet vetettek a pohárra. Ha a parázs leült az edény aljára, szemmel verés történt. A gyógyulás végett a szenes vízzel háromszor megmosták a gyerek arcát, és az ingük aljával, visszajáról megtörölték. A maradék vizet az ajtó mögé öntötték. Magyaralmáson úgy tudják, hogy a három szál gyufa illetve parázs a Szentháromság jelképe. A szenes víz készítésén kívül még számos gyógymódot ismertek a szemverés elhárítására. Bakonycsernyén például a tövisboro-

nából kihúzott 9 szál tűskét három napig áztatták, s ebben a vízben mosdatták meg a beteg gyereket. Magyaralmáson az úrnapi kőrménre állított sátrak leveleiből vittek haza, és szemverés esetén ezt az úrnapi füvet tették a gyerek fürdővizébe. Az elmondott példák is igazolják, hogy a népi orvoslásban a racionális és irracionális gyógyító eljárások azonos szerepet játszanak, hiszen céljuk ugyanaz, a betegség legyőzése, távoltartása. Az irracionális, mágikus eljárások (például a szén víz készítése) túlsúlyba az ismeretlen, megmagyarázhatatlan betegségek esetében jellemző.

VARRÓ ÁGNES

HÁZI ORVOSSÁGOS KÖNYV 1795-BŐL

A székesfehérvári István Király Múzeum könyvtára őriz egy 1795-ben, Vácon, Máramarosi Gottlieb Antal nyomdájában készült 196 oldalas orvosi könyvet, melynek címe: *Házi orvosságok melyek Az Emberi testnek külömb-külobféle nyavalyáinak megorvoslására nem csak némelly esméretesb Füvek belső, s külső, hanem köz-hasznai is rövideden egybe szerkésztetve találtnak.* A mű szerzője Veszelzski Antal orvosdoktor, jeles botanikus, aki valószínűleg Sopronban született az 1730-as években, és az 1800-as évek elején Vácon halt meg. Botanikai, gazdasági, méhészeti munkái mellett írta ezt a házi orvosságos könyvet is, amely két kiadást ért meg, 1795-ben és 1801-ben. A könyvecske zsoldárídezzettel kezdődik: „Énekeljete a mi Istenünknek – a ki teremti a Fület az Emberek szolgálatjára.” Ezt követően a könyv ABC betűrendben tárgyalja az egyes betegségeket az ágyék fájástól a vízkórságig. A mű orvostörténeti és néprajzi értéke abban áll, hogy nem csupán felsorolja a betegségeket és ellenszereiket, hanem igyekszik feltárni a betegséget előidéző okokat, a fellépő tüneteket is. Például a 107. oldalon ezt olvashatjuk: „Orbánczról, melyet Szent Antal tüzeinek is hívnak. Ez a nyavalya néha igen tüzes, és veres, néha pedig csak veressel sárgállik ... torkában a beteget fullasztja: néha előre forró hidegleléssel jön. Oka e betegségnek az epe sár, mely a vérrel az ereken a bőr alatt nagy fájdalommal fel forr, és néha a tüzeisége miatt a bőr apró hólyagokkal felstattan. Ez a természetnek munkája, midőn a belső részekről a hőséget kiveri: azért a természetet izzasztókkal méltó segíteni.” A betegségek ismertetése után következik minden esetben az ajánlott ellenszerek; gyógyteák, fürdők, borogatások és egyéb más gyógymódok leírása. Például orrvérzés ellen csalánleves borogatást, sárgaság ellen katángkóró gyökér levének fogyasztását, szemárpa ellen vízbe áztatott pipacsvirág borogatást ajánl.

A hasonló nyomtatott orvosi könyvek egyediségét az egykori tulajdonosok első és utolsó üres oldalakra történt bejegyzései adják. Ki-ki ide írta fel a saját leghatásosabbnak tartott, kipróbált házi orvosságait, gyógyító receptjeit. Jelen könyvecske borítólapjainak belső részén 21 kézzel írott házi recipét találunk, többnyire az egykori biztosan azonosítható tulajdonos, Michaelis Papp tollából, ember- és állatbetegségek ellen egyaránt. Lássunk néhányat e kézzel írott gyógymódok közül. „Petrezselyem zöldje oszlató erővel bírván vízellet fen akadására vagy szem gyulladásáról zölden felkötve, vízelletnél főtt leve itata.” Vagy: „Hideg leléstül egy kalán pálinkát, egy kalán etzetet egy kalán bort, egy kalán vizett egyben köl kevernyi, amidőn a hideg akar lelni id meg.” A túlzott alkoholfogyasztás mindig gondot jelentett a

részes környezet számára. Lássunk végezetül egy, a bor utálásra vonatkozó receptet az orvosságos könyv kézzel írott bejegyzéseiből: „egy fürjhet (fürjet) meg kell fogyni, annak a belső részét belit és szívet valami bene van mindenestül meg kel szárogatnyi, borban azt kel a részeseknek adnyi hogy ne tuggya.”

VARRÓ ÁGNES

„KÜLÖNBFÉLE NYAVALYÁK ORVOSLÁSA...” HÁZI GYÓGYÁSZAT A MÚLT SZÁZADBAN FELSO-HÁROMSZÉKEN

A betegségekről vallott népi felfogás és orvosló módok együtt alkotják a népi orvoslást. A kulturális változással együtt a természetfeletti erőkkel való gyógymódok mellett megjelennek az orvosló eljárásokban a racionális módszerek; a növények, növényi főzetek és vegyi úton előállított készítmények is. Az utóbbiak állnak az orvoslás központjában egy múlt századi felső-háromszéki (ma Kovászna megye) gazdasági napló feljegyzéseiben is. Az itt élő Szacsvey-család tagjai nemzedékről-nemzedékre vezették azt a gazdasági naplót, amelyet a múlt század elején kezdtek írni, s 1900-ban még mindég feljegyzésekkel gyarapították. A bőséges gazdasági naplórészletek mellett részletes időjárási megfigyeléseket és különféle növényi, állati, emberi betegségek gyógyítására való recepteket is beleírtak. Mellettük még a házi férgek (patkány, egér) elűzésére szolgáló jótanácsokat is bejegyezték. A gyógyítási eljárások 1869-1873 között kerültek be a naplóba.

A növénybetegségek közül a búzaüszkösödés meggátlására szolgáló recept a legfigyelemreméltóbb, amelynek alapját a gálic adja. „Búza üszög ellen...” „Minden köből búzára veendő négy lath kékkő és két lath kőso: öszvetőrendő és egy fazakba víz töltendő rá – két vagy három nap úgy tartatik, gyakran felkeverendő. Midőn a búza vetendő, azon kékköves víz annyira szaporítandó, hogy minden köből búzára jusson négy kupa kékköves víz.” A búzát és a „kékköves vizet” tekenőbe öntötték, majd a búzaszemeket a kékköves vízzel jól bedörzsölték. Amint hangsúlyozták is: „a búza bédörzsölendő.”

Ha megjelent vagy elszaporodott a ház körül a patkány, akkor bodzalevélből (*Sambucus ebulus* L.) és kukoricalisztból készült keverékkel üzték el. Amint írták: „Patkánfíreg ellen a gyalogborza lapiját megtörni és máléliszt között megetetni – elfutamodnak tőle.”

Az állatbetegségek közül a sertés- és marhavésszel, valamint a juhmetéllyel foglalkozik. Valamennyi ellen receptet is közöl. Valószínű, hogy a napló írói ismerhették, sőt használhatták is a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött „Falusi patikát”, azaz az 1800-as évek első felében összeállított receptgyűjteményt: a „Különbféle nyavalók orvoslására szolgáló Falusi Patika” állatgyógyászati receptjeit, jótanácsait. Itt állatfajtánként foglalkoznak a betegségekkel és receptekkel, s ezt a módszert követik a naplóban is. Azonban minden valószínűség szerint a naplóba csak olyan receptek kerültek be, amelyek a házban és a gazdaságban előforduló betegségek gyógyítására szolgáltak. Ezek, a naplóíró számára fontosnak tartott gyógymódok a következők voltak: A sertéseket tizedelő vész, a pestis ellen bodzafőzetet ajánl: „Disznódög ellen az gyalogborza gyökeret azt főzd meg és a levit tedd moslék közé, hogy egyék meg.”

Marhavész ellen gálic és salétrom keverékét használták: „Marhavisz ellen vasgálic fil font salétrom s fil font vízbe felolvasztani, kétszer vagy háromszor bétölteni és veres kendőn a keresztcsontra tenni.” A juhok veszettsége ellen megelőző módszert javasol: „Juhmétej ellen a legjobb orvosság minden juhok egy kávis kalán fidervászt korpába elegyíteni ősszel – elrakod és a torkába béhányani. Tavasszal újból fidervászt hájba dugni és a juhok a fogát megkenni kimenéskor.”

Az emberi megbetegedések közül a fázásos és a felsőlégúti betegségekkel foglalkozik. A háztartásokban meglévő vagy használt növényeket, növényi főzeteket, illóolajokat, szeszeket javasol, s a velük való öblögetést, bedörzsölést. Ma is ismer, sőt használ a gyógyászat ilyen szereket, vagy olyan készítményeket, amelyekben a naplóban felsoroltak egyike-másika – például kámfor, kamilla vagy székfűvirág – megtalálható. Az alkalmazás módja: az öblögetés vagy a beteg testrészt bedörzsölése napjaink gyógyításától sem idegen.

Az embergyógyászati módok alapja vagy forrása a „Gazdaságbéli Tárház” lehet, azaz az 1801-ben megjelent „Az Erdély országi gazdaságbéli Tárház melyben mind a’ mezei, mind a házi Gazdaság külön-külön tárgyainak jobbítására, mind pedig az emberek és barmok egészségben való tartásokra, nem különben sok közönséges nyavalyályokból leendő meggyógyításukra próbált hasznos eszközök találtnak. Kolozsvár, 1801.”

Hűlésre (megfázás, nátha) a baktériumölő hatásáról ismert illóolajok használatát javasolja: „Hűtis ellen tíz krajcárra Isokolaj, hat krajcárra Kámfor, egy fertáj borseprő, egy kalán só őszve vegyítvén, 24 óra múlva kell sorolni a fájós részt” – azaz 24 órát érne, majd bedörzsölni a testrészeket. „Torokfájás ellen igen hasznos orvosság: Egy diónyi fejr keminyitőt egy kalán szinmizet őszve dörzsölni egy borsó nagyságú timsóval, ezután főzni kell fertájos csuporba székfűvirágot a fennirt vegyítéssel feleeresztetni és egy kevés jó borecettel megsavanyítani. S úgy lengin a torkot gargarizálni gyakran.” Ugyancsak hűlés gyógyítására javasolja a következőt: „Hűtisekben bizonyos orvosság: kámfor-szesz, hangya-szesz, szappan-szesz, terpentinszesz, szarvas-szesz, szalamia (szalmiák)-szesz, mustárolaj. Ezen különfile szeszek egyenlő részbe őszveelegyítve, reggel és este a hűlises riszeket jól megdörzsölni. 20 vagy 40 krajcárra venni és azt repetálni kell, ha elfogy.”

Sajnos, a különféle szerek és gyógymódok alkalmazásáról nem jegyezték fel olyan adatokat, amelyekből megtudható lenne, hogy sikerrel alkalmazták-e valaha is a leírt, javasolt gyógyszereket és gyógyító eljárásokat.

LACKOVITS EMÓKE

SPECIALISTÁK A NÉPI ORVOSLÁSBAN

A hagyományos gyógyító gyakorlatban igen jellemző volt a különböző specialisták orvosló tevékenysége. Számos faluban működött kenőasszony, csontrakó, foghúzó, bába, füvesasszony, akiknek tudományát, segítségét igénybe vették a környéken. Az alábbiakban két, a Veszprém-megyei Somlóvásárhelyen élő gyógyító specialistát mutatok be, Szalai Elek foghúzót és Nemes Gyuláné Zsigmond Ágnes bábaasszonyt, akikkel beszélgethettem életükről, gyógyító tevékenységükről.

Szalai Elek 1906-ban született Somlóvásárhelyen. Amikor a fogfájást sem a hideg vízzel, pálinkával történő öblögetés, sem a fokhagyma vagy bagó a szuvas fogba való beletömése nem enyhítette, Szalai Elekhez fordultak, aki ki tudta húzni a fájó fogat. Elmondása szerint édesapjától, Szalai Mátétól és nagybátyjától, Szalai András-tól tanulta meg a foghúzást, akik mellett mint fiatal legény segédkezett, lefogta az ellenkező betegeket. Édesapjától örökölte a fogót is, amelyet kovácmester készített. Ezt az egyetlen fogót alkalmazta az alsó és a felső fogak eltávolításakor. A fogó nyelével megkocogtatta a fogakat, hogy meggyőződjön, melyik fáj. A beteg fog körül lenyomta az ínyt, előbb meglazította, majd kiemelte a fogat. Tapasztalatai szerint a háromgyökerű és az alsó fogakat sokkal nehezebb volt kihúzni. A foghúzás előtt semmiféle érzéstelenítést nem kapott a beteg, a beavatkozás után hideg vízzel vagy inkább pálinkával lehetett öblögetni. A fogót sóborszesszel fertőtlenítette. Különösen a katonaság alatt vették igénybe Szalai Elek tudományát. Körülbelül az 1950-es évek elején befejezte működését, de addig nemcsak Somlóvásárhelyről, hanem a környező falvakból, Tüskevárról, Somlójenőből, Borszöröcsökről is felkeresték a fogfájástól szenvedők. Kizárólag a komplikáció nélküli foghúzással foglalkozott, az elgennyedt, súlyosnak látszó eseteket a devecseri orvoshoz küldte.

Somlóvásárhely egészségügyi ellátásában igen fontos szerep jutott Nemes Gyuláné Zsigmond Ágnes bábának is. 1911-ben született Somlójenőn. Öt elemi végzet. 1937-ben, amikor az előző bába (bizonyos Szél néni) nyugdíjba készült, őt szemelte ki utódjául. Először Nemes Gyuláné férjével beszélt a tervéről, akinek beleegyezése és az orvosi alkalmassági vizsgálatok után jelentkezett a nagykanizsai bábaképzőbe. 1939 és 1940 között sikeresen elvégezte a tanfolyamot, majd 1948-ig Somlójenőn, 1948-tól pedig Somlóvásárhelyen dolgozott 1967-ig, nyugdíjazásáig. Ellátási körzetébe tartoztak a Vásárhely környéki kisebb települések is: Borszöröcsök, Lovaspuszta, Apácatorna. Évente átlagosan 30-35 szülést vezetett le, a működésének 29 éve alatt csupán két csecsemőkori haláleset fordult elő a körzetében. Munkája nem csupán a szülés levezetésére korlátozódott, hanem fontos szerepe volt a terhesség alatti és a születés utáni egészségügyi ellátásban, tanácsadásban, a falu egészségügyi felvilágosításában.

Az új terheseket a falu lakossága számon tartotta, s szóltak a bábának is, aki felkereste a várandós nőket. A terhesség alatt legalább háromszor kellett tanácsadáson megjelenniük, ellenkező esetben nem kaptak babakelengyét, ami 12 pelenkából, plédből, s néhány rékliből állott. Általánosan jellemző volt, hogy sokan csak ezért a babakelengyéért vettek részt a tanácsadáson, hiszen beszerzése egyébként komoly anyagi megterhelést jelentett volna a családoknak. Nemes Gyuláné tapasztalatai szerint „olyan szegények voltak, hogy megkapták a pelenkát, de azt összevarrták maguknak lepedőnek. Voltak olyan családok, akiknek volt 8-10 gyerekük, ezeknek én itthon a hitvány ágyneműmet, az uramnak a hitvány alsóneműit elrepegtettem és azt vittem el pelenkának.”

A szülés levezetése után még egy hétig járt a gyermekágyas asszonyokhoz fűrésztteni, de később is figyelemmel kísérte a csecsemők fejlődését. Az anyák inkább őhozzá, mint a hetente kétszer rendelő orvoshoz fordultak tanácsért ha beteg volt a gyerek. Áldozatkészségére jellemző, hogy a saját gyerekének születése után három nappal, legyengülve is elment a Somló hegyre egy szülő nőhöz. A higiéniára vonatkozó utasításait a legkritikább esetben tartották be. Bosszúsan emlékezett, hogy minden hadakozása ellenére sem tartották kellően tisztán a csecsemőket, sokszor előfordult, hogy használatból kikopott kékfestő előruhába pelenkázták őket, vagy előre összerá-

gott ételt tettek a szájukba. Nemes Gyuláné természetesen tisztelt személyiség volt a faluban, megbíztak benne, előtte nem szégyellték magukat úgy mint az orvos előtt. A Devecserből hetente két alkalommal Somlóvásárhelyre látogató körzeti orvos a felnőtt betegellátásban is felhasználta tehetségét; megtanította vele az injekciózást, beöntést, így a házi betegápolásban is részt vett. Még nyugdíjba vonulása után is fölkeresték segítségéért. Nemes Gyuláné így tekintett vissza életére, munkájára: „Nagyon szerettem a bábáságot, ha még egyszer születnék, csak ezt választanám. Nagyon szerettem a gyereket, sajnáltam a kismamákat, sok időt eltöltöttem velük, amit nem is lett volna muszáj, de ha ott voltam, mégse fájt annyira.”

Szalai Elek foghúzóról és Nemes Gyuláné bábáról szaktudásuk, gyógyító tevékenységük miatt napjainkig nagy megbecsüléssel beszélnek Somlóvásárhelyen. A falu orvosai voltak ők is, Szalai Elek a családi örökség révén kapott és autodidakta módon kifejlesztett tudását és Nemes Gyuláné a városi tanfolyamon, könyvekből szerzett ismereteit egyaránt faluközösségük javára fordították. Kettejük közül a klasszikus értelemben vett parasztorvos Szalai Elek, aki gyógyító tevékenysége mellett „főállásban” szőlőműveléssel foglalkozott, mint a somlóvásárhelyiek többsége. Nemes Gyuláné hivatása volt a bábamesterség, szakmájáról oklevéllel rendelkezik. Szalai Elek foghúzó tudományát esetlegesen, alkalmilag hálálták meg, jellemzően naturalizálással, s nem pénzzel, míg a baba rendszeres fizetést kapott, műszereit az állam biztosította. Képességeik, anatómiai ismereteik határait pontosan felmérték: Szalai Elek nem vállalta el a tályogos fog kihúzását, Nemes Gyuláné a nehéz, komplikált szülések esetén orvost hívott. Tudásuk, gyakorlatilag teljesen racionális, felvilágosult egészségügyi ismeretekre, tapasztalatokra épült, de Nemes Gyuláné esetében megfigyeltem az otthonról hozott, édesanyjától hallott népi gyógymódok alkalmazását, továbbadását, népszerűsítését. Elmondása szerint például anyjától tudja, hogy a fogzásban szenvedő gyerekeknek egy nagy kulcsot kifőztek hogy azt rágja. Mint létező, valós esetről beszélt a szemmel verésről, ennek megelőzésére ő maga az első felöltöztetéskor kifordítva adta az újszülöttekre az inget, s külön felhívta erre az anyák figyelmét, hogy a gyereket egyéves koráig így öltöztessék szemverés ellen. Gyakorlatában – ugyan igen csekély mértékben –, de helyet kaptak, előfordultak a népi orvoslásra jellemző úgynevezett irracionális, babonás elemek is.

VARRÓ ÁGNES

A FOGAKNAK FÁJÁSÁRÓL

A fogfájás enyhítésére és gyógyítására a népi orvoslásban számos módszert találhatunk. Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis* (A test békéje) című, 1690-ben napvilágot látott orvosi könyvben külön fejezetet szentelt a fogfájás gyógyítására javasolt hathatós erejű ellenszereknek. A fogfájás okozói között Pápai is említi azt a népi diagnosztikában ma is élő, gyűjthető elképzelést, amely szerint a fogak romlását a „fogban való rothadt nedvességektől termelt férgek” okozzák. Pápai a fogfájás orvoslására javasolt módszerek között első helyen említi, hogy a beteg „menjen gőzfödőbe, ott köpölyöztesse meg magát nyakán s vállán”. Veszelszky Antal 1795-ben megjelent házi orvosságos könyvében többek között a következő gyógyító eljárást

javasolja a fogfájás okozta gyötrelmek ellen: „A lónak meleg ganéját, még a földre nem hull, megszédvén, és erős pálinkával azt össze kevervén, serpenyőbe jól melegítsd meg, és azon melegen ruha között köttesd két pofádra: ez inkább annak használ, kinek foga ez előtt ki nem húzatott”. A népi gyógyaszatban oly sokszor használatos pálinkát gyakran alkalmazták fogfájás esetén is érzéstelenítőként. Bakonycsernyén például a fogzásban szenvedő kisgyerek inyét pálinkába mártott ujjal dörzsölgették. Az is előfordult, hogy nagyméretű kulcsot adtak a gyerek kezébe, hogy azt rágja.

A sajgó, szuvas fogba érzéstelenítő gyanánt helyeztek kis kősdarabkát, félbe vágott borsszemet, gyömbért, tömjéndarabot vagy fokhagymát. Sárbogárdon a karácsonyi asztal alá egy külön abrosszal letakarva tettek kenyeret, sőt és fokhagymát is. Fogfájás esetén ezt a fokhagymát tették a fájó fogba. Országszerte elterjedt az a gyakorlat, hogy a fogfájós beteg nyakába kis rongyba csomagolt fokhagymát kötöttek, hogy „lehúzza”, a fájást. Gyakori volt a füstöléssel történő fájdalomenyhítés is. Erre a célra a katolikus templomból kis darab tömjént kértek, parázsra helyezték, és belélegezték a füstjét. Ez az eljárás nemcsak a beteg fog sajgását szüntette meg, hanem az egészséges fogaknak is legalább annyira ártott. Hasonlóképpen füstöltek fogfájás esetén a beléndekmaggal is. Amikor a fogfájás már semmilyen ellenszerrel nem volt megszüntethető, a borbélyhoz vagy a kovácshoz fordultak.

A kovácsok módszerei között szerepelt az a drasztikus foghúzó eljárás, hogy a fogóval megszorították az eltávolítandó fogat, majd tűzes vasat közelítették a beteg szeme elé. A Fejér megyei Mezőföld pusztáin időnként megjelentek a vándor foghúzók is, akik némi fizetség ellenében ajánlották fel szolgálataikat a pusztai cselédség körében.

A népi orvoslás irracionális eljárásai a fogfájás esetében is túlnyomórészt annak megelőzéséhez kapcsolódnak. Általánosan ismert volt az a hiedelem, hogy a fogfájás elkerülhető, ha a villám sújtotta fa vagy koporsó szilánkjával piszkálják a fogakat. Az újhoid varázserejébe vetett hit a fogfájás megelőzésében is megnyilvánult. Zemlénben és Borsodban újhoidkor a következőt kiáltották az égre nézve: „Isten hozott új királyunk, adjad, hogy az én fogaim oly erősek legyenek s oly egészségesek, mint te vagy, amíg élek.” Katolikus népünk országszerte Szent Apollóniához könyörgött fogfájás ellen. Apollónia Decius császár idején, a 3. században szenvedett vértanúhalált, legendája szerint kínnói minden fogát kiverték. Ezért lett már a középkortól a fogfájósok és a fogorvosok védőszentje.

VARRÓ ÁGNES

A MEZŐSÉGI GYÁSZHÁZ

A hozzátartozók elvesztésén érzett egyéni fájdalmat gyásszal fejezik ki. Ma is, mint a múltban, a gyász a halál beálltakor kezdődik, és a rokonai kapcsolatok függvényeként meghatározott ideig tart. Formáját a közösségi követelmények határozzák meg. A gyászidő kezdetét általában a temetéstől kezdték számítani. Hosszúsága az említett kapcsolatok által meghatározottan hat héttől egy esztendeig tartott, s többnyire ma is ennyi.

A temetést megelőzően, a halál beálltától a temetés napjáig tartó időszakaszban a házat, ahol halott volt, *gyászháznak* nevezték. A gyászháznak megvoltak, sőt, a magyar nyelvterület egyes közösségeiben ma is megvannak a jellemzői.

Az erdélyi Mezőség magyarok által lakott falvaiban a lakosság nagy többsége református. Ezekben a falvakban többnyire még ma is háztól temetnek, azaz ravatalozóval nem rendelkezve, a halott családtagot a temetésig otthon ravatalozzák fel. Erre az időszakra a ház külsőségeiben is átalakul, gyászházzá válik. A faluban lakóknak és a falun átmenőknek a házban lakók így jelzik, hogy halottjuk van.

Nagysármáson, Kissármáson, Feketelakon, vagy a hajdani mezővárosban, Széken a halottas ház oromzatára aranszegélyes fekete zászlót tűznek ki. Kissármáson a zászlón felirat is olvasható: „Légy hív mindhalálig.” A külső bejáratí ajtó fölött aranszegélyes fekete drapéria függ, amelynek két oldaláról két, hosszanti lenyúló szárny is húzódik. Ez ugyancsak aranszegélyes, az alsó része pedig aranszállal, tölgyfalevelekkel hímezett. A drapériára a következő feliratot varrták: „A bűn zsoldja a halál. Isten kegyelmi ajándéka az örök élet.” A belső, a ravatalt őrző szoba ajtaja fölé a külsőével megegyező kárpit kerül, amelynek csak a felirata más: „Aki nem szereti az ő feleberátját, a halálban marad.” E ravatalos szobában az ablakra is fekete, aranyhímes, aranszegélyes kárpitot tesznek, amelynek felirata meghatározott bibliai idézet: „Az embernek Fia nem azért jött, hogy elveszítse az emberek lelkét, hanem, hogy megtartsa.” Ez a szoba teljesen üres. Minden bútort kihordanak innen, közepén csak a ravatal áll, amelyet a többi textíliával megegyező, fekete, aranyhímes posztóleppel kereteznek. Felirata: „Mert a kiszabott esztendőket letelnek és én útra kelek és nem térek vissza.”

Amikor a gyászszertartás megkezdődik, egy asztalt helyeznek a ravatal elé, erre téve a lelkész számára a Bibliát. Az asztalt fekete, aranyhímes posztóterítővel takarják le. A terítőn a következő felirat olvasható: „Az Úr szemei előtt drága az ő kegyesinek halála. Boldogok a halottak, kik az Úrban hálnak meg.”

A temetés napjáig, normális körülmények között két este ebbe a szobába gyűlnék össze a rokonok, szomszédok, az elhunyt tisztelői, s itt virrasztanak: zsoltárokat, dicséreteket énekelve. A háziak ilyenkor szerényen vendégül látják a virrasztókat: borral, pálinkával, kaláccsal. A temetés után a gyászház díszítését leszedik és visszaviszik a templomba vagy a parókiára (a lelkész lakása), ugyanis ott őrzik. De ott őrzik a ravatalt is, amit, ha halottja van valakinek, kölcsön vesz. A gyászháznál használt textíliákat a gyülekezet, a falu azonos felekezeti közössége készítteti. Általában két-három rendet (garnitúrát), hogy több halott esetén is egyszerre és megfelelően ékesíthessék a gyászházat, adhassák meg az elhunytak az őt megillető tiszteletet.

Széken a három falurész: Felszeg, Csipkeszeg, Forrószeg külön készíttetett textíliákat és külön ravatalt is. A szokás az utóbbi időben némiképpen módosult. Korábban, amíg a ravatalt Széken varrottas vagy szöttes hímű párnákkal rakták meg, addig a gyászházra csak fekete zászlót tűztek ki, egyéb fekete textíliát nem használtak. Néhány esztendeje, amióta a templomban őrzött ravatalra helyezik a halottat, fekete textíliákkal adják meg a gyászház komor méltóságát.

Székelyföldön a háromszéki református közösségek is jelzik, ha egy háznál halott van: a ház oromzatára, vagy újabb épületeknél a kapu fölé egyszerű fekete, vagy aranyhímes, aranszegélyű zászlót tűznek ki. A ravatalt, amelyet e közösségek is közösen csináltattak, a templomban őrzik. Innen viszik el a halottas házakhoz, majd teme-

tés után újból viasszaszállítják. E falvakban a gyászház olymódon való felkészítése, mint a Mezőségen, nem alakult ki.

LACKOVITS EMŐKE

A HALOTT LAKODALMA KÖVÁGÓÖRSÖN

Az egész magyar nyelvterületen ismeretes az a szokás, hogy ha fiatal lány vagy legény halt meg, akkor az idősebb halottakétól eltérő módon kísérték utolsó útjára. E szertartás a lakodalmi szokások egyes mozzanatával megegyező, amikor abban része-sztették az ifjú korában elhunytat, ami kijárt neki, és amitől életében elesett. A halottkíséréssel kezdődő és a torral lezáródó eseményt általában a *halott lakodalmának* nevezik.

A Balaton-felvidék legszebb medencéjének, a *Káli-medencének* nyolc községe közül a legnagyobbban, *Kövágóörsön* az *evangélikusok* között a fiatalon, 30 év alatt elhunyt lányt vagy legényt menyasszonynak illetve vőlegénynek öltöztetve tették a koporsóba. Az elhunyt szülei gyermekükkel egykorú fiatalokat – lányokat és legényeket hívtak meg a temetésre. Együtt beszéltek meg, hogy kinek-kinek ki, azaz melyik lánynak melyik legény lesz a párja. A koporsót kísérő fiatalokat *koszorús lányoknak* és *vőfélyeknek* nevezték. Valamennyi lány fehér ruhába öltözött, hajába fehér virágot tűzve. A legények fekete ruhában, fehér ingben voltak, kabátjuk hajtókájára fehér virágot, kis vőfélybokrétát tettek. Közülük került ki a négy-négy halottvivő is. Ezek mindaddig váltották egymást, amíg a sírhoz nem értek.

A ház elé kitett koporsót négy lány vette fel, s vitték a kapuig. Ott négy legény átvette tőlük, s ezek az út felénél ismét négy legénynek adták át. A lányoknak most már legény párjaik segítettek a koporsó sírhoz vitelében. A menetben a lányok és legények mindig párban voltak, még akkor is, amikor a koporsót vitték. A menet élén haladt a zászlóvivő és a keresztvivő. Az ő személyük az egész temetés alatt állandó volt, nem váltották egymást. Amikor a koporsót a sírba engedték, a lányok is, a legények is a hajukban illetve a hajtókájukon lévő virágot rádobták. Ezután kezdődött csak az elhantolás.

A temetőből hazamenet a rokonokkal és a közvetlen szomszédokkal együtt a kísérelket és a tizenhat vivot is meghívták a torba.

A távolabb élő rokonokkal általában itt találkozott a család. Jankó János 1902-ben úgy vélekedett, hogy „a Balaton-melléken is más vidékekhez hasonlóan gyengülő szokás a halotti tor, sablonossá váló, de ha legény vagy hajadon leány hal meg, jelentősége megnő, mert ilyenkor tartják hitük szerint az elhalt lány vagy legény lakodalmát”, amikor „...összejön a nász népe, szomorú mennyegzőre...”

A szokás párhuzamai megtalálhatók a magyarországi szerbeknél, valamint a szláv népeknél Kelet-Európában és a Balkánon is. De ismeretes a rokon népeknél úgyszintén. Korabeli leírások arról tanúskodnak, hogy a magyar nemesség között is élő szokás volt még a 17-18. században.

LACKOVITS EMŐKE

AZ ISZTIMÉRI SZENT ASSZONY

Isztimér német nemzetiségek lakta község Fejér megyében Székesfehérvártól 25 km-re, északnyugatra. Az itt lakók emlékezetében máig él a múlt század végén és e század elején a faluban tevékenykedő, de a megye határán túl is nagy hírnévre szert tett prófétanő, halottlátó és gyógyító asszony, Stohl Anna alakja. Stohl Anna, vagy ahogyan az isztimérik emlegetik, Szent Anna, szent asszony, 1851 és 1919 között élt. Apja Stohl Mátvás kádármester a falu felső részén élő szegény zsellércsaládok, a „kisháziak” között lakott. Anna, mielőtt halottlátó képességét szerezte volna, sokat betegeskedett. Az elbeszélések szerint 13 éves korában három napig tetszhalott állapotban feküdt, de előzetes kérésére nem temették el. A falubéli öregasszonyok imádkoztak felette, valamint a bíró és a csendőr álltak őrt az ágyánál. Feléledésével kapcsolatosan Isztiméren úgy emlékeznek, hogy míg feküdt, fehér ruhába öltöztették, s testét papírszentképekkel borították. Amikor harmadnap után életre kelt, egyenesen a temetőbe ment, ahol az Úrjézusról prédikált, és a szentképek nem estek le a ruhájáról. A tetszhalott állapotból visszatérve szerezte Anna a halottlátás képességét. A hozzá forduló, elhunyt hozzátartozójuk túlvilági hogyléte felől érdeklődőket a hátsó, besötétített szobában fogadta. A helyiségben kis házioltár állott, Jézus szoborral és két gyertyával. A gyászolókat tájékoztatta halottjukról, annak kívánságairól. A halottlátásért a visszaemlékezők szerint semmi fizetséget nem kért, vendégei önként honorálták tevékenységét pénzzel, illetve naturáliákkal. A pénzadományokat Anna jótékony célokra fordította, ezt bizonyítják a székesfehérvári püspöki levéltárban őrzött, általa jóváhagyott mise alapítványlevelek. Isztiméren, a szőlőhegy tövében lévő, ma már dűledező kis kápolnát is Stohl Anna építtette, amint erről Janky Ede, akkori plébános sorai tanúskodnak: „A jámbor lélek, ki egy isztiméri zsellér embernek leánya, úgyszólván mindenét feláldozta, hogy az isztiméri zselléreknek is, kik a község felső részén együtt laknak, legyen a közelben kis templomuk, kápolnájuk, hol ájtatosságukat együttesen végezhessek!” Az egyházzal ellentétben a korabeli sajtó távolról sem ilyen elismerően szólt Stohl Annáról. A Székesfehérvár 1874. évi 34. számában ez olvasható: „Egy isztiméri parasztleány bolondítja még mindig a népet vidéken. A nép az Isten által választottnak tartja és azt mondják, hogy a papok is tanulhatnának tőle, sőt el van terjedve a hit, hogy már csodákat is tett. Az asszonyok között van nagy pártja, s ezek fenyegetik a papokat is, nehogy az Unsere Mutter Anna ellen beszéljenek.” A halottlátás mellett Stohl Anna prófétanő és gyógyító asszony hírében is állt. Hozzá fordultak tanácsért, orvosságért, súlyos betegség esetén. A dokumentumok, valamint emlékének napjainkig élése azt bizonyítja, hogy Stohl Anna, a szent asszony egyike volt kora és környezete nagyhatású népi egyéniségeinek.

VARRÓ ÁGNES

FEJFÁK, LÁBFÁK HÁROMSZÉK REFORMÁTUS TEMETŐIBEN

A hajdani Sepsiszek, Kézdiszek, Orbaiszek, valamint a részben Háromszékhez, részben Udvarhelyszékhez, sőt több vármegyéhez is tartozó Erdővidék falvainak

(Bibarcfalva, Barót, Erdőfüle, Olasztelek, Száldobos, Vargyas, Alsórákos, Felsőrákos, Bölön, Köpec, Nagyajta, Középjata, Szárazajta, Nagybacon, Kisbacon, Bodos) református temetőiben még ma is nagy számban láthatók díszesen faragott, tulipánban, kontyban vagy gombban végződő sírjelek.

E sírjelekre, fejfákra a kutatók figyelmét Orbán Balázs hívta fel, de számos adat található Malonyay Dezső munkájában is. Viski Károly, Kós Károly, Nagy Jenő és mások is részletes tanulmányokban foglalkoztak velük. Kós Károly néprajztudós szerint e fejfák jelrendszerek hordozói, amelyek méretéből, elhelyezéséből, tagolásából, részeiből és festéséből a közösség bármely tagja kiolvashatta a halottra vonatkozó adatokat. E fejfák több csoportra oszthatók, s e típusok a 18. századig nyomon követhetők. Legszebbek és legváltozatosabbak Erdőfülén, a hajdan vashámmal rendelkező, Gábor Áronnak is dolgozó falu temetőjében figyelhetők meg. A faragott, díszített kő sírjelek ma is kisebbségben vannak a cifra fejfák mellett. A friss sírokon is áll a fejfa, díszesen faragva, míg a sírt gerendával keretezik, s e keretre magasba szökő favázat helyeztek a koszorúk számára. A sír felületét üresen hagyják, míg az állványt virágkoszorúkkal borítják, s a virágot ott tartják a teljes hervadásig.

A fejfák mellett egynémely faluban a sírjelölés más szokása is megfigyelhető. Mind a fejhez, mind a lábhoz egy-egy nyolcszögű, kicsiny gúlában, azaz „gombban” végződő 1,5-2 m-es fa jelet szúrnak. A Sepsiszentgyörgyhez közeli Réty temetőjében e nyolcszögű gombos fákat ferdén szúrják a fejhez és a lábhoz, fél évig, amíg „megrokkann” a sír, csak ezek jelölik. Utána, ha az anyagi helyzet engedi, a hozzátartozók követ állíttatnak. E fej- és lábfákat a koporsó mellett, szekéren viszik ki a temetőbe, s a sírásást végző távolabbi rokonok vagy a barátok szúrják a sírba. Komollón e nyolcszögű rudakon viszik a koporsót a temetőbe, majd helyezik a nyitott sírra, végül elhantolás után a fejhez és a lábhoz szúrják.

A Kovászna és Sepsiszentgyörgy között, hegyek árnyékában meghúzódó, mindössze 150 lelket számláló Szacsva templom körüli temetőjében ugyancsak láthatók a fejfák és a lábfák. Közülük nem egy már korhadó. Itt is nyolcszögű e fa, s hajdan, az öregek emlékezete szerint a később kifaragott kopjafát a fejnél lévő gombos fa mellé helyezték. A koporsót nem ezeken a rudakon vitték, s viszik ki a temetőbe, hanem szekéren, a rudakat itt is a koporsó mellé helyezve. A fejfát és a lábfát valakivel, aki értett a faragáshoz, kifaragtatták. Állandó fejfafaragó nem volt a faluban. Általában a halottas házhoz legközelebb lakó, faragáshoz értő férfi készítette el, hisz halálesetkor mindenki segít mindenkinek. Amint az egész vidéken, úgy itt is a megásott sírt gerendával veszik körül, a leengedett koporsóra „padot”, azaz tölgydeszkaborítást tesznek, majd elhantolják, beleszúrva a kész sírba a fejfát és a lábfát. Amikor a sír „megrokkann” és a család anyagi helyzete is megengedi, követ állíttatnak, s a fejfát, lábfát kifűrészelik.

A fentiekkel megegyező szokást figyelt meg Kós Károly néprajztudós Erdővidék több falujában, de a Kis-Küküllő mentén, sőt a Fekete-Körös völgyében is, ahol a két rúd alkalmilag készült koporsóvivő, amit nem tartanak szerencsésnek hazavinni, ezért kerül a sírba. Egyes erdővidéki falvakban kivívófának is nevezik. A kalotaszegi „fűtől való fa” elnevezés szerint arra utal, hogy e tájon ugyancsak élő szokás volt a fejtől és lábtól állított sírjel. A Kis-Küküllő vidékének falvaiban pedig állandó sírjelként készítenek nagy, cifra lábfákat, így alakítva át és éltetve tovább a régi szokást.

LACKOVITS EMÓKE

VIII. A NÉPI KULTÚRA SZOLGÁLATÁBAN

NÉPRAJZI KUTATÁS A SZÉKESFEHÉRVÁRI PALOTAVÁROSBAN

Székesfehérvár műemléki jelentőségű területté nyilvánított Belvárosát körülölelő külvárosai közül a keleti Víziváros az 1960-as évek végén tűnt el, bontották le. A nyugati, középkori eredetű Palotaváros bontását, vele párhuzamosan az új városrész építését az 1970-es évek végén kezdték el, és ez ma is folyik. A földműves-iparos-kereskedő külváros lebontása irányította figyelmünket a városrész gazdag múltjának feltárására. A Palotavárossal foglalkozó kutatókból egy kis társadalomtudományi munkacsoport alakult, amelynek tagjai összehangoltan végzik munkájukat a székesfehérvári István Király Múzeum irányításával. Munkacsoportunk tagjai valamennyien fiatal szakemberek, akik számára a palotavárosi kutatás az első komoly csoportmunkát is jelentette.

Palotavárosban az István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye számára a tárgygyűjtés már 1975-ben elkezdődött. Tárgyak, tárggyűjtesek felderítésében nagy szerepet játszott Gelencsér József jogász és néprajzkutató, aki a városi tanács részéről az ingatlanok kisajátítását végezte Palotaváros területén. Gelencsér József valamennyi bontásra kerülő házat hivatalból felkeresett, és a bennük található múzeumi érdekű tárgyakra felhívta a néprajzos figyelmét. A kisajátítási eljárással egy időben így a múzeum néprajzi gyűjteményébe kerültek a figyelemre méltó tárgyak. A palotavárosi iparosok: szíjgyártó, kötélgyártó, szítás, mézeskalácsos, pék műhelyfelszerelése mellett a palotavárosi helytörténeti múzeumnak kiszemelt Rác utca 11. számú ház teljes berendezése, bútorai, mezőgazdasági felszerelése is a múzeumba került.

A Fejér Megyei Művelődési Központ Filmstúdiója néprajzi filmet készített a városrész kihaló vagy átalakuló mesterségeiről. Kutatócsoportunk tagjai a bontás előtt Palotaváros régi utcáit, valamennyi épületét lefényképezték. A városi tanács 1978-ban határozatban mondta ki, hogy a felépülő új városrészben megmaradnak a régi utcanevek. Az első frásban is ránk maradt palotavárosi utcanév a Sütő utca neve. Zsemlyesütő utca formájával egy 1484-ben keletkezett iratban találkozzunk. Itt épültek fel a palotavárosi sütők házai, kemencéi. Középkori eredetre vallanak a városrész többi mesterségnevet viselő utcanevei is, hiszen közülük valamenyny az újkor előtt már virágzó kisipart jelöl. A Tobak utca a nyersbőrfeldolgozó tobakoknak, tímároknak volt a lakóhelye, akik a mesterségükkel járó kellemetlen szag miatt kénytelenek voltak még a külvárosnak is ebbe a félreeső utcájába települni. Erre készítette őket a mesterségük üzéséhez szükséges nagy mennyiségű víz jelenléte is, ami a Gaja patak egyik csatornázott ága révén itt adott volt. A Tobak utcára merőleges Szömörce utca a 19. század végéig a legfontosabb növényi eredetű cserző- és festőanyagának számító csereszömörécéről kapta nevét. A Vargacsatorna-part a városrész egykori cserzővargáinak, a Csapó utca az itt lakó csapóknak az emlékéét őrzi. A csapók, másnéven kallósok vagy ványolók a gyapjú alapanyagú posztó készítésének mesterei voltak. Székesfehérvár-Palotaváros északi részét képező Rácváros fő utcája a Rác utca volt, amelyben a 16. század második fele óta összpontosult mindaz, ami a szerb nemzetiség itteni történetéhez kapcsolható: a Rác templom, a szerb iskola, a paplak, a szerb földművesek házai, az iparosok műhelyei, a kereskedők boltjai.

Munkacsoportunk tagjai készítették el a helyreállított Rác templom műemléki környezeteként kialakításra kerülő Palotavárosi Skanzen terveit. E terv szerint a templom körül, a Rác utcában eredeti formájukban megőrzött épületekbe helytörténeti múzeum, könyvtár, régiségbolt, iparosműhelyek, Rác-étterem és Török-kávézó kerül. Még a városrész bontásának megkezdése előtt, 1978-ban régészeti feltárás indult Palotaváros Sziget nevű részében, ahol a keresztes lovagok 12. században épült temploma, rendháza és kórháza állt. Az épületegyüttes feltárt alapfalait az új lakótelep tervei szerint romkertben mutatják majd be.

A történeti és néprajzi kutatás súlypontját a városrész településtörténetének feltárása jelentette. Elsősorban a hagyományos foglalkozások: iparos, kereskedő, kertészkedő földműves, és e rétegek életmódjának kutatását tartottuk fontosnak. Népi építészeti vizsgálatot és népszokás gyűjtést is végeztünk. Palotavárossal kapcsolatos kutatómunkánk eddigi legfontosabb eredményének *Palotavárosi Írások* című könyvünket tartjuk, amely a székesfehérvári István Király Múzeum kiadásában, a Művelődési Minisztérium támogatásával jelent meg 1982-ben.

LUKÁCS LÁSZLÓ

NÉPRAJZI GYŰJTŐÚTON A GARAM MENTÉN

A székesfehérvári József Attila Gimnázium diákjai 1975 tavaszán egy érsekújvári gimnazista, Liszka József levelét hozták át hozzám az István Király Múzeumba. Liszka József azzal a kéréssel fordult tíz magyarországi város gimnáziumának diákjaihoz, hogy vidékük néprajzáról rövid leírást, esetleg cikkeket, könyveket küldjenek számára, amelyekből felkészülhet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajz szakára tervezett felvételi vizsgájára. Ismeretségünk így azzal kezdődött, hogy megküldtem számára Fejér megye néprajzi irodalmát, s a megyéről megjelent néprajzi kiadványokat. Csak később tudtam meg tőle, hogy segítséget kérő leveleire egyedül Székesfehérvárról kapott választ. Felvételi vizsgája az egyetem néprajz-régészet szakára ennek ellenére sikerült, így 1975-80 között Budapesten tanulhatott.

Annak, hogy Székesfehérváron nem maradt megválaszolatlanul egy szlovákiai magyar középiskolás segítséget kérő levele két oka is volt. Az 1974/75-ös tanévben, mint tanárjelölt éppen azt az osztályt tanítottam a József Attila Gimnáziumban, ahova Liszka József levele eljutott. Volt diákjaim tudták, ha néprajzi kérdésről van szó, akkor hozzám fordulhatnak, ezért hozták el a levelet a múzeumba. A levélre elsősorban azért válaszoltam, mert nekünk, a székesfehérvári József Attila Gimnázium II. B. osztályának, már 1966-ban kapcsolatunk volt a komáromi magyar gimnázium egyik osztályával. A mi osztályunk 1966 őszén vendégeskedett Komáromban, ekkor komáromi barátaink Pozsonyba is elvittek bennünket, majd a komáromi partnerosztály jött Székesfehérvárra, s mi Budapestet mutattuk meg nekik. E kapcsolat révén már tudtam, hogy egy szlovákiai magyar diák kérését komolyan kell vennünk.

Liszka Józseffel egyetemi évei alatt talán egyszer találkoztunk Budapesten, akkor is csak futólag. 1980-ban már újra Érsekújvárról értesített, hogy az újbíró múzeumban kapott régész állást, de a néprajzhoz sem lesz hűtlen. Hűségének bizonyítéka, hogy 1982-ben a CSEMADOK érsekújvári Járási Bizottságának támogatásával

Néprajzi Szakcsoportot alakított. Saját megfogalmazása szerint a Néprajzi Szakcsoport létrehozása kettős célt szolgált: egyrészt a járás amatőr néprajzi gyűjtőinek szakmai-módszertani irányító szerve kíván lenni, másrészt e társadalmi gyűjtők összefogásával a járás magyar falvainak népi kultúráját hivatott föltérképezni.

A szakmai-módszertani felkészítést szolgálták azok az előadások, amelyeket 1982 óta havonta egy alkalommal tartottak Érsekújváron. Örömmre szolgált, hogy az előadók sorában már 1982 októberében ott lehettem a Dunántúl vándorairól, vándorkereskedelméről és területi munkamegosztásáról tartott előadásommal. Örööm csak fokozódott, mivel előadásomhoz a Néprajzi Szakcsoport tagjai közül sokan értő módon szóltak hozzá, majd Liszka József az érsekújvári járás vándoralakjairól cikket írt a *Hét* című pozsonyi hetilapban. A komáromi Gáspár István az Alsó-Garam mentén vizsgálta meg az árucseré néprajzát. A kőhidgyarmati néprajzi szemináriumon 1986-ban erről tartott előadást. Az érsekújvári járás magyar falvai néprajzának föltérképezését a hétvégeken és a nyári néprajzi szemináriumok alkalmával végzett terepmunka szolgálja. A Néprajzi Szakcsoport tagjai szinte minden hónapban egy hétvégén néprajzi adatgyűjtést végeztek Kisújfalun és Szőgyénben. Kutatómunkájuk eredményeként már eddig is több cikk és tanulmány jelent meg az érsekújvári múzeum évkönyvében, az *Iródiában* a *Hétben*, a *Tábortűzben*, az *Élet és Tudományban*, a *Honismeretben* és a *Néprajzi Hírekben*. Reméljük, hogy a kisújfalui gyűjtés anyagából szerkesztett kiadványt is hamarosan kezünkbe vehetjük a CSEMADOK Központi Bizottsága által korábban rendszeresen megjelentetett Néprajzi Közlések újabb köteteként.*

A Néprajzi Szakcsoport legjelentősebb vállalkozása az Alsó-Garam menti községekben a nyári néprajzi szemináriumok megrendezése. 1984-ben Kéménden, 1985-ben Barton hallgathattuk délelőttönként a szeminárium előadásait, délutánonként néprajzi adatgyűjtést végeztünk, esténként szakmai, baráti beszélgetéseket folytattunk. Kirándultunk a bényi sáncokhoz, megnéztük a híres bényi román kori templomot. A kéméndi gyűjtés eredményeként elsősorban az emberi élet nagy fordulóíhoz kapcsolódó népszokásokat középpontba állító kötet kiadását tervezi a Néprajzi Szakcsoport. 1986 nyarára el is készült a tervezett kötet kézírata, amely az Új Mindenes Gyűjtemény egy számaként jelenik meg a pozsonyi Madách Kiadónál.**

A Néprajzi Szakcsoport III. Néprajzi Szemináriumát 1986. június 27 – július 2. között a Párkány melletti Kőhidgyarmaton rendezte. A néprajzi adagyűjtés mellett a szemináriumnak több figyelemre méltó eseménye volt. Léván megnéztük az atomerőmű építése miatt lebontott, Újbars melletti református magyar falu, Mohi néprajzáról a Barsi Múzeum által rendezett színvonalas kiállítást. Bényben láttuk a Budapesten és Érden is nagy sikerrel szerepelt folklórcsoport műsorát. Június 30-án egynapos tudományos tanácskozássra került sor a néprajzi csoportok problematikájáról. Délelőtt a szlovákiai magyarság néprajzi csoportjai körében az utóbbi években végzett néprajzi kutatásokról hallhattunk előadásokat. D. Varga László az Ung-vidék, B. Kovács István Gömör, Csáky Károly az Ipoly-mente, Jókai Mária a Zoborvidék, Marczell Béla a Csallóköz néprajzáról tartott előadást. Délután az Alsó-Garam mente kutatásának eddigi eredményeiről számoltak be a Néprajzi Szakcsoport tagjai. Liszka József *Az Alsó-Garam menti kurtaszoknyás hatfalu helye néprajzi csoportjaink között* című

* Megjelent: Néprajzi Közlések IV. Pozsony, 1988.3-39.

** Megjelent: „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Összeállította Liszka József. Új Mindenes Gyűjtemény VII. Pozsony, 1988.

bevezető előadása után Kocsis Aranka Kéménd házassági kapcsolatairól, Gáspár István az Alsó-Garam menti árucseréről, Méry Margit a kurtaszoknyás viseletről, Csókás Ferenc bényi néprajzi gyűjtésének eddigi eredményeiről számolt be. Végül Marta Sigmundová nagypeszeki társadalomnéprajzi gyűjtéséről, Zita Škovierová a szlovákiai magyar falvakban a társasmunkákkal kapcsolatos kutatásainak eredményeiről tartott előadást. A kőhídgyarmati szeminárium tudományos tanácskozáson mintegy negyven néprajzkutató, önkéntes néprajzi gyűjtő vett részt.

Megemlítem, hogy a Néprajzi Szakcsoport gondozásában az Érsekújváron megjelenő Iródia folyóirat néprajzi számának kéziratai 1986 nyarán már együtt voltak.*** Reméljük, hogy a helyszíni és levéltári kutatómunka lezárása után az Alsó-Garam mente hat falujának néprajzáról is megjelenhet egy könyv, amely mindennél jobban bizonyítja majd a Néprajzi Szakcsoport, Liszka József és társai munkájának eredményességét.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A SUKORÓI NÉPRAJZI HÁZ

A Velencei-tó északi partján, a Velencei-hegység gránitsziklás juhlegelői, erdői és szőlői között találjuk a népi építészeti emlékekben gazdag Sukoró községet. Sukorón két évtizeddel ezelőtt még egész házsorokat láthattunk fehérre meszelt sárfalú, nádtetős házakkal. Ma is ilyen a Szilvás-sor, amely az 1848-as pákozdai csatát előkészítő haditanács színhelyéül szolgáló sukorói református templomtól indul a borjűvölgyi pincesoron keresztül a Meleg-hegy felé. A székesfehérvári István Király Múzeum itt rendezte be Fejér megye első szabadtéri néprajzi múzeumát, a Néprajzi Házat. A Szilvás-sor házaiban hajdan zsellérek laktak, a Néprajzi Ház is jellegzetes zsellérház. Egykori tulajdonosai legfeljebb egy hold szántófölddel és kis darab szőlővel rendelkeztek. Napszámos munkából éltek, nyáron aratni, csépelni jártak a Mezőföld pusztáira.

A sárfalú, nádtetős ház koráról az első szoba gerendájába vésett 1863-as évszám tanúskodik. Az udvarról egy keskeny gádon keresztül léphetünk be a nyitott kéményes konyhába, innen az első- és a hátsó szobába. Ezekben a helyiségekben a ház eredeti, az utolsó tulajdonostól ránk maradt berendezését, bútorait, tűzhelyeit láthatjuk.

A konyha belső felére a boltozatos nyitott kémény borul, a ház valamennyi tüzelőberendezése ehhez kapcsolódik. Alatta jobb oldalon a rézüstben való főzésre szolgáló katlan és a hátsó szoba kemencéjének fűtőnyílása, balra a vályogból rakott, bádogsütős tűzhely látható. A tűzhelyen találjuk a régi sütés-főzés fontos eszközeit a vasháromlábát, a háromlábú cseréplábast, a hatalmas, kétfülű, kívül mázatlan cserépfazekakat, az ugyancsak cserépből készült kacsasütőt. A konyha hátsó falát színes, keménycserép tányérok díszítik. Alattuk vizespad és a fából készült hatalmas krumplinyomó áll. A konyha belső felét a külső pitvartól elválasztó falra, a nyitott kémény boltozatát tartó gerendára erősítették a fazekaspolcot. Rajta kisebb-

***Az Iródiát még abban az évben megszüntették, így a néprajzi szám anyagát Néprajzi Füzet címmel jelentette meg Liszka József 1986-ban.

nagyobb, belül sárga mázas, kívül zöld mázas tejesköcsögök sorakoznak. A tűzhelyen és a fazekaspolcon látható edények a Dunántúl híres fazekasközpontjában, a közeli Csákváron készültek.

Az első szobában a festett sarokpad előtt a szóttes karácsonyi abrosszal letakart fiókos asztal áll. Felette a falon szentképek lógnak. Az ablaktól jobbra a virágosra festett ruhásszekrény helyezkedik el, ajtóin a „Szabó Erzsébet ANNO 1860” felirattal. A szekrény tetejére színes üveg poharakat, porcelánbögréket állítottak. A szoba jobb oldalán a fal mellett húzódnó két magasra vetett ágylótt sorakoznak a kukoricacsuhéval befönt székek és egy talpas bölcso. Az első szoba jobb sarkába a vályogból rakott tűzhely épült. A bal sarokban a korábban ruha tárolására szolgáló vésett és festett díszű láda és a szintén kukoricacsuhéval befönt ülólápu karosszék kapott helyet.

A hátsó szoba sarkában emelkedik a konyhából fűthető, vályogból rakott, hasáb alakú kemence, a hozzáépített, főzésre szolgáló takaréktűzhellyel. Az ajtó mellett jobbra az apróbb tárgyak elhelyezésére szolgáló, falba mélyített *vaklik* érdemel figyelmet. A hátsó szoba egyszerű berendezése azt a világot tükrözi, amelyben a ház utolsó tulajdonosa, későbbi gondnoka, egy szegény falusi özvegyasszony, az 1960-as, 1970-es években élt.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A SÁRRÉTI TÁJHÁZ FÜLÉN

Balatonakarattya szomszédságában, Füle községben a Széchenyi utca 107. szám alatti népi műemlék házat 1985-ben állította helyre az Országos Műemléki Felügyelőség. A 19. század első felében kosárfűves árkádsorú tornáccal épült lakóház formailag a Bakony – Balaton-felvidék hasonló épületeire emlékeztet, elterjedésüket tekintve azoknak legkeletibb előfordulása. A hosszú ház mai formáját a régebbi első rész kibővítésével nyerte. Az utca felőli, korábbi épületrész, szoba, konyha, kamra, istállóból áll. A hátsó, későbbi, a 19. század második feléből való épületrész helyiségei: konyha, szoba, kamra és istálló. Az épület esetében a Dunántúlon, a Kisalföldön és az Északi-Középhegységben gyakori, több család által lakott hosszú házzal, közös udvarral van dolgunk. A fülei házban az 1970-es évek elejéig két család élt.

A két épületrész tüzelőberendezése, fűstelvezetése is különböző volt. Az első rész kémény nélküli fűtőskonyhás házként épült, ahol a szoba ajtaja egészen az 1920-as évekig nem a fűtőskonyhából, hanem a tornácról nyílt. A második házrész konyhája már téglaboltozatú nyitott kéménnyel épült. A nyitott kémény alatt a kocka alakú kenyérsütő *nagykemence* és a kalács-, rétes-, hússütésre használt *kiskemence* ma is látható.

Az árkádsoros tornác miatt épületszerkezeti, a közös udvarból eredően társadalomnéprajzi szempontból figyelemre méltó házat a Fejér Megyei Tanács szabadtéri néprajzi múzeum számára állította helyre. Az épület első felében 1986-ban sárréti tájházat rendeztünk be. A berendezési tárgyak jelentős része a ház utolsó tulajdonosától került a múzeumba. Ezt egészítettük ki a Fülén és a Fejér megyei Sárrét községeiben gyűjtött tárgyakkal, elsősorban bútorokkal és textilekkel. A tájház berendezésé-

ből főként a Polgárdiból való, keményfából faragott, „Kovács János 1832” feliratú sarokpad és a Soponyáról ide került, 19. századi bögreszemes, zöldmázás, csákvári cserépkályha érdemel figyelmet.

Az épület második részében *Szöttesek és hímzések Fejér megyében* címmel rendeztünk kiállítást a székesfehérvári István Király Múzeum néprajzi gyűjteményének anyagából. Kiállításunkon a Fejér megyei takácsközpontokban, Polgárdin, Zámolyon, Lovasberényben, Tabajdon készült szötteseket, a kenderfeldolgozás eszközeit, a takács céhemlékeket, valamint a 18-19. századból ránk maradt Fejér megyei hímzéseket mutatjuk be.

A kiállított szöttesek közül különösen egy lajoskomáromi takács remekmunka érdemel figyelmet. Kendervászon törülközőbe piros pamutfonallal hat csfkot szőtt a remeklő takács. A harmadik csfkba felirat került: „Bolhás, Dég és L.komáromi B.Takács Céh Remekje K. 1851” A negyedik csfkban kétféjű sas mintát látunk. Utóbbi motívum gyakran feltűnik céhemlékeinken, mivel a legtöbb céh Habsburg királyainktól nyerte szabadalomlevelét. Ritkaságnak számít a kiállításon látható, 1829-ben nyomtatott takács tankönyv és mintakönyv. A takács szerszámok sorában Báthori Benő tabajdi takács szövőszékét mutatjuk be.

A kiállított hímzések közül a legrégebbi évszámos darab az 1735-ből származó bicskei úrasztalterítő. A laposöltéssel, szálszámolással és fehér lyukhímzéssel készült textíliák csoportjában párnavegeket, jegykendőket, fej- és vállkendőket mutatunk be Fülén a Sárréti Tájházaiban.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A PALOTAVÁROSI SKANZEN SZÉKESFEHÉRVÁRON

Székesfehérvár műemléki jelentőségű területté nyilvánított Belvárosát körülölelő külvárosai közül a keleti, a Víziváros az 1960-as évek végén tűnt el. A nyugati, középkori eredetű Palotaváros bontását, vele párhuzamosan az új városrész építését egy évtizeddel ezelőtt kezdték el, és az ma is folyik. A földműves-iparos-kereskedő külváros lebontása irányította az István Király Múzeum kutatóinak figyelmét a városrész gazdag múltjának, hagyományainak feltárására. Kutatás közben merült fel a gondolat, hogy a városrész egy utcaszakaszát, a Rác utcában álló, 1771-ben épült görögkeleti templom (*Rác templom*) műemléki környezetét a bontástól megmentjük, s a helyreállított épületekben *élő skanzen* (múzeumokat, kisiparos műhelyeket, boltokat, vendégházakat) rendezzünk be.

Az első terv elkészítése után még évekig bizonytalannak látszott a skanzen megvalósulása. Számptalan, a skanzen mellett érvelő megbeszélés, újságcikk, tanulmány, előadás, rádió- és televízióműsor után a terv végül úgy valósult meg, hogy 1985-től egy-egy ház újjáépítéséhez sikerült megnyerni a város nagyvállalatainak anyagi és erkölcsi támogatását.

A Palotavárosi Skanzenben a Fejér Megyei Művelődési Központ illetve a Népművészeti Egyesület kezelésében lévő *Mesterségek Házán* kívül közművelődési szempontból három épület, három kiállítás érdemel figyelmet. Mindhárom 1988-ban valósult meg. Elsőként a KIOSZ Fejér Megyei Titkársága szervezésében, Székesfe-

hévár és Fejér megye kisiparosainak társadalmi munkájával épült újjá a *Kisiparos Emlékház*, ahol a Fejér megyei kisipar múltjáról rendeztünk kiállítást. A Fejér-Komárom Megyei Tejipari Vállalat által helyreállított és fenntartott épületbe egy országos szakgyűjtemény, a *tejipartörténeti állandó kiállítás* került. Az Ikarus Székesfehérvári Gyára által újjáépített Rác utca 11. számú házban nyitottuk meg a *Palotavárosi emlékek, Székesfehérvár Palotaváros története és néprajza* című állandó kiállítást.

A kiállítás célja az 1975 óta végzett kutatások eredményeként bemutatni, hogy a lebontott Palotaváros a 18. század óta milyen szerepet játszott Székesfehérvár életében. Az épület belső berendezését, bútorait, szentképeit az utolsó tulajdonostól, Csikós Danicától már a kutatás során, 1981-ben megvásároltuk az István Király Múzeum számára. Az épületet 1986-ban az Ikarus Székesfehérvári Gyára a korábbi felmérések, fényképek alapján újjáépítette, majd átadta a múzeumnak. Újjáépítéskor megbizonyosodhattunk róla, hogy hátsó végfala vastag, tölgyfa talpgerendára épült.

A ház első szobáját és konyháját az eredeti bútorokkal rendeztük be, a hátsó szobában Palotaváros történetéről és néprajzáról készítettünk kiállítást. Bemutatjuk itt Palotaváros hagyományos társadalmi rétegeit, foglalkozási csoportjait, azok életmódját. Kiállítottuk a Palotavároshoz kötődő mesterségek (tobak, varga, csizmadia, cipész, szíjgyártó, csapó, szűcs, szűrszabó) szerszámain, céhemlékeit is. A kiállítás negyedik helyiségében a *Dittrich-kalaposműhely* berendezése látható. Palotaváros híres, elismert kalapos dinasztijának megalapítója az 1891-ben felszabadult Dittrich Ede volt, akit fia, István követett a műhelyben, amely korábban a Szömörce-, majd a Csapó utcában működött egészen 1986-ig, amikor teljes felszerelése a múzeumba került.

Palotaváros két középkori külvárosból, a *Szigetből* és a *Rácvárosból* alakult ki. Története folyamán középkori eredetű utcanéveit megőrizte. Ilyen a Jancsár-, Sütő-, Halász-, Rác-, Tobak-, Szömörce-, Csapó utca neve. A Palotaváros északi részét képező Rácváros fő utcája a Rác utca volt, amelyben a 16. század második fele óta összpontosult mindaz, ami a szerb (rác) nemzetiség itteni történetéhez kapcsolható: a Rác templom, a szerb iskola, a földművesek, iparosok és kereskedők háza. Értékes műemléke a Rác templom, aminek külseje szerénységével, egyszerűségével, kis méretével tűnik ki a város többi templomához képest. Barokk stílusú, egyhajós, egytornyú épület. Keresztelő Szent János születése emlékének szentelték. A belső restaurálás során, az 1970-es években figyelemre méltó falképek bukkantak elő a sok gyertya égetésétől lerakódott évszázados korom alól: angyalok, próféták, szentek kara övezi a Jézus és Keresztelő Szent János életéből vett jeleneteket, evangéliumi történeteket.

A Belváros és a Felsőváros lakosainál szegényebb iparos, kereskedő, földműves réteg megtelepedése révén Palotavároshoz sajátos társadalmi alakult ki, amely külső megjelenésén, utcáin, épületein is visszatükröződött. Palotaváros iparos-kereskedő-földműves lakossága egy olyan külvárosi települést hagyott ránk, amely inkább falut, mintsem várost idézett. E település történeti és néprajzi emlékeit mutatja be az ide látogatók számára Székesfehérváron a Rác templom műemléki környezetében kialakuló Palotavárosi Skanzen.

LUKÁCS LÁSZLÓ

„IME AZ ÉN NÉPEM...” - NÉPRAJZI FOTÓKIÁLLÍTÁS VESZPRÉMBEN

Századunkban Európa-szerte általános jelenség, hogy a hagyományos, paraszti kultúra elemei eltűnnek vagy átalakulnak a gazdasági-társadalmi fejlődés, a technikai civilizáció egységesítő hatása következtében. Az átalakulás felgyorsulásával párhuzamosan egyre több módszerrel, eszközzel, mind több szempontból közeledünk ehhez a letűnőben lévő világhoz. A magyar népköltészet értékeit felismerő 19. századi gyűjtők – főként irodalmárok, költők – még csak a népdalok, balladák szövegeinek lejegyzését, tanulmányozását tartották fontosnak. Ezt a munkát a századfordulón Vikár Béla, Bartók Béla és Kodály Zoltán fejlesztette tovább. Ők már a dallamokra is felfigyeltek, ezért munkájukba – a világon elsőként – bevonták koruk friss technikai vívmányát, a fonográfot. A fonográfval párhuzamosan a 19. század második felében elterjedő fényképezést is az eltűnő életforma rögzítésének szolgálatába állították. Székelyföld nagy kutatójától, Orbán Baláztól ebből az időből maradtak ránk üvegnegatívok, amelyeket gyűjtőútjain készített a terület néprajzi jellegzetességeiről. 1913-ban a székesfehérvári múzeumból indult el egy ismeretlen fotográfus, hogy a híres csákvári fazekasok munkáját örökítse ránk üvegnegatívokon. A legújabb kor technikai eszközei közül a fényképezőgép mellé az 1930-as években – ugyancsak hazánkban a világon elsőként – a filmfelvevő is odakerült, hogy először népi táncainkat, majd az átalakuló népiélet egyre több területét az aratástól a betlehemes játékokig filmen is megörökíthessék. Már a mai néprajzkutató generáció kezén jelent meg fontos segédeszközként a népzene, a népdalt, népmesét mindennél pontosabban rögzítő magnetofon.

Nem kell részletezni, hogy gyűjtéseink, a néprajztudomány hitelesebbé tétele szempontjából milyen eredményeket hoztak az utóbbi évtizedekben ezek az eszközök. A tudományos jelentőség mellett a népi kultúra terjesztése, fiatalokkal való megismertetése szempontjából is nagy jelentőségük van. A magnetofonszalagra rögzített folklóralkotásokból néprajzi-, népzenei hanglemezeket készítenek; a néprajzi ismeretterjesztés számára néprajzi filmeket gyártanak; az eltűnő paraszti világot megörökítő, színvonalas fényképfelvételekből néprajzi fotókiállításokat rendeznek, fotóalbumokat, néprajzi képeskönyveket adnak ki országszerte. Mindezek, a hagyományos múzeumi néprajzi kiállítások, kiadványok mellett, a népi kultúra értékeinek megismertetését célzó munkánkhoz komoly segítséget nyújtanak.

Ezt a hagyományrögzítő és továbbadó munkát országos színvonalon végzik évtizedek óta a veszprémi Bakonyi Múzeum munkatársai. E munka egyik eredménye ez a kiállítás is, amelyen a múzeum korábbi és mai néprajzkutatóinak: Nagy Lászlónak, Herkely Károlynak, Vajkai Aurélnak néprajzi felvételeiből láthatunk több mint 120 képet. A régi üvegnegatívokon, filmekken megőrzött felvételeket Róka Lajos, a Bakonyi Múzeum fotósa nagyította. Ő készített reprodukciókat azokról a fényképekről is, amelyeket az utóbbi évtizedben Lackovits Emőke gyűjtött Veszprém megye falvaiban. Róka Lajos néhány figyelemre méltó saját felvételével is szerepel a kiállításon. Az itt bemutatott fényképek zömét Vajkai Aurél készítette. Vajkai Aurél néprajzkutató 1949-1965 között dolgozott a Bakonyi Múzeumban. Nevét a népi gyógyászatról, a népi táplálkozásról, a népi építészetéről írt klasszikus tanulmányai mellett elsősorban a Bakonyról, a Balatonmellékről és Szentgálról megjelent néprajzi monográfiái tették ismertté. Pályája során a 83 éves Vajkai Aurél több mint ezer cikket, tanulmányt, könyvet írt. Egyik legnagyobb néprajzi fotósunk: a Felvidéken, Erdélyben és a Du-

nántúlon gyűjtőútjai során készített felvételeiből közel 30 000 negatívot őriz a budapesti Néprajzi Múzeum, a veszprémi Bakonyi Múzeum. Vajkai Aurél felvételeiből érezzük a népi kultúrába belenövő, azt hordozó, fejlesztő és továbbadó ember közelségét.

A kiállítás rendezője, Lackovits Emőke négy nagy csoportban mutatja be a képeket. Az első tablón a népi építészet, a lakóház, a lakás és az otthon témakörében készült felvételeket láthatjuk. A másodikra a családról, közösségről, a harmadikra a gazdálkodásról, végül a negyedik tablósorra a természeti környezetről és az élet végső állomásáról készült fényképek kerültek. Klasszikus szépségű fényképek sora idézi fel a Bakony-Balaton vidéki nép századunk első felében megélt életét, munkáját, örömet, szórakozását, bánatát. A sok irányú tudást igénylő földművesmunkát végző emberek: a szentgáli juhász, az egeraljai fonalgombolyító asszony, a dudari kendermagcséplő asszony, a mezőről a terhet a fejükön cipelő szentkirályszabadjai asszonyok, a gyulafirátóti szőlőtaposók, a sólyi szőlőhegyi csöbörhordók, a szőlőmetszőkéssel dolgozó felsőörsi ember, a dudari járomfaragó vagy a bakonybéli aratóbandáról készült fényképek láttán Kustaa Vilksa finn néprajztudós *Apáink munkája* című könyvéből a paraszti munkáról és megváltozásának következményeiről írott sorai jutnak eszembe: „... a régi paraszti munkában mind a teljesítmény, mind a munka hangja a munkát végzők rátermettségét és tevékenységük gyors ritmusát fejezte ki, s egyúttal olyan munkáról vallott, amit hozzáértéssel és örömmel végeztek. Mindenben tudás, stílus és ízlés nyilvánult meg. Mind a munkát, mind a munkaeszközöket jellemezte a célszerűség és a tiszta stílusú egyszerűség. A munkaeszközök használatában ugyanakkor sokkal több ügyességre és technikai készségre volt szükség, mint amennyi a mai, modern gépek kezeléséhez kívántatik. A kézi szerszámokról a gépekre való áttérés számos területen a technikai tudás megcsappanását, s ezzel egyidőben az ízlés, a kidolgozás iránti érzék nagyfokú romlását eredményezte. A gépi és gyári tömegtermelés árnyékában eltűnik a munka személyes jellege, és az egyszerű mozdulat is fárasztóvá válik. Csak a legutóbbi időben tudtunk kissé felocsúdni a gépek bővületéből, csak most láthatjuk igazán az egyénhez kötődő paraszti mesterségbeli tudás, a régi munkaeszközök és a kézügyesség valódi értékeit.”

A kiállítás képeiről megismerhetjük a Bakony – Balaton vidéki nép életéhez, ünnepeihez kapcsolódó szokásokat is. Láthatjuk a hidegkúti keresztelőről, a szentgáli lakodalomról, a mencshelyi májusfadöntő legényekről, a jádsdi úrnapi lombszedőről, a csatai és a csatári búcsúsokról, a felsődörgicsei szüretelőkről, a kertai pincszerezőkről és a felsőörsi betlehemezőkről készült fényképeket. A képekről nemcsak a szokások formáját – tartalmát ismerjük meg, hanem e megismerés hatására a szokások szellemi tartalmára, értékeire is odafigyelünk. Népszokásaink így, népi kultúránk más értékeivel együtt, nemzeti kultúránk értékeivé válnak az azokat megismerő és befogadó emberek számára, mint a magyar irodalom, képzőművészet, zene közismert, nagy alkotásai. A képeket nézve a mencshelyi májfadöntést egyenrangú szellemi produkciónak tekintem Balassi verseivel, ugyanígy a balatonudvari temető sívalakú sírköveit a zsámbéki templomrommal, és sorolhatnám tovább. Ha a népi kultúra tárgyai, értékei alacsonyabb rendű alkotások lennének, akkor nem is törekednénk azok megismertetésén túl arra a célra, hogy ennek, a kiállításon is bemutatott, letűnt életformának, kultúrának az értékeit beleötvözzük modern műveltségünkbe, történeti tudatunkba.

Csoóri Sándor *Bölcsőhelyem, csőben* című versében a népi kultúra értékeit „ezer év gyöngyé”-nek nevezi, amely múlhatatlanul múlik el benne:

Bölcsőhelyemre zene, vér
és megőregedett rozsdá nyomul –
szép, hattyúnyakú ostor nyelek körül
rég elporladt lovak párája úszkál
fehéren gazdátlanul.

S a fészker falán kezek, vasvellák árnya
a vakolatba beleégve, mint hirosimai emberárny –
Takarodó szekerek most zötytyennek át más időbe,
himbálva poros ingemet
a fényes rudalófán.

Valami most múlik el, valami végleg elmúlt,
lapulevél alá ezer év gyöngye most gurul,
zsoltárim, ingem, ökreim sziklafeje
ti is elmúltok bennem
magammal együtt, múlhatatlanul.

Közművelődési szempontból nagyon fontos volna, hogy e kiállítás a Bakonyi Múzeumból Veszprém megye számos településére az iskolákba és a művelődési házakba is eljusson. A kiállítás anyagából Lackovits Emőke bevezető és a képeket magyarázó tanulmányával nagyszerű Veszprém megyei néprajzi képek könyvet lehetne kiadni, az itt élők és a Balaton – Bakony miatt ezt a megyét második lakóhelyüknek tekintők épülésére. A kiállításon legtöbb képpel szereplő Dr. Vajkai Aurél kandidátus megérdemelné, hogy Veszprém megye megismerése és megismertetése érdekében végzett munkájáért Veszprém város díszpolgára legyen. Ugyanakkor a Bakonyi Múzeum nagy szolgálatot tenne a hazai néprajzkutatásnak azzal, ha megjelentetné Vajkai Aurél munkásságának bibliográfiáját.

Amikor a kiállítás rendezőinek: Dr. Lackovits Emőke néprajzi osztályvezetőnek, Róka Lajos múzeumi fényképésznek és a Bakonyi Múzeum kiállításrendező csoportjának köszönetet mondok munkájukért, a felvételeket készítő néprajzkutatókról, a képeken szereplő férfiakkoról, asszonyokról, legényekről, leányokról, gyerekekről sem feledkezhetek meg. Rájuk utal a kiállítás Illyés Gyulától kölcsönzött címe is. Önkéntelenül felmerül bennem, hogy mi lett a képeken szereplők későbbi sorsa? A répáspusztai ürgeöntő fiúk, akiket Vajkai Aurél 1937-ben lefényképezett, lehet, hogy pár évvel később a kor falusi tehetségmentő mozgalmának eredményeként a pápai református gimnáziumba kerültek. Az esküvői képekről büszkén ránk tekintő vőlegényekre századunkban két világháború, hadifogság kínjai vártak. A Veszprémben 1938-ban lefényképezett vén furulyaárus lehet, hogy megörökítése után hamarosan már az égieknek árulta magakészítette hangszereit. Mindezt kideríteni már túlmutat a néprajztudomány feladatkörén.

E képek láttán azonban annyival tartozom a répáspusztai ürgeöntőknek, a dudari falusi foghúzóknak és a veszprémi öreg furulyaárusnak, hogy rájuk gondolva egy 18. századi angol költő, Thomas Gray soraival ajánljam az érdeklődő közönség figyelmébe a róluk szóló kiállítást:

Góg, meg ne vedd hasznos munkájukat,
 otthonukat és sorsuknak homályát.
 Pompa, gúnyos mosoly nélkül fogadd
 a szegények egyszerű krónikáját.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A BALATON NÉPRAJZI FELFEDEZÉSE – KIÁLLÍTÁS TIHANYBAN

A nyári időszak egyik új kiállítása Tihanyban a „Balaton felfedezése” címet viseli. A kiállítás helye a Balatoni Intéző Bizottság által 1936-ban építtetett kőház, amely a tihanyi hagyományos kőépítkezésen alapuló rekonstrukció – mára belsőleg átalakítva –, építésének idején „A Balatonkörnyék népművészetének háza” nevet viselte. Az elmúlt esztendő végéig Barth-ház néven volt közismert (Barth Lídiáról), ma pedig Balatoni-ház.

Az épület alsó szintjén az Eötvös Loránd emlékkiállítás, a felső szinten pedig „A balatoni fürdőkultúra kezdetei” és „A Balaton néprajzi felfedezése” című kamarakiállítások láthatók.

Az utóbbiban bemutatott anyag két részből áll: tárgye gyűttesekből és korabeli fényképfelvételek másolataiból. A múlt századvég és a századforduló hangulatát felirati tablókön elhelyezett korabeli idézetek elevenítik fel. A bemutatott tárgycsoportok (női és férfi vászonviseletek, vászonhímzések, pásztorfaragások, hímes tojások, faragott széktámlák, fazekastermékek) a múlt században és a század elején készültek, s azokat a tárgyakat is képviselik, amelyek 1935-ben, illetve 1936-ban a Balatonmellék népművészetéről képet adó kiállításokban is megjelentek. A fényképfelvételeket a múlt század végén és a század elején készítette Jankó János, Sebestyén Gyula, Sági János, Kresz Géza, Stegmüller Károly, valamint az 1920-30-as években Viski Károly, Ébner Sándor, Hevesy Iván, Szöllőssy Kálmán és Boross Lajos. A tárgyak és fényképek együtt a gazdag balatonmelléki népi kultúrából a viselet, a halászat, a gazdálkodás: a szőlő- és borkultúra, az állattartás, az építkezés és lakáskultúra, valamint a népművészet területére engednek bepillantani.

A Balaton környéke iránti néprajzi érdeklődés igazán a múlt század első felében bontakozott ki, kezdetben nem is hivatásos néprajzkutatók által. Néprajzi ismereteket már a korábbi útleírások is tartalmaztak: Beudant, Bright, Paget munkái.

A térség halászatáról, szőlő- és borgazdálkodásáról az első jelentős híradás Bél Mátyás Notitiájában (1701-1731) olvasható.

1799-ben Kitaiabel Pál az itt lakók építkezéséről, halászatáról és szőlőműveléséről adott hírt.

Igazi néprajzi tudósítás Hrabovszky Dávid munkája – Néhány levelek Balatonról és Balatonmellyékéről – a Tudományos Gyűjtemény 1827. évi kötetében.

Részletes leírás, gazdag néprajzi adatok olvashatók a Tudományos Gyűjtemény 1834. évi kötetében Oláh János tollából: *Balatommellyéki tudósítások barátságos Levelekben* címmel.

A vidékre vonatkozó kisebb néprajzi híradásokat tartalmaz a Társalkodó és a Vasárnapi Újság több száma is.

Herman Ottó 1887-ben napvilágot látott „A magyar halászat könyve” című munkájában a Balaton halászatával is foglalkozott. 1892-ben a Földrajzi Közleményekben megjelent tanulmánya „A Balaton halásztópográfiaja” címet viseli, s benne részletesen olvashatók a tihanyi úgynevezett látott hallal kapcsolatos tudnivalók. A látott hal nem más, mint a garda, különlegesség a halászata, amolyan tihanyi sajátosság volt, mint a visszhang vagy a kecskekörmök.

Az első nagy jelentőségű, korszerű néprajzi monográfia Jankó János néprajztudós munkája 1902-ből: „A balatonmelléki lakosság néprajza” címmel. Munkájában a népelet minden területére kiterjedő részletes leírást és elemzést nyújt. 1893-ban kezdte meg helyszíni kutatásait, gazdag fényképanyaggal illusztrálva a lejegyzetteket.

A századelő Balaton környéki néprajzi kutatásaiban jelentős eredmények kapcsolódnak Sági János nevéhez, aki Malonyay Dezső népművészeti köteteinek is munkatársa volt.

Századunk első évtizedeiben már nem felfedezni, hanem széleskörűen megismertetni kellett a Balaton környékét. E munkában vállalt oroszánrészt Sebestyén Gyula, aki nemcsak kutatója, hanem népszerűsítője is volt e tájnak, szülőföldjének. Létrehívta a Balatoni Társaságot, megalapította a Balatoni Kurír című lapot és a Balatoni Évkönyvet. Ismeretterjesztő frások közzétételén kívül a térség kultúráját idegenforgalmának megvalósítását is igyekezett szolgálni. Figyelemre méltó a Balatoni Emlékmúzeum (Badacsony) létrehozása érdekében kifejtett munkássága. Elképzelése szerint a három balatoni vármegye (Veszprém, Somogy, Zala) természeti viszonyait, teljes történetét és népeletét mutatta volna itt be. Sajnálatos, hogy terve nem valósulhatott meg.

Ezen a nyomon indult el a kiállítás, azzal a reménnyel, hogy talán egykor Sebestyén Gyula álmát is valóra válthatják a kései utódok.

LACKOVITS EMŐKE

KIÁLLÍTÁS NÉPI SZAKRÁLIS EMLÉKEKBŐL

Kétszáz esztendő távlatából közvetítenek üzenetet a veszprémi Bazilika altemplomában kiállított népi szakrális tárgyak: színezett faszobrok, üvegek, cserepek, képek, amelyek a veszprémi Egyházmegye területéről származnak, s hajdanán az emberi otthonokat tették meghitté, családiassá. Valamennyinek hivatása volt: nem gyönyörködtettek, hanem megszentelték, oltalmazták, erővel és reménységgel táplálták mindazokat, akik munkájukban, bajaikban az ábrázoltakhoz fordultak – mondotta 15 esztendeje ez alkotásokról néhai Bálint Sándor professzor.

A kiállítás legkorábbi darabjai a 18-19. században készült faszobrok. Előképeik a búcsújáró helyek kegyszobrai, a templomok gótikus és barokk szobrai, valamint a változó stílusú szentképek voltak. A másolatok durván megmunkált, naiv, közvetlen alkotások.

Készítődik, néhány kivételtől eltekintve, ismeretlenek. Egy részük középkori faragóhagyományokból táplálkozva egy-egy ferences központban: Sümegen, Búcsú-

szentlászlón, Segesden, Veszprémben vagy Pápán készülhetett; más részük a leglátogatottabb búcsújáróhelyek – Mariazell, Sasvár, Sümeg, Andocs, Celldömölk, Búcsú-szentlászló, Csátka, Jásd, Bodajk, Bakonybél, Nagykanizsa, Homokkomárom – közvetítésével, osztrák, bajor és cseh-morva területről került az egyházmegyébe. Néhányuk pedig parasztspecialisták kezemunkájaként készült.

Születésük idejéből képfaragó ferences fráterek neve is ismeretes: így a búcsúszentlászlói fr. Tislér Filóteuszé, fr. Haltenberger Simoné, fr. Mank Mariané, a felsősegesdi, majd veszprémi fr. Péteré és az andocsi fr. Czinkl Antalé. Ők a kolostorok műhelyeiben az itt tevékenykedő asztalos testvérek segítségével több faszobrot is készítettek kegyhelyek és templomok számára.

A kiállított anyagban leggyakoribb Szűz Máriának, Jézus Krisztusnak, a segítő és patrónus szenteknek: Szent Flóriánnak, Nepomuki Szent Jánosnak, Assisi Szent Ferencnek, Pádúi Szent Antalnak, Szent Annának, Szent Borbálának, Szent Józsefnek, Szent Vendelnek, a Szentháromságnak és a Szent Családnak, az ábrázolása.

A Mária-ábrázolások közül az anyai szenvedés és fájdalom jelképét a kedvelt sasvári kegyszobor másolataként készült *Sasvári Pieta* képviseli. A *mariazelli kegy-szobor* középkoriasan merev, 18-19. századi festett-faragott másolatai a magyarok nagyméretűként jelentik meg „verágszülő” Szűz Máriát, karján a gyermek Jézussal. Több változatban is látható a cseh-morva *Svata-Hora* 18-19. századi faragott, festett Madonnája, valamint az *Olvások Boldogasszony* öltöztethető, 18. századi szobra a nagyméretű, leomló rokolyás fa *Zalai Madonnával* és a tisztítóútúzból lelkeket kimentő karmelita *skapulárés Boldogasszony* 18. századi ritka festett-faragott ábrázolásával.

A feszületek legszebbjei is különböző méretben a 18-19. században készültek. Nagyszámú, búcsúknak is tömegesen árusított változataik mellett faragott, festett 18. századi *Kálvária* is látható közöttük sokalakos megfogalmazásban, a keresztről való levétel jelenetével. Gótikus vonásokat idéz a három alakos festett fa *Golgota*, a kereszt tövében a fájdalmas Anyával és Mária-Magdalénával. Mellettük megtalálható a diadalmas Krisztus faszobra, valamint a cseh-morva katolicizmus újjászületését jelképező Prágai Kiszűz is.

1740-1760 között készült Padányi Bíró Márton püspök képfaragójának, Schmidt Ferencnek műhelyében a festett fa Szentháromság szobor. A püspök nevéhez fűződik a Szentháromság tiszteletének kiteljesedése is, segítségével kért és remélt védelmet az éhség, a hadakozó a mirigyhálál (pestis) ellen.

A patrónus és segítő szentek közül bajor-osztrák közvetítésű Szent Flórián festett fa és festett homokkő tüzet oltó szobra. Nepomuki Szent Jánosé, a hallgatás jelképéé pedig cseh-osztrák hatásra meghonosodott. Valamennyi közül legszebb, legmegragadóbb Assisi Szent Ferenc 18. század eleji faszobra a stigmatizáció jelenetével.

A türeleművegek és a nagyszámú szenteltvíztartó helyi mesterektől, helyi műhelyekből származó, míg az üvegképek, a viasz szobrocskák és a votív tárgyak cseh-morva, osztrák és bajor eredetűek.

TÜRELEMÜVEGEK A VESZPRÉMI BAKONYI MÚZEUMBAN

A magyar néprajz egyik legmostohábban kezelt, legfeltáratlanabb tárgycsoportját képezik azok az igen nagy ügyességűt kívánó, szűknakü üvegbe épített, kisméretű, többnyire vallásos, ritkábban világi jelenetet figurálisan ábrázoló alkotások, amelyeket együttesen türelemüveg vagy rabmunka néven illetünk.

A veszprémi Bakonyi Múzeum néprajzi gyűjteményében őrzött húsz türelemüveg az 1930 előtti néprajzi gyűjtésekből származik. Ma már alig akad hasonló készítésre vállalkozó személy. De kevés már a múzeumba vihető türelemüveg is.

Ismereteink szerint Magyarországon a 18. századtól készültek türelemüvegek, míg Nyugat-Európában már a 16. században is előfordultak.

A Bakonyi Múzeum húsz türelemüvege három csoportot alkot:

1. A bányász életből vett jelenetet ábrázol. Az üvegen belül az alkotó három szintet különített el. Legalul a tárnában folyó munkát, középen a felszínen végzettet, a felső szinten pedig a bányaigazgatóságot jeleníti meg.
2. A legnagyobb létszámú csoportot a vallásos témájú jeleneteket megőrkítő türelemüvegek alkotják. Leggyakrabban a szenvedéstörténetet ábrázolják: a Golgotát a megfeszített Krisztussal és a két latorral, harapófogót, szegeket, dárdát, korbácsot, kötelet, töviskoronát. De előfordul közöttük a kakas és Veronika kendője is. Másokban a feldíszített templomi oltárt vagy a kápolnában az oltári szentséget felmutató papot örökítette meg az alkotó. Ezeket a türelemüvegeket szentelményekként kezelték tulajdonosaik. Szerepet játszottak a család vallásos életében, a gyermekek vallásos nevelésében. Utóbbi esetében szemléltetésre is használták őket.
3. A türelemüvegek harmadik csoportja létszámra a legkisebb. Hazafias érzelemről tanúskodó ábrázolásokat tartalmaznak: nemzetiszín szalagos katonákat, feltehetően 1848-as nemzetőröket és a nemzetiszínű zászlót.

Országos példák azt igazolják, hogy a magyar nyelvterület más részein is e három csoporthoz hasonló türelemüvegek találhatók meg. Azonban az, hogy melyik a legnagyobb létszámú csoport, már vidékenként változó.

A húsz veszprémi türelemüveg legtöbbje a 19. században készült, bár akad közöttük a 18. század végéről és a 20. század elejéről származó is. Korábban négyzetes aljú üvegpalackokba, hutaüvegekbe helyezték el a figurákat, később azonban áttértek a kerek aljú gyári palackok használatára. Az üvegekbe elhelyezett figurák fából készültek, de kiegészültek textilből és papírból kivágott alakokkal, formákkal is. Az alakokat és eszközöket az ügyes kezű faragók jól megmunkálható fából, gyakorta gyümölcsfából készítették. Aprólékos munkával faragták ki, simították, csiszolták az egymáshoz illeszthető, együtt emberi alakot vagy tárgyat képező részeket, részleteket. A kiegészítőket textíliából vagy papírból kivágták, de akad rá példa, hogy mellettük még gyöngyöt is alkalmaztak. Sok esetben nem elégedtek meg a fa természetes színével, hanem különböző, általában élénk színekkel be is festették az elkészült darabokat. Az összeillesztéshez enyvet használtak, amellyel előre bekenték az egymáshoz tartozó részeket és azután az üvegben illesztették össze. Ugyanilyen módon ragasztották fel a textíliát és a papírt is. Az üvegbe helyezéshez csipeszt és meghajlított vagy kiegyenesített esernyődrótot használtak. Az üveg száját lezárás előtt egy keresztirányú fadarabkával, cérna segítségével zárták el, majd csak ezután helyezték az üveg szájába jó szorosan a parafadugót. Az üveg belső terét a behelyezett darabokkal egészen

kitöltötték. Nagy türelem, kitartás és idő kellett egy-egy darab elkészítéséhez. Nem véletlenül kapták elnevezésüket.

A készítőkről a hajdani néprajzi gyűjtők többnyire azt jegyezték fel, hogy pásztoremberek, főként juhászok voltak: Mezőszilasról, Jutaspusztáról, Fokszabadiból, Bándról, Csatárról, Nagyesztergárról, Csajágról, Veszprémből – azaz a történelmi Veszprém megye területéről. Néhány alkotónak a neve is ismert, mint *Gyimothy Mártoné, Eppinger Janié*. Akad olyan bejegyzés is, hogy börtönbüntetését töltő rabtól származik a munka. De sok az ismeretlen nevű alkotótól eredő.

E munkák általában nem megrendelésre, hanem ajándékba készültek, és így is kerültek be a néprajzi gyűjteménybe, emléket állítva készítőiknek és az emberi türelemnek.

LACKOVITS EMÓKE

ORISEKNÉ FARSANG ERZSÉBET NAIV FESTŐ KIÁLLÍTÁSA A NÉPRAJZI MÚZEUMBAN

Művészeti Lexikonunk szerint naiv festészet a rendszeres művészeti oktatásban nem részesült festőknek a kor művészeti áramlataitól függetlenül kialakított stílus. Rokonságban áll a tárgyalkotó népművészettel, forrása az egyén kifejezésvágya, alkotó képzelete. A naiv művészek általában önképzés után, az anatómia és a tértan ismerete nélkül, de ösztönös ráérzéssel, a művészi kifejezés iránti természetes fogékonysággal, erős egyéni képzelőerővel festik képeiket.

Ezek a sommás megállapítások a pázmándi születésű, Kápolnásnyéken élő naiv festőre, Orisekné Farsang Erzsébetre is ráillenek, akinek kiállítását az év (1989) végéig láthatjuk Budapesten a Néprajzi Múzeumban. Farsang Erzsébetet a magyar naiv művészet második hullámában Bod László festőművész fedezte fel 1969-ben. A nyarakat Velencén töltő festőművész talált rá az első képeit a konyhaszekrény ajtajának belsejére festő kápolnásnyéki asszonyra. Bod László biztatása és tapintatos technikai-szakmai segítsége után Farsang Erzsébet 1970-ben már be is mutatkozott a Fejér megyei képzőművészek tárlatán a székesfehérvári István Király Múzeumban. Ezt az első kiállításnyitót meg is örököltette *Életutam* című festményén. Két évvel később, 1972-ben három festményével szerepelt a magyar naiv festők országos tárlatán a Nemzeti Galériában. A Fejér Megyei Művelődési Központ kezdeményezésére a Velencei Nyár rendezvénysorozat részeként Bod László velencei kápolna-galériájában rendezték meg 1976-ban második egyéni bemutatkozását, amit később *Kiállításoma kápolnában* című festményén örökölt meg.

Farsang Erzsébet budapesti kiállításán is láthatjuk, hogy képei három nagy csoportba sorolhatók: 1. Meseképek; 2. Tájképek, városképek; 3. A gyermekkori paraszti világot, a földművesmunkát, a falusi életet és a népszokásokat bemutató képei. A néprajzkutató számára az utóbbiak a legkedvesebbek. Önvallomásából tudom, hogy festészetének gyökereit is e témák megfestésének vágyánál, szándékánál kereshetjük: „Azért kezdtem el festeni, hogy valamiképp próbáljam megőrizni mindazt, ami szép volt az életemben. Szülőfalum Pázmándot, aztán ahol most lakom, Kápolnásnyéket meg a környéket, Sukorót, Velencét, az egész tókönyék dombjait, rétjeit, fáit,

kertjeit, virágait. Szüleimet, hét testvéremet, a munkát a földön, a konyhában, a ház körül. Répaszedést, dinnyeszüretet, kenyérdagasztást, fonálfestést. A fontoskodva doboló kisbírót, a lámpással botorkáló éjjeliőrt, a templomba vonulás ünnepélyességét, a lakodalmak tarka forgatagát, a májfabál tavaszköszöntő jókedvét...” Farsang Erzsébet képei néprajzi szempontból is figyelemre méltóak. Számos, napjainkra már eltűnt vagy átalakult tárgyat, népszokást, munkát, szórakozást örökített meg. *Anyósom szobája* című festményén nem csak a régi bútorokat, a tulipános ládát, a sublót, hanem a banyakemencét és mellette az öregek, gyerekek téli melegedőhelyéül szolgáló *kuckót* is felfedezhetjük. A régi falusi munkát hitelesen idézik fel a *Dinnyeszüret*, a *Répaszedők*, a *Nagymosás*, a *Fonalmosás* és a *Tollfosztás boszorkamesével* című képei. Népszokásaink világába vezetnek bennünket a szőlőhegyi szánkózást ábrázoló *Farsangolás*, valamint a pincebeli mulatozást, a *pinceszert* bemutató *Sógorkák* című festménye. Egy napjainkra már kiveszett szokást, a lányok, asszonyok nagypéntek hajnalán a patakban való mosakodását festette meg *Nagypénteki szokások* című képén. Pázmádon húsvéthétfő reggelén a legények nem csak meglocsolják, hanem fűzfavesszőből font korbácscsal, a *sibával* meg is korbácsolják a lányokat. Ezt a Pázmádon ma is élő szokást rögzítette *Húsvéti korbácsolás* című festményén. A karácsonyi ünnepkör szokásait láthatjuk *Betlehemesek* és *Karácsony éjjelén* című képein. A régi falusi mulatságok hangulatát adja vissza *Májfabál* és *Pázmándi cuháré* című festményein. A *cuharé* a falusi lányok, legények vasárnap délutáni, kisebb, alkalmi táncmulatsága volt.

Farsang Erzsébetnek a budapesti bemutatkozás már a harmincegyedik egyéni tárlata. 1970 óta hetven csoportos kiállításon vett részt műveivel. Számos festményét a kecskeméti Magyar Naiv Művészek Múzeuma és a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. Ismerik Farsang Erzsébet nevét és művészetét külföldön is, Hollandiától az afrikai Togoig, az Egyesült Államoktól Japánig. Kiállításai mindenütt sűrűn látogatottak voltak, nagy közönségikert hoztak.

Festményeivel egy jelentős életfordulójának évében mutatkozott be a Néprajzi Múzeumban. Ezt, a művészetével már régen kiérdemelt megtiszteltetést azzal az örömmel viszonyozza kiállítása látogatóinak, amely képeit nézegetve az embert eltölti.

LUKÁCS LÁSZLÓ

SEBESTYÉN GYULA SZÜLETÉSÉNEK 125. ÉVFORDULÓJÁN

Ez évben (1989) március 7-én ünnepelték a magyar néprajz kutatói és a Káli-medence lakói Sebestyén Gyula néprajztudós születésének 125. évfordulóját Kőveskálón.

Ki is volt valójában Sebestyén Gyula, a néprajztudós, a Magyar Néprajzi Társág elnöke, az MTA levelező tagja?

A nagymúltú, de a 18. században szétszórt protestáns nemzetség sarjaként, Sebestyén Gábor református lelkész és Asztalos Eszter elsőszülött gyermekeként Szentantalfán látta meg a napvilágot. Őt még hat testvér követte.

Iskoláit Veszprémben, Pozsonyban és Debrecenben végezte, érettségizőként kitűnően beszélve németül és latinul. A Budapesti Tudományegyetemen magyar és német irodalmat, nyelvészetet, esztétikát és magyar őstörténetet hallgatott. Egyetemi tanulmányait befejezve, a Nemzeti Múzeum könyvtárába került. 1898-1904 között két alkalommal is több jelentős nyugat-európai könyvtárat felkeresett magyar írásbeli emlékek után kutatva és a katalóguskészítés módszereit tanulmányozva. 1905-ben „A magyar honfoglalás mondái” című értekezésével elnyerte az MTA levelező és a Kisfaludy Társaság rendes tagságát.

Munkásságának legaktívabb korszaka az 1890-es évek végétől az 1920-ig terjedő időszak volt.

A folklór iránti kitartó érdeklődése már korán, pozsonyi diákévei alatt jelentkezett. Kezdetben népdalokat jegyzett le, majd megkezdte Zala megye népköltészetének összegyűjtését. Ez a gyűjtés indította el azt a munkát, amelynek összegzése 3 kötetben, „Dunántúli gyűjtés” címmel a Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. kötete-ként jelent meg. 1897-től négy esztendeig folytatott gyűjtőmunkával hat dunántúli és egy erdélyi megye 279 községében kutatta a regösénekeket. Hírlapi felhívásokat tett közzé a gyűjtés minél szélesebb körű kiterjesztésére és eredményesebbé tételére. Ezzel az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalmat alapozta meg. Kiterjedt kutatásainak eredményeként született meg 1902-ben két kötete: „A regösök” és a „Regös-énekek”.

Sebestyén Gyulát egész életében a magyarság eredete, őstörténete foglalkoztatta. Az idősebb tudóst „Bűdosó” álnéven a magyarság korai története színművek írására is ihlette. Így született meg szepezdi házában az „Ekhard” című öt felvonásos tragédia és a „Magyar misztérium, téli alakoskodó játék” négy felvonása.

A népköltészet tanulmányozását azért tartotta fontosnak, mert úgy vélte, hogy általa a nép lírai alkotóereje teljes valóságában ismertté válik. Hangsúlyozta, hogy a kutató számára az első állomás az adatok összegyűjtése, amely alapot ad a további elemzésre, az eredeti és az átvétel megállapítására. A leíró néprajz mellett az elemzés fontosságát hangsúlyozta, különös gondot fordítva az etnikus sajátosságok megállapítására, a népköltészet és műköltészet kapcsolatának felfedezésére. De felfigyelt a népi kultúra jelenségeinek a történeti adatokkal való összefüggésére is. Érdeklődése és vizsgálatai a néphit, népszokások és népköltészet teljes területére kiterjedtek, nagy fontosságot tulajdonítva az elemzésben az etnikai szempontoknak.

A folklorista, múzeumigazgató Sebestyén Gyula jelentős munkásságot fejtett ki a néprajz tárgyi emlékeinek összegyűjtésében is: a századeleji élő viseletek, a szokástárgyak például lucaszékek múzeumba szállítását elengedhetetlennek tartotta. Ugyancsak nagyra értékelhetjük a magyar skanzen megvalósítása érdekében kifejtett tevékenységét: nemcsak tárgyalta ezügyben, hanem építési tervek is készített.

Kutatásai mellett munkásságának másik legjelentősebb, máig ható, megállapításában ma is helytálló területe a gyűjtésszervezés, a magyar nyelvterület néphagyománykincsének teljes feltárásáért folytatott tevékenysége, meggyőző, érvelő munkája. Az intenzív terepmunka végzése közben döbrent rá arra, hogy a magyar néphagyománykincs és a hazai nemzetiségek hagyományainak összegyűjtéséhez egy ember és a szűk szakembergárda kevés. Szükség van a néprajz önkéntes munkásainak bekapcsolódására is. Gyűjtési felhívásait az *Ethnographia* oldalain tette közzé.

Az 1907-ben életre hívott Folklórkutató Szövetség, a Folklore Fellows magyar osztályának megalakulását követően, az országos gyűjtés programjának közzététele után a munka elvégzésére sorozatosan jöttek létre a vidéki gyűjtőszövetségek. Létre-

hozásukat Sebestyén Gyula azért tartotta sürgetőnek, mert véleménye szerint a néphagyomány generációkhoz kötött, emlékanyagának összegyűjtése késlekedést nem tűrő, hisz a nemzedékek kihalásával az emlékek is elpusztulnak.

1919-től több ok miatt vonult vissza a még aktív tudós. Azonban sem a tudománnyal, sem a közélettel nem szakadt meg kapcsolata. Ez időben írta „Gesta Hungarorum” című öt kötetes verses munkáját. Életre hívta a Balatoni Társaságot, megalapította a Balatoni Kurír című lapot és a Balatoni Évkönyvet. Egy Dunántúli Központi Múzeum és Könyvtár, valamint egy Balatoni Emlékmúzeum megvalósításán is munkálkodott. Szepezdi életének azonban két igazi szenvedélye a szőlészet-borászat és a horgászat maradt.

A szellemileg-fizikailag még friss, 82 esztendőes tudós a háború okozta izgalmakban, combnyaktöréses sérülés következményeként hunyt el 1946. február 12-én. Sírja a köveskáli alsó református temetőben található. Hagyatékát a Néprijzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi.

LACKOVITS EMŐKE

BÁTKY ZSIGMOND ÉS KELET-DUNÁNTÚL

Ötven esztendővel ezelőtt, 1939. augusztus 9-én hunyt el Bátky Zsigmond, a magyar tárgyi néprajzi kutatás nagy alakja. Bátky Kelet-Dunántúl, a Komárom megyei Kocs község szülőtte. Budapesten végezte középiskolai és egyetemi tanulmányait. A bölcsészeti kar természetrajz-földrajz szakán folytatott tanulmányai után 1900-ban doktorált földrajzból. Egész életében a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatában állt, 1896 óta a Néprijzi Tár munkatársa volt. 1906-ban kiadott módszertani útmutató kézikönyve alapján, személyes közreműködésével szervezték meg Magyarország múzeumaiban a néprajzi gyűjteményeket. 1919 és 1934 között a Nemzeti Múzeum Néprijzi Osztályának vezetőjeként dolgozott, 1926-tól 1934-ig szerkesztette a Néprijzi Értesítőt. 1905-ben, majd 1918-ban megírta a korabeli Magyarország néprajzi összefoglalását, amelyben a magyarokon kívül a Kárpát-medencében élő valamennyi népet bemutatta. 1919-ben a külügyminisztérium megbízásából Kogutowicz Károllyal együtt elkészítette Magyarország néprajzi térképét az 1910-es népszámlálás alapján. Az 1930-as években megjelent négykötetes kézikönyv, *A magyarság néprajza*, egyik szerkesztője, három fontos tárgyi néprajzi fejezetének a szerzője volt.

Összefoglaló munkái mellett elsősorban Kelet-Dunántúl, Fejér megye és Székesfehérvár néprajzáról megjelent tanulmányai értékesek. Rámutatott, hogy a Dunántúli-középhegység két különböző műveltségi területre osztja a Dunántúlt. A különbség a földrajzi környezetben, a nép életmódjában, településében, építkezésében, viseletében, „egész néprajzi meghatározottságában” visszatükröződik.

Korábban Hóman Bálint történész megállapította, hogy a honfoglaló törzsek előszeretettel telepedtek le a folyók szemből fekvő partjaira, a törzsek között folyó soha nem képezett határt, ez hatással volt a kétparti vármegyék kialakulására. A 16. század végéig Fejér vármegye is Duna-kétparti megye volt, amely a fejedelmi Árpád-törzs nemzetségeinek szállásterületéből alakult ki. Hóman megállapítását Bátky azzal egészítette ki, hogy a kétparti vármegyék elsősorban olyan síksági tájakra jellemzőek,

amelyek földrajzi szempontból mindkét parton hasonlóak, s ahol az átkelés nem ütközik nehézségekbe. *Néhány vonás Fejér megye népességének tömörüléséhez* című tanulmányában rámutatott: „A Tétény-Fehérvári országgúttal kétfelé vágva a megyét, egész ríktó mivoltában látjuk azt, hogy innen északnyugatra a falus, attól délkeletre a pusztás településforma uralkodik, amaz a Dunántúlt, emez az Alföldet tükröztetve vissza.” Figyelmét elsősorban a Mezőföld jellegzetesen nagybirtokos vidéke ragadta meg. Az 1910-es népszámlálás alapján kimutatta, hogy Fejér megye 168 ezer földművelő lakosából 143 ezernek egyetlen talpalatnyi földje, 138 ezernek még háza sincs. A megye mezőgazdasági népességéből 44 ezer uradalmi cseléd, 50 ezer mezőgazdasági munkás, 31 ezer kisparasztnak 5 holdnál kisebb birtoka vagy bérlete van. Ugyanakkor 700 közép- és nagybirtokos 490 ezer katasztrális hold földet tart a kezében, azaz a lakosság, 0,3 %-a a földterület 60 %-át birtokolja. Az arány még az utóbbi birtokkategóriákon belül is rossz, mivel a kilenc 10 ezer holdon felüli nagybirtok területe: 169 ezer katasztrális hold.

Néhány vonás Fejér megye településföldrajzához című dolgozatában így foglalta össze a Mezőföld településtörténetét: „Ezen a mezősi területen alig találunk zárt községet, hanem csupán szétszórt telepeket, szállásokat, pusztákat és majorságokat. Az érintetlen állapotban megmaradt mezősi tájék a természetből legelőnek volt teremtve. Első megszállói a honfoglalók csakugyan nyájakkal járaták. Későbbi birtokosai a besenyők és kunok szintén így éltek, s ők is akárcsak az Alföldön, 'szállásokat' emeltek rajta, bizonyára a korábbi ülések helyén. A török világ ezeket az időközben mindjobban egyénivé váló telepeket elsöpörte, de az egyes telepek, vagy szállások nevét a helyben maradt pásztorság tovább is fenntartotta. A török világ után gazdátlanul maradt birtokok s területek, elsősorban persze legelők, földesúri kezekbe kerültek, akik a régi szállásokat eredeti helyükön visszaállították, lassankint benépesítették, majd a szántás-vetés fellendülése után majorságokká alakították. Zárt községeket eleinte nem létesítettek. A gyérszámú község később húzódott össze ezekből a szállásokból, melyeket a közigazgatás községekbe osztott be. Elég ha csupán Hercegfalvát emlíjtük meg, melynek 38.000 k.holdnyi, tehát merőben alföldi méretű határa egy sereg ilyen, korábban kun szállásból tömörült össze.”

Kelet-Dunántúl, Fejér és Komárom megye első néprajzkutatójának emlékét eddig is méltó módon ápolta: Bátty Zsigmondról 1983-ban Székesfehérváron utcát nevezünk el, szülőfalujában, Kocson 1984-ben Bátty-emléktáblát avattak. Halálának 50. évfordulójára a székesfehérvári István Király Múzeum Bátty Zsigmond Emlékkönyvet jelentet meg, amelybe Bátty tanítványai, a szemléletét, módszerét követő néprajzkutatók írtak tanulmányokat.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A TATAI VÍZIMALMOK – KÖRMENDI GÉZA KÖNYVE

Tata, a vizek városának képéhez a középkor, de különösen a 18. század óta a vízimalmok is hozzátartoztak. A századunk közepéig őrlő, megbecsült, majd sorra az enyészetnek hagyott, az utóbbi két évtizedben részben helyreállított, megmentett vízimalmok múltjára derít fényt Körmendi Géza könyve, amely a Hazafias Népfront

Városi Bizottsága kiadásában Tata és Tóváros egyesítésének 50. évfordulójára jelent meg. Tata mai területén 1910 és 1930 között 19 malom működött, Tóvárosban még az 1930-as években is 14 vízimalom őrlte a környék gabonáját. Többségük a Nagy-tó mellett lefolyó Malom-patakra és a Cseke-tó lefolyó vizére szerelt alulcsapó vagy felülcsapó vízikerekekkel működött.

A tatai malmokban csak kövön őrltek. Két *őrleőkővet* használtak: a könnyebb alsó állt, a súlyosabb felső forgott. Az egyszerű malomszerkezet segítségével tízféle őrleményt, például nullás lisztet, főzőlisztet, fehér kenyérlisztet, félbarna kenyérlisztet és korpát állítottak elő. Öt zsák gabonából a 10 %-nyi vám levonása után 1 zsák nullás lisztet, 1 zsák főzőlisztet, 1 és 3/4 zsák kenyérlisztet valamint 1 és 1/4 zsák korpát kapott az őrlető.

Tatán minden malom a víz használatának jogával együtt az Esterházy-uradalomé volt. Malmait az uradalom molnároknak adta bérbe. A gabonában vagy pénzben fizetett bérleti díj nagysága attól függött, hogy a molnár milyen teljesítményű őrlőberendezést hozott a malomépületbe. A malmok neve az egykori bérlők családi vagy keresztnévére emlékeztet: Czégényi-, Hartl-, Ruppert-, Weber-, Miklós-, Sándor-malom.

A tatai vízimalmok szerkezetét, működését a Pötörke-malom példáján mutatja be Körmendi Géza. A tóvárosi malmok közül a Pötörke-malmot a festők is gyakran megörököltették. Idős molnárok visszaemlékezése szerint a malmot az Esterházy-uradalom a Pötörke családtól vásárolta meg a 19. század elején. 1859 és 1922 között a Frank család, 1928-tól 1947-ig Csontos Béla molnár bérelte. Csontos Béla a Pötörke-malmot ifjú Esterházy Miklóstól 1947-ben megvásárolta, majd 1950-ben államosították. Épületét előbb a földművelésszövetkezet majd a Gyógyszertár Vállalat raktáraként használták. A teljesen tönkrement malmot az Országos Műemléki Felügyelőség a 1970-es évek végén helyreállította, és alkotóháznak rendezte be. Különösen figyelemre méltó a Pötörke-malom alulcsapó vízikereke fölé épült, háromnyílású kőboltozatos *kerékház*.

A Sándor-malomban ma a Malom Szálló működik. A nevét Hartl Sándor bérlőtől nyerte, aki az 1850-es évek óta bérelte. A Sándor-malom közelében őrlött a Fellner Jakab által 1750 körül átépített Ruppert- vagy Miklós-malom, amelyben a felújítás befejezése után a Komárom megyei magyar néprajzi múzeum kap otthont. A Nepomucenus-malom nevét a homlokzati fülkéjében álló Nepomuki Szent János szoborról kapta. Fellner Jakab egy régebbi malom helyén átépítette, és 1758-tól haláláig tulajdonosa is volt. Színvonalas felújítás után 1983-ban itt nyitották meg a Német Nemzetiségi Múzeum állandó kiállítását.

Tata leghíresebb műemlék malma, a Cifra-malom a Nagy-tó középső zsilipjénél épült a 16. században. Cifra elnevezését faragott faoszlopairól – az egyiken az 1753-as évszám olvasható –, és emeleti stukkós mennyezetű terméről kapta. Barokk kori átépítése Fellner Jakab nevéhez fűződik. Az őrlés a Cifra-malomban 1968-ban szűnt meg, berendezését 1972-73-ban leszerelték. 1982-ben malommúzeum céljára megkezdték épületének helyreállítását, amely még napjainkban is tart. Reméljük, hogy berendezésével az egykor méltán híres tatai vízimalmoknak sikerül méltó emléket állítani.

Körmendi Géza könyve nem csupán a helybeliek, hanem a várost felkereső, a régi vízimalmokat felfedezni szándékozó vendégek érdeklődésére is számot tarthat.

A könyv Tata ipartörténetének, néprajzának egy jellegzetes területével ismerteti meg az érdeklődőket.

LUKÁCS LÁSZLÓ

EGY SZÉKI ASSZONY VALLOMÁSAI

Az erdélyi Mezőségen Szék, e népi hagyományokban rendkívül gazdag hajdani mezőváros, ma nagyközség, a paraszti írásbeliség egyik tárháza is. Egy évtized alatt két könyv, két gyönyörűsége életvallomás jelent meg széki asszony tollából.

A jelenlegi kötet kiadásának éve 1988, azonban a könyvesboltokba 1989-ben került *Kocsis Rózsi* gyermekkoráról írott lírai vallomása: *Megszépült szegénység* címmel. Juhos Kissné Kocsis Rózsi Nagy Olga néprajzkutató ösztönözte, biztatta, segítette – ugyanúgy, mint Győri Klárát – könyve megírására. Nagy Olga gondozta a kéziratot, szerkesztette és előszóval is ellátta.

Juhos Kiss Sándorné Kocsis Rózsi ugyan 1964 óta Szamosújvárott él és dolgozik, azonban itt sem szűnt meg széki lenni. Széken született, ott nőtt fel és ment férjhez, s széki maradt a mai napig. „Vallomás a gyermekkorról” könyvének alcíme. Arról a nyomorúságban, sanyarú szegénységben, éhezésben, fagyoskodásban, cipőtlenességben, rongyoskodásban töltött gyermekkoráról, amely mégis tele volt gyönyörűséggel: játékkal, barátsággal, tánccal, szeretettel; különösképpen családi szeretettel és békeséggel.

Kocsis Rózsi édesapja, Kocsis Márton 40 évesen, három gyermekkel özvegyen maradt, majd hamarosan feleségül vette a lányainál alig idősebb „széki művésznőt”, a széki varrottast egyedülálló szépen készítő 22 éves, szegény lányt. Ebből a házasságból hat gyermek született, közülük három maradt életben.

Házuk, a temető dombja alatt megbújó kicsi hajlék volt, amelyet majdnem elvitt minden esetben a megáradt patak. Ez a huzamosabb esőtől naggyá duzzadt víz kiméletlenül öntötte el udvarukat, kertjüket, kimosva a veteményt, még a házba is betörve. A rémült kétségbeesésből az apa józansága, optimizmusa és a nyomorúságon is tréfálkozni tudó kedélyessége segítette ki a családot.

A könyv minden mondatát, minden fejezetét az a melegség járja át, amit a szívszorítóan szegény, de derűs otthonban, szeretetteljes családi körben szívott magába a szerző. Ez adott erőt számára a cselédévek szomorú esztendeiben, majd a későbbi megpróbáltatásokban, s ezt plántálta édesanyaként ő is három fiába. Ez a mindenért kárpótoló szeretet szépítette meg a szegénységet, a múltat, s lett támasza a jelenben. Az igazi ünnepnek az számított, ha együtt volt a család, ha közösen szegtek meg és fogyasztották el az ünnepre sült kalácsot. Ez a legnagyobb boldogsággal töltötte el valamennyiüket. Ez lett Kocsis Rózsi életterejének forrása, s ez a gondolat akár mottója is lehetne a könyvnek.

A szerző visszaemlékezésében nemcsak felidéz egy hangulatot, nemcsak jelzi a hajdani párbeszédet, hanem mindezeket erős megjelenítő erővel újraéli, megidézi, finom részleteivel, pontos emlékezéssel visszaadja. Az egész munkán átsüt az érzelmek forrósága.

A könyv két nagy részre oszlik. Az I. Mezitláb, a II. A szolgáláshoz is szerencse

kell fő címet viseli. A 276 oldal terjedelmű visszaemlékezésből 200 oldal a Széken töltött gyermekéveket jeleníti meg. A család életét, a családtagok alakját, jellemét, a szomszédokat, a gyermekközösségeket, a szegények és gazdák alakját úgy, ahogy a gyermek látta, ahogy az ő szemével bepillantani enged életükbe. Kocsis Rózi önmagán keresztül a széki szegény gyermekek életét és gyermekségét is megmutatja, jellemzi, mozgóképet alkotva arról a sajátos, különleges világról, amely a széki gyermekvilág, ahol a táncnak az életben betöltött fontossága, a tánc és zene életelemként való megjelenése, már egészen korán megmutatkozott. Érezhetővé válik a szorongás és öröm, amely a gyermekeleánykát átjárta, amikor az aprók táncán először vitte táncba egy legényke. Ez a boldogság, kíváncsisággal vegyes félelem még akkor is benne bujkált, amikor először ment a nagyok táncába. Ezután már úgy érezte, – és ez nem pillanatnyi érzelem – hogy nem tudna lemondani ezekről a táncokról. Minden másról igen, de a tánc már az életévé vált.

Bár a többnyire rövid címekkel ellátott alfejezetek a gyermekélet és egyben a közösség életének is más-más területét elevenítik meg, azonban ennek ellenére sem mozaikokra hulló az emlékezés, hanem egymásba kapcsolódó, a gyermekek világáról teljes képet adó, a munkás, küzdelemmel teljes napokat és az ünnepek csodálatos hangulatát visszaadó egész. Ahol ugyan áldás és érték a gyermek, de a szegény mégis örvend a csecsemő halálán, mert legalább „szép angyal válik belőle”.

Hetvenhat oldal terjedelmű a cselédélettel foglalkozó könyvrész. Az elemiben kiváló tanuló, rendkívül érzékeny lelkű leánykának, a kicsi Rózsának, akinek tanítója jobb jövőt szánt, mégis cselédnek kellett alig 10 esztendősen elmennie, hogy legyen „gúnyára valója”, hogy ne a levetett rongyokat kelljen számára köntösnek átszabni. Nehezen telő, keserű évek voltak a kolozsvári szolgálás esztendei. Örömet csak a vasárnap délutáni Széchenyi téri órák jelentettek, ahol a szolgáló széki lányok és legények kimenőidejüket töltötték. Ahol a „fehér inges” falu ifjúságának színe-virága találkozott. Egymásba font karral sétáló kislányok, táncoló nagyok és hol egymásért epedő, hol haragvó, féltő és féltett szeretősök. A fehér-fekete-piros villanása az egész tér, amint Kányádi Sándor versében megfogalmazta.

Itt, a szolgálás éveiben ismerkedett meg a szerző az igazi bánattal, a szívszorító keserűséggel, a megaláztatással és a szerelem gyönyörűségével.

Kocsis Rózi visszaemlékezése nemcsak önéletírás, hanem egy közösség gyermekvilágának krónikája és a magyar néprajz élő, eleven forrása.

LACKOVITS EMŐKE

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

A hallgatóság nélküli népművészet. Csak tiszta forrásból. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 12. kiadványa. Bern, 1980. 68-88.

Mit jelenthet a néphagyomány a jövő műveltségében. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XXVIII. Pécs, 1984. 241-251.

BAKÓ Ferenc

Palócföldi lakodalom. Budapest, 1987.

BALÁZS János (szerk.)

Nyelvünk a Duna-tájon. Budapest, 1989.

BARABÁS Jenő

Nádvágás a Velencei-tavon. Ethnographia LXI. 1951. 81-90.

A velencei nád felhasználása. Ethnographia LXII. 1951. 145-155.

BARNA Gábor

Mészáros Mihály, a csépai halottlátó. Csépa, Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. Szerk.: BARNA Gábor. Eger-Szolnok, 1982. II.337-359.

BÁLINT Sándor

Sacra Hungaria. Kassa, 1944.

Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1976.

Ünnepi kalendárium. Budapest, 1977.

BÁTKY Zsigmond

Néhány vonás Fejér megye népességének tömörüléséhez. Földrajzi Közlemények XLVI. 1918. 119-128.

Székesfehérvár kialakulásának és földrajzi helyzetének vázlata. Földrajzi Közlemények XLVI. 1918. 198-212.

Néhány vonás Fejér megye településföldrajzához. Föld és Ember II. 1922. 185-191.

BORBÁNDI Gyula

A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. New York, 1983.

BÖZÖDI György

Írásos népi műveltség. Termés 1944

CSATKAY Endre

Régi pásztorélet és a székesfehérvári juhász szegődttetés. Alba Regia X. Székesfehérvár, 1969. 173-174.

CSOÓRI Sándor

Nomád napló. Budapest, 1978.

A félig bevallott élet. Budapest, 1982.

Készülődés a számadásra. Budapest, 1987.

CSUKÁS Györgyi

A fülei néprajzi ház. Néprajzi Hírek XIV. 1985. 72-73.

Palotavárosi Skanzen. Néprajzi Hírek XVII. 1988. 68-69.

DANKÓ Imre

Opuscula ethnographica. Válogatott tanulmányok. Debrecen, 1977.

DEMETER Zsófia

Fehérvár dombtetőről. Fejér Megyei Szemle 1980/2. Székesfehérvár, 1981. 61-63.

Beszélgetések Mátyásdombról. Fejér Megyei Szemle 1981/2. Székesfehérvár, 1981. 55-59.

A gyárkapuval szemben. Változások városa. Antológia Székesfehérvárról. Szerk.: MEKIS János. Székesfehérvár, 1982. 71-81.

A Baranyai-féle mezőgazdasági gépműhely működése Mezőkomáromban.

PAB-VEAB Értesítője. A Dunántúl településtörténete V. (1900-1944). Veszprém, 1982. 118-121.

Summások Fejér megyében. Alba Regia XXI. Székesfehérvár, 1984. 221-232.

Enying mezőváros és a Batthyány-uradalom. Honismeret XVIII. 1990. 2-3. 47-53.

DEMETER Zsófia - GELENCSÉR Ferenc

Székesfehérvár Anno. IKMK. B. 38. Székesfehérvár, 1990.

DEMETER Zsófia - GELENCSÉR József - LUKÁCS László

Palotavárosi emlékek. Székesfehérvár - Palotaváros története és néprajza. IKMK. A. 31. Székesfehérvár, 1990.

DEMETER Zsófia - LUKÁCS László

A puszták népe, a Mezőföld története. IKMK. D. 33. Székesfehérvár, 1980.

DEMETER Zsófia (szerk.)

Palotavárosi Írások. IKMK. B. 34. Székesfehérvár, 1982.

DIÓSZEGI Vilmos

A zsákos tapogató kialakulása a Velencei-tavon. Ethnographia LXI. 1950. 208-222.

Luca napi kotyoló szövegek. Néprajzi Közlemények VIII. Budapest, 1963. 2-4. 3-360.

DOMOKOS Pál Péter

A moldvai magyarság. Budapest, 1987.

DORMUTH Árpád - MAROSI Arnold

A székesfehérvári vas tuskó. Székesfehérvári Szemle VIII. Székesfehérvár, 1938. 3-4. 87-89.

DÖMÖTÖR Tekla

A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981.

ÉRI István

Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei V. Veszprém, 1966. 143-181.

GAZDA Klára

Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest, 1980.

GELENCSÉR József

Adalékok Székesfehérvár - Palotaváros néprajzához. Fejér Megyei Szemle 1980/2. Székesfehérvár, 1981. 21-50.

A kudari. Honismeret IX. 1981. 6. 48-49.

A székesfehérvári parasztfórum. Fejér Megyei Szemle 1983/1. Székesfehérvár, 1983. 71-77.

Szőlőhegyi élet a Móri-völgyben. Honismeret XVI. 1988. 1. 48-53.

- A székesfehérvári Rácváros és Rác utca*. Műemlékvédelem XXXIII. 1989. 199-206.
- Népi gyógyászat Sárkeresztesen*. Fejér Megyei Szemle 1989/1. Székesfehérvár, 1989. 89-103.
- A fehérvári vásárok marhahajcsárjai*. Honismeret XVIII. 1990. 2-3. 109-113.
- GELENCSÉR József - LUKÁCS László
Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Fejér Megye Néprajza III. IKMK. A. 30. Székesfehérvár, 1991.
- GERGELY Katalin
Házasságszerzők a Káli-medence falvaiban. Folklor, életrend, tudománytörténet. Szerk.: BALÁZS Géza-HÁLA József. Budapest. 1984. 87-92.
- GUNDA Béla
Szlovák népi kapcsolatok a Garam és az Ipoly menti magyarsággal. Földrajzi Zsebkönyv. Budapest, 1940. 170-174.
Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956.
A Puszta népe és a néprajz. Dunatáj V. 1983. 3. 23-24.
Vándorok a pusztán. Fejér Megyei Szemle 1983/1. Székesfehérvár, 1983. 7-18.
Kudari. Magyar Nyelv LXXX. 1984. 210-215.
A rostaforgató asszony. Budapest, 1989.
Műveltségi áramlatok a Mezőföldön. Fejér Megyei Szemle 1989/1. Székesfehérvár, 1989. 43-73.
- GYENES Vilmos
Emlékirat és parasztkrónika. Irodalomtörténeti Közlemények LXIX. 1965. 152-171.
- HÁLA József
A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX-XX. században. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből 6. Budapest, 1987.
- HEGYI Imre
Agajai malmok csúvározásához. Néprajzi Közlemények IV. 1959. 1-2. 216-221.
Gyűjtőgető gazdálkodás az Északkeleti-Bakonyban. A növényvilág a gyűjtőgetésben. Ethnographia LXXXI. 1970. 442-452.
A népi erdőkiélés történeti formái. Budapest, 1978.
Vonások az Északkeleti-Bakony történeti néprajzának arcúlatához. Fejér Megyei Szemle 1989/1. Székesfehérvár, 1989. 75-83.
- HOPPÁL Mihály - TÖRŐ László
Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények VII-VIII. Budapest, 1975.
- IGAZ Mária - KRESZ Mária
A népi cserépedények szakterminológiája. Néprajzi Értesítő XLVII. 1965. 87-131.
- ILLYÉS Gyula
Puszták népe. Budapest, 1936.
- ISTVÁN Lajos
A korondi sósvíz és használata. Népismereti Dolgozatok. Bukarest, 1978. 101-107.
- JANKÓ János
A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902.

KATONA Imre

Magyar népművészeti - néprajzi útikalauz. A magyar népcsoportok és a hazai nemzetiségek. Budapest, 1990.

KERÉNYI György

Magyar énekes népszokások. Budapest, 1982.

KISARI Sándorné

A népi gazdálkodás ünnepei, szokásai Csóron. Fejér Megyei Szemle 1983/1. Székesfehérvár, 1983. 79-94.

A gyermekvárás és a születés népszokásai, hiedelmei Csóron. Honismeret XVIII. 1990. 2-3. 116-121.

Paraszti gazdálkodás a Fejér megyei Csór községben. Honismeret XVIII. 1990. 5-6. 77-82.

KÓNYA Ádám

Népi udvarházak Bikafalván. Aluta VI-VII. Sepsiszentgyörgy, 1975. 341-369.

Uzonépfészeti emlékei. Aluta VIII-IX. Sepsiszentgyörgy, 1977. 461-489.

KOÓS Imre

Summáselet. Miskolc, 1960.

KÓS Károly

Népélet és néphagyomány. Bukarest, 1972.

Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1979.

KÓSA László

Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Debrecen, 1990.

KOVÁCS Elemér

A velencei zsákos tapogató. Néprajzi Értesítő. XXX. 1938. 323-324.

KRESZ Mária

Nyék és a Gellért legenda. Nyék társadalma Vörösmarty idejében. Fejér Megyei Szemle 1983/1. Székesfehérvár, 1983. 19-27.

KURZSámuel

Lajos-komáromi népszokások. Ethnographia VII. 1896. 103-107.

LACKOVITS Emőke

Adalékok a falusi gyermekek életéhez Veszprém megyében 1868-1945. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XV. Veszprém, 1980. 237-272.

Egy hagyományos kézfogó és lakodalom változása Kalotaszentkirályon. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: BALASSA Iván, MÓDY György, ÚJVÁRY Zoltán. Debrecen, 1982. 689-725.

A keresztelő és a paszita szokása a Káli-medence falvaiban. Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Szerk.: LACKOVITS Emőke. Veszprém, 1983. 81-85.

A komaság a Káli-medence falvaiban. Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Veszprém, 1983. 85-89.

A fülei néprajzi ház. Közművelődés Fejér Megyében 1985/2. Székesfehérvár, 1985. 21-22.

A Balaton szerepe a paraszti árucserében. Árucseré és migráció. Szerk.: SZABADFALVI József, VIGA Gyula. Miskolc, 1986. 165-175.

Sósvíz, sóskutak Erdélyben. Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. Szerk.: BALÁZS Géza, VOIGT Vilmos. Budapest, 1987. 185-189.

A 16-17. századi kéttornyúlaki párták és párhuzamaik. Veszprémi Történelmi Tár 1989. I. Veszprém, 1989. 31-44.

"Jöjj párom, alig várom, lepedőmet azért rázom..." Veszprém megyei házasságjósok. Múzeumi Diárium. Veszprém, 1989. 22-24.

Asszonyfarsang a Balaton-felvidéken. Múzeumi Diárium. Veszprém, 1989. 28-30.

"Kiskarácsony, nagykarácsony..." A karácsonyi ünnepkör jellemzői a Bakony és a Balaton-felvidék falvaiban. Horizont XVII. Veszprém, 1989. 349-358.

LACKOVITS Emőke (szerk.)

Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Veszprém, 1983.

Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből. Veszprém, 1986.

Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig. Veszprém, 1988.

Tanulmányok a 125 éve született Sebestyén Gyula emlékére. Veszprém, 1991.

LACKOVITS Emőke - LUKÁCS László

A vásárok és az árucseré néprajza a Közép-Dunántúlon. IKMK. D. 177. Székesfehérvár, 1987.

LENCSES Ferenc

Summások. Magyar Szemle XLI. 1941. 99-106.

Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években. Budapest, 1982.

LISZKA József

Ágas-bogas fa. Néprajzi ismeretek alapfokon. Pozsony, 1986; 2. kiadás: Dunaszerdahely, 1992.

Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából. Magyarságkutatás Könyvtára XII. Budapest, 1992.

LISZKA József (szerk.)

"Kurtaszoknyás hatfalu." Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Pozsony, 1988.

LUKÁCS László

A néphagyományok szerepe a mai magyar kultúrában. Csak tiszta forrásból. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 12. kiadványa. Szerk.: SZÉPFALUSI István. Bern, 1980. 66-67.

Húsvéti korbácsolás. Ethnographia XCII. 1981. 374-399.

Pünkösdi zöldághordás. Élet és Tudomány XXXVII. 1982. 682-683.

Vándoralakok, vándormunkások és a területi munamegosztás Kelet-Dunántúlon. Alba Regia XX. Székesfehérvár, 1983. 185-199.

Akikről Fehérváron utcát neveztek el. Bátky Zsigmond és Kelemen Béla. Fejér Megyei Hírlap XL. 17. 1983. január 21. 8.

Az ozorai diadal a mezőföldi néphagyományban. Dunatáj VII. 1984. 4. 9-12.

A lakóház morfológiai változása a Káli-medencében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XVII. Veszprém, 1985. 699-724.

Népi szakrális emlékek. Vigília L. 12. 1985. 1008.

Egy régi céhszokás - a borral keresztelés. Múzeumi Kurír. 52. VI. 2. Debrecen, 1986. 12-13.

Néprajzi kutatás a székesfehérvári Palotavárosban. Múzeumi Közlemények 1987-1988. Budapest, 1988. 95-101.

- Szent Orbán kultuszának emlékei a székesfehérvári egyházmegyében*. A székesfehérvári egyházmegye ünnepi névtára, 1038+1688+1988. Szerk.: SÜLYÖK János Ignác, Székesfehérvár, 1988. 99-113.
- A székesfehérvári iparosok nyelvi-kulturális problémái a 18-19. században*. A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Szerk.: JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Wolfram SEIDLER. Budapest-Wien, 1989. I. 288-313.
- A lakóház alaprajzi változatai a Káli-medencében*. Veszprémi Történelmi Tár 1990. I. Veszprém, 1990. 20-30.
- Tűzhelyek a Káli medencei házban*. Ház és Ember VI. Szentendre, 1990. 103-124.
- Farsang Erzsébet naiv festő kiállítása a Néprajzi Múzeumban*. Confessio XIV. 1990.3. 127-128.
- A harangszó népköltészete*. A Duna-menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Budapest, 1991. 749-755.
- MALONYAY Dezső
A magyar nép művészete III. A balatonvidéki magyar pásztornép művészete. Budapest, 1911.
- MANGA János
Zoborvidéki lakodalom. Néprajzi Értesítő XXXII. 1940. 251-272.
- B.NAGY Margit
Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparúzás a régi Gömörben. Debrecen, 1988.
- PESOVÁR Ferenc
Farsangi tikverőzés Mohán. Élet és Tudomány XXVII. 1972. 296-299.
Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene. Fejér megye Néprajza I. IKMK. A. 25. Székesfehérvár, 1982.
A juhait kereső pásztor. Fejér megyei néptáncok. Fejér Megye Néprajza II. IKMK. A. 26. Székesfehérvár, 1983.
- PETERCSÁK Tivadar
Az erdő az Északi-Középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII-XX. század). Debrecen, 1992.
- PÓCS Éva
„Szem meglátott, szív megvert.” Magyar népi ráolvasások. Budapest, 1986.
Tündérek, démonok, boszorkányok. Budapest, 1989.
- RÓHEIM Géza
A lucaszék. Néprajzi Értesítő XVI. 1915. 1-35, XVII. 1916. 15-52.
Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.
- SEBESTYÉN Gyula
Lucaszék. Ethnographia XX. 1909. 314-315.
Négy emlékirat a hazai néphagyomány emlékeinek országos gyűjtése tárgyában. Budapest, 1914.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
Megnyitóbeszéd a Palotavárosi Skanzenben. Közművelődés Fejér Megyében 1988/1-2. Székesfehérvár. 1988. 25.

- Néprajzi kutatások a Dunántúlon*. Fejér Megyei Szemle 1989/1. Székesfehérvár, 1989. 9-23.
- SELMECZI KOVÁCS Attila - SZABÓ László (szerk.)
Néprajz a magyar múzeumokban. Budapest - Szolnok, 1989.
- SIGMUNDOVÁ Marta
A családi élet népszokásai a Garam mentén. Műhely VI. 1983. 3. 60-69.
- SOLYMOS Ede
Egyéni és szövetkezeti halászat a Velencei tavon. Ethnographia LXIII. 1952. 112.-126.
Rekesztő halászat a Velencei tavon. IKMK. A. 6. Székesfehérvár, 1958.
- SZABÓ László
Néprajzi tanulmányok. Szolnok, 1989.
- SZABÓ T. Attila
Erdélyi magyar szótörténeti tár I-IV. Bukarest, 1976-1984.
- SZARKA Géza
Székesfehérvár keresztmetszete. Magyar Szemle IX. 1930. 227-235.
- SZENDREY Ákos
A halott lakodalma. Ethnographia LII. 1941. 44-53.
- TIMAFFY László
Rábaköz és a Hanság. Győr, 1991.
- TOLNAILászló
Főzik a kapcáját, bocskorát. Ethnographia XXIX. 1918. 290-291.
- TÜSKÉS Gábor - KNAPP Éva
Zarándoklatok a székesfehérvári egyházmegye területén a 18. században. A székesfehérvári egyházmegye ünnepi névtára 1038+1688+1988. Szerk.: SÜLYÖK János Ignác. Székesfehérvár, 1988. 63-97.
- ÚJVÁRY Zoltán
Játék és maszk. Dramatikus népszokások. I-IV. Debrecen, 1983-1988.
- UZSOKI András
A vastuskőről. Néprajzi Értesítő LI. 1969. 159-176.
- VAJKAI Aurél
Veszprém megye népi építkezése. Néprajzi Értesítő XXXIII. 1940. 1-22, 310-344.
Somhegyi üvegek Szentgálon. Ethnographia LV. 1944. 124-130.
Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959.
A paraszti munka betanulása. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XIV. Veszprém, 1979. 293-301.
Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja. Budapest, 1987.
- VARRÓ Ágnes
Népi gyógyászat Kajárpécen. Komárom Megyei Néprajzi Füzetek III. Tatabánya, 1988. 74-81.
Székesfehérvár-Felsőváros katolikus népének gyalogos búcsújárása. Fejér Megyei Szemle 1989/1. Székesfehérvár, 1989. 104-111.
Az isztiméri "szent asszony" nyomában. Honismeret XVIII. 1990. 2-3. 113-116.
Ráolvasások, imádságok betegség esetén. Jel III. 1991. 1. 13-14.
- VERESS D. Csaba - SIKLÓSI Gyula
Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest, 1990.

VIGA Gyula

Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen-Miskolc, 1990.

VOIGT Vilmos

A magyar néprajz helye a társtudományok között. Létünk XX.1. Újvidék, 1990. 25-37.

ZÁGONI Erzsébet

Mesterségek háza a fehérvári skanzenben. Közművelődés Fejér Megyében. 1988/1-2. Székesfehérvár, 1988.27.

WÖLLER István

A magyar malomipar fejlődése és műszaki emlékeinek védelme. Technikatörténeti Szemle XVII. 1988-1989. 29-47.

350.

